T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HAMDANÎLER
(SİYASÎ, İÇTİMAÎ, İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT)

YÜKSEK LİSANS
TEZİ

Hazırlayan
Ömer TOKUŞ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Abdulvahap YILDIZ

ŞANLIURFA–2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……IV
KISALTMALAR……..V
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR……VI
I- Vekayinâmeler……VI
II- Hıristiyan Vekayinâmeler……..VII
III- Coğrafyaya Dair Eserler……...VIII
IV- Diğerleri……VIII
V- Araştırmalar……IX

GİRİŞ

I- el-CEZÎRE BÖLGESİNİN COĞRAFÎ KONUMU……....1
II- ABBASÎLERDE SİYASÎ ERKİN PARÇALANMASI……..4
III- HAMDANÎLER'İN NESEBİ……..7
IV- HAMDANÎLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKMALARI……...10
1. Hamdan b. Hamdun……10
2. Hüseyin b. Hamdan……13
3. Ebu'l-Heyca Abdullah b. Hamdan……..14

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMDANÎLER'İN SİYASÎ FAALİYETLERİ

1. Musul Hamdanîler'i Kolu……19
1.1. Nasıruddevle el-Hasan……19

1.1.1. el-Hasan'ın Siyasî Faaliyetleri……...19
1.1.1.1.el-Hasan ve Beckem…….23
1.1.1.2.İbn Raik'in Öldürülmesi ve el-Hasan'ın Emirü'l-Ümera Olması……24
1.1.1.3.Nasıruddevle'nin Beridîler ile Mücadeleleri……26
1.1.1.4.Nasıruddevle'nin Tüzün ile İlişkileri……28
1.1.1.5.Nasıruddevle'nin Büveyhîler ile İlişkileri……30
1.1.1.6.Cuman'ın İsyanı……...35
1.2. Ebu Tağlib el-Gazanfer……35
1.2.1. Nasıruddevle'nin Tutuklanması ve İç Mücadeleler……...35
1.2.2. Ebu Tağlib ve Büveyhîler……..37
1.2.3. Hamdanî-Mervanî İlişkileri ve Musul Hamdanîler'inin Sonu……..43
2. Halep Hamdanîler Kolu……45
2.1. Seyfüddevle Ali……45
2.1.1. Siyasî Faaliyetler……...45
2.1.1.1.Hamdanî-İhşidî İlişkileri ve Halep'in Alınması……...46
2.1.1.2.Hamdanî-Bizans İlişkileri……49
2.1.1.3.Hamdanî-Karmatî İlişkileri……...60
2.1.2. Dâhilî İsyanlar……...60
2.1.2.1.Harranlıların İsyanı……...60
2.1.2.2.Neca'nın İsyanı……60
2.1.2.3.Reşik en-Nuseymî İsyanı……..61
2.1.2.4.Mervan el-Ukaylî İsyanı……...61
2.1.3. Seyfüddevle Ali'nin Ölümü……...62
2.2. Sa'duddevle Ebu'l-Mealî Şerif……62
2.2.1. Siyasî Faaliyetler……...62
2.2.1.1.Ebu Firas'ın öldürülmesi……..62
2.2.1.2.Karguveyh'in İsyanı……63
2.2.1.3.Ebu'l-Berekat b. Nasıruddevle'nin Meyyafarikin'e Tasallutu…….64
2.2.1.4.Beckur'un İsyanı ve Fatımîlerle İlişkiler……..64
2.2.1.5.Bizans ile İlişkiler……65
2.2.2. Sa'duddevle'nin Ölümü……69
2.3. Sa'iduddevle el-Hamdanî……69
2.3.1. Siyasî Faaliyetler……...69
2.3.2. Sa'iduddevle'nin Ölümü……72

2.4. Ebu'l-Mealî Şerif ve Ebu'l-Hasan Ali……..72

İKİNCİ BÖLÜM

HAMDANÎLER'DE İÇTİMAÎ, İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

I- İÇTİMAÎ HAYAT…….75
1. Etnik Yapı……75
2. Sosyal Yapı……..78
2.1. Yönetici Tabakası…….83
2.2. Saray Kültürü……84
2.3. Türk Köleler…….86
3. Dinî Hayat……87
3.1. Hamdanîler'in Şiiliği……87
3.2. Zimmîler……...91
4. İktisadî Hayat……...93
4.1. Ziraat…….96
4.2. Sanayi……...99
4.3. Ticaret…….102
4.4. Para……105

II- İLMÎ HAYAT……..107
1. Hamdanî Dönemi Filozof ve İlim Adamları……..107
2. Hamdanî Şairleri……110

III- KÜLTÜREL HAYAT…….120

SONUÇ…….125
BİBLİYOGRAFYA……..127
EKLER……..138

ÖNSÖZ

Tarih, sadece siyasî olaylardan oluşmayıp aynı zamanda sosyo-kültürel hadiseleri de kapsamaktadır. Tarihî süreç içerisinde tüm gelişmeler birbiri ile ilintilidir. Kazanılan askerî ve siyasî zaferlerin güçlü ekonomik ve ilmî çalışmalarla taçlandırılması, devletlerin kalkınmasının esasını teşkil eder.

Ortadoğu, geçmişte birçok uygarlığa beşiklik ettiği gibi, birçok uygarlığın da hayal ettiği bütün maddî unsurlara hemen hemen sahip bulunmaktaydı. Ortadoğu, coğrafi konumu itibariyle çeşitli medeniyetlerin geçiş alanında bulunmaktadır. Bu coğrafi konum, bölgenin sürekli bir şekilde, değişik unsurlar tarafından işgal veya tahrip edilmesini netice verdi. Bu, siyasî anlamda bir karışıklık meydana getirirken, etnik anlamda ise değişik unsurların karışmasını sağladı. Bölgede bulunan ve tarihî, eski dönemlere kadar giden etnik ve dinî unsurların oluşması, kısmen coğrafi konumun sonucudur.

Araştırmamızın konusu olan Hamdanîler, Suriye ve el-Cezire bölgesinde hâkimiyet alanlarını genişlettiği için Abbasîler, Bizans, Fatımîler ve Büveyhîler tarafından sürekli bir şekilde baskı altında tutuldular. Hamdanîler'in araştırılması Suriye ve el-Cezîre bölgesinin bilhassa Abbasîlerin zayıflaması ile meydana gelen siyasî ve sosyal yapısını kısmen aydınlatabilecektir. Ancak Hamdanîler, bu konuda bir başlangıç olmalı, çünkü Mirdasîler, Ukaylîler ve Cerrahîler gibi Arap kabilelerinin faaliyetlerinin de araştırılması bölge tarihi açısından önemli bir kazanç olacaktır.

Hamdanîler ile ilgili bu araştırmamızı, giriş kısmı dışında, iki bölüm halinde oluşturduk. Giriş kısmında; Hamdanîler'in hâkim oldukları coğrafyayı, Abbasîlerin durumunu, Hamdanîler'in nesebi ve tarih sahnesine çıkmalarını anlatmaya çalışırken, birinci bölümde; Musul ve Halep Hamdanîler'inin siyasi tarihini, ikinci bölümde ise içtimaî, ilmî ve kültürel hayatı izah etmeye çalıştık.

Konunun alınmasında ve hazırlanmasında bana destek olan, tez danışmanım ve hocam Yrd. Doç. Dr. Abdulvahap YILDIZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca tezin düzeltilmesi konusundaki yardımları için, Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN, Doç. Dr. Muammer GÜL ve Yrd. Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ'ye müteşekkirim.

ÖMER TOKUŞ

13.09.2006

KISALTMALAR

amlf. : adı geçen müellif
AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz. : bakınız
c. : cilt
Çev. : çeviren
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed. : Editör
h. : hicri
haz. : hazırlayan
İA : İslâm Ansiklopedisi
İÜEFTD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
m. : miladi
öl. : ölüm
s. : sayfa
S. : sayı
Sad. : sadeleştiren
thk : tahkik
TTK : Türk Tarih Kurumu
vd : ve devamı
y. h. : yayına hazırlayan
yay. : yayınlayan

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Ortaçağ'da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile ilgili kaynaklar sınırlı bulunmakla beraber, araştırmaya çalıştığımız tarihî süreç ile ilgili Türkiye'de yayınlanmış araştırmalar oldukça azdır. Hamdanîler, bugünkü Güneydoğu Anadolu ve bilhassa Suriye topraklarının kuzey kısımlarından, Tarsus ve Maraş'a kadar olan alan üzerinde hâkimiyet tesis ettiler. X. ve XI. yüzyıllarda el-Cezîre bölgesinde siyasî bir teşekkül olarak görülen Hamdanîler devleti, Bizans, Büveyhî ve Fatımî üçgeninde, merkezî bir konumda bulunuyorlardı.

Kaynak tasnifini yaparken bahsedilen müellifler ve eserlerini kronolojik bir sıra yerine, verdikleri bilgilerdeki yoğunluğa göre değerlendirdik. Bu tasnifi de Vekayinâmeler, Hıristiyan Vekayinâmeler, Coğrafyaya dair eserler, Diğerleri ve Araştırmalar şeklinde vermeyi uygun bulduk.

I- Vekayinâmeler

Biz çalışmamızda, Musullu tarihçi İbnü'l-Esir'in (1160–1232) adını ölümsüzleştiren meşhur eseri *el-Kâmil fi't-Tarih*'in, Türkçe tercümesi Ahmet Ağırakça tarafından yapılan VII-VIII. ciltleri ile Abdulkerim Özaydın tarafından çevrilen IX. ciltten faydalandık. Dünyanın yaratılışından 1230 yılını sonuna kadar geçen dünya olaylarını içeren genel bir tarih olan bu eserde, Hamdanîler'le ilgili oldukça fazla bilgi bulunmaktadır[1]. Araştırmamızda kullandığımız diğer önemli kaynak ise, Halepli Kemaleddin Ebu'l-Kasım'ın (1193–1262) Halep ile ilgili olarak yazdığı eseridir. Yazar, Halep'te yetişen meşhur kişilerin biyografilerinden, hayat ve eserlerinden bahseden *Buğyetü'l-Talep* adlı on ciltlik kitabını *Zübdetü'l-Halep* adıyla kısalttı. Araştırmamızda

[1] İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**, c. VII-VIII, (Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1991; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**, c. IX, (Çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

kullandığımız *Zübdetü'l-Halep*'te Hamdanîler ile ilgili ayrı bir bölüm bulunmaktadır[2]. Şamlı tarihçi Ebu'l-Fida'nın (1273–1331), *Tarihu Ebu'l-Fida* adı ile yayınlanan eseri de araştırmamızda başvurduğumuz önemli bir eserdir. Eser, genel olarak *el-Kâmil*'in özeti mahiyetindedir. Ancak yazar eserini, geniş tarih kitaplarının içeriğini özetleyerek ortaya koyduğu için önemli bir özellik arz eder[3]. Yine İbn Kesir (1302–1372) de araştırmamız sırasında başvurduğumuz diğer önemli kaynaktır. *el-Bidâye ve'n-Nihâye* olarak bilinen eseri, yaratılıştan başlayarak 1357 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Araştırmamızda kullandığımız eserin XI. Ve XII. Ciltleri Mehmet Keskin tarafından çevrilmiştir[4]. Faydalandığımız diğer önemli eser ise dönemin yazarı es-Sulî'nin, *Kitabu'l-Evrak*'ının Halife Razî ve Muttakî dönemlerini kapsayan kısmıdır. Hamdanîler'le aynı dönemde yaşayan es-Sulî'nin eserinde Hamdanîler'in Bağdat hâkimiyeti ve bu dönemde Bağdat'ta meydana gelen olaylar anlatılmaktadır[5]. XVII. Yüzyılda yetişen ve başta tarih olmak üzere çeşitli alanlarda eserler veren Müneccimbaşı Ahmed Dede olarak bilinen Ahmed b. Lütfullah'ın, Hz. Âdem'den 1673 yılına kadar olan olayları anlatan eseri *Camiü'd-düvel*'in Ömer Tellioğlu tarafından Yüksek Lisans tezi olarak çevirisi yapılan eserin Hamdanîler ile ilgili kısmından oldukça fazla yararlandık[6].

II- Hıristiyan Vekayinâmeler

Ortaçağ'da, Hamdanîler'in hâkim oldukları zaman dilimi ile ilgili Hıristiyan kaynaklarının sayısı oldukça azdır. Çalışmamız sırasında Süryani asıllı olan Ebu'l-Ferec'in "*Ebu'l-Ferec Tarihi*" adlı eserinin Türkçe tercümesini kullandık. Eser Hz. Âdem'den başlayarak 1297'ye kadar olan olayları kapsamaktadır[7]. Çalışmamız

---

[2] İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb**, (thk. Halil Mansur) Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/ 1996.
[3] Ebü'l-Fida, İmamüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, **Tarihu Ebi'l-Fida**, c. I, (thk. Mahmud Deyyub), Beyrut, 1417/1997.
[4] İbnü'l-Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, c. XI-XII, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995.
[5] es-Sulî, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatranci; **Ahbarü'r-Razî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillah Ev; Tarihü'd-Devleti'l-Abbasiyye Min Sene 322 İla 333 Min Kitabi'l-Evrâk**, (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut: Darü'l-Mesire, 1403/1983.
[6] Ömer Tellioğlu, **Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'd-düvel'inden Hamdanîler Kısmının Metin Neşri ve Tercümesi,** (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul 1994.
[7] Abû'l-Farac, Gregory, **Ebu'l Farac Tarihi**, c. I, (Çev. Ö. Riza Doğrul), TTK, Ankara 1987.

sırasında kullandığımız diğer kaynak *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952–1136)*'dir. Kronoloji ve özel isimlerdeki yanlışlılarıyla dikkat çekmesine rağmen, çok değerli bir kaynaktır[8].

III- Coğrafyaya Dair Eserler

Suriye ve el-Cezîre'nin idari statüsü hakkında baş vurduğumuz eserlerden ilki; büyük yolların geçtiği yerlerden ve diğer coğrafi konulardan bahseden İbn Hurdazbih'in (öl.912) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'idir[9]. Diğer yararlandığımız eser, bir süre postada görev yapan İbn Rüsteh'in (öl.912) *el-A'lakü'n-Nefise* adlı eseridir[10]. İbnü'l-Fakîh'in(öl.912) *Muhtasaru Kitabi'l-Büldân*'ı da yine yararlandığımız eserlerdendir[11]. Şüphesiz bu dönem ile ilgili en önemli kaynak, İbn Havkal'ın (öl.977) *Kitabu Sûretü'l-Arz*'ıdır. Gerek idarî taksimat hakkındaki bilgileri ve gerekse Hamdanî dönemi iktisadi durum hakkında bilgi vermesi hasebi ile en fazla yararlandığımız kaynaklardandır. İbn Havkal, tüccar âlimlerdendir. Hamdanîler'in elinde bulunan Musul'un durumu ve diğer şehirlerde, Hamdanîler'in uyguladıkları iktisadî sistem ve vergiler hakkında önemli malumat vermektedir. Hatta İbn Havkal bir süre Hamdanî hükümdarı Seyfüddevle ile de kalmıştır[12].

IV- Diğerleri

Hamdanîler'deki ilmî ve kültürel hayat konusunda en fazla kullandığımız kaynakları da zikretmekte fayda vardır. Şüphesiz bu alanda faydalandığımız ilk kaynak İbnü'n-Nedim'in(öl.996) on makaleden oluşan, *el-Fihrist*'idir. Hamdanîler döneminde yaşayan âlimler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir[13]. Yine Hamdanîler dönemindeki ilmî ve kültürel hayat ile ilgili faydalandığımız diğer kaynak ise, es-Se'alibî'nin (961–1037) *Yetimetü'd-dehr* adlı eseridir. Yazar, eserinin birinci cildinin

---

[8] Urfalı Mateos, **Vekayinâme(952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)** (Çev. Hrant D.Andreasyan),TTK. Ankara 1987.

[9] İbn Hurdazbih Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik** (yay. Michael Jan De Goeje), Leiden : E. J. Brill, 1889.

[10] İbn Rüsteh Ebu Ali Ahmed b. Ömer b. Rüsteh, **el-A'lakü'n-Nefise** (yay. Martın Theodor Houtsma); Leiden : E. J. Brill, 1967.

[11] İbnü'l-Fakîh, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî, **Muhtasaru Kitabi'l-Büldân**, (ed. Michael Jan De Goeje), Leiden: E. J. Brill 1967.

[12] İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, **Kitabu Sûretü'l-Arz**, Leiden 1938; Yusuf Ziya Yörükân, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 57–193.

[13] İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak; **el-Fihrist**, Kahire, Matba'atü'l-İstikame, tarihsiz.

yaklaşık yüz elli sayfasını, sadece Seyfüddevle dönemindeki âlim ve şairlere ayırmıştır. Bu sebeple araştırmamızın önemli bir kaynağı olarak görülmektedir[14].

V- Araştırmalar

Hamdanîler ile ilgili Türkiye'de yapılmış geniş bir araştırma bulunmamaktadır. Hamdanîler ile ilgili direkt yapılan araştırmaların çoğu, yabancılar tarafından yapılmıştır. Türkiye'de Nasuhi Ünal Karaarslan[15], Fikret Işıltan[16], Hakkı Dursun Yıldız'ın,[17] Hamdanîler ile ilgili çalışmaları dışında, herhangi bir çalışma mevcut değildir. Arap yazarlar, Sami el-Keyyalî[18] ve Mustafa eş-Şek'a[19] ile Fransız yazar Marius Canard'ın[20] direkt Hamdanîler ile ilgili yaptıkları çalışmalar en fazla yararlandığımız eserlerdir. Bununla beraber İslâm ansiklopedisinde Sobernheim,[21] Weir,[22] ve Bowen[23] gibi yazarların, Hamdanîler ile ilgili yazdıkları maddelerden de istifade ettik. Yine İslâm ansiklopedisindeki "Gazanfer" maddesi de istifade ettiğimiz araştırmalar arasındadır[24]. Bu kaynaklar dışında adını zikretmeyip metin içerisinde kullanacağımız kaynaklar da olacaktır. Burada esas olarak, direkt Hamdanîler ile ilgili yapılmış olan kaynakları zikretmeye çalıştık.

---

[14] es-Sealibî, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, **Yetimetü'd-Dehr Fi Mehasini Ehli'l-Asr,** c. I-II, (tahkik ve şerh Müfid Muhammed Kumeyha), Beyrut, 1403/1983.

[15] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, c.XV, İstanbul 1997, s. 446–447

[16] Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 536.

[17] Hakkı Dursun Yıldız, "*Abdullah b. Hamdan*", **DİA**, c. I, İstanbul 1988, s. 103.

[18] Sami el-Keyyali, **Seyfüddevle ve Asrü'l-Hamdaniyyin**, Halep; Matbaatü'l-Hadise 1939.

[19] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle el-Hamdanî: Memleketü's-Seyf ee Devletü'l-Eklam**, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, Tarihsiz; amlf, **Fünûnü'ş-Şi'r Fi Müctemai'l-Hamdaniyyin**, Beyrut; Alemü'l-Kütüb, 1981.

[20] Marius Canard, **Recueil De Textes Relatifs A L'émir Sayf Al Daula Le Hamdanide Avec Annonations**, Alger 1934; amlf, **Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie**, Presses Universıtaires de France, Paris 1953.

[21] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 179–182.

[22] T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 641.

[23] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 97.

[24] "*Gazanfer*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 730

GİRİŞ

I- el-CEZÎRE BÖLGESİNİN COĞRAFÎ KONUMU

Hamdanîler'in siyasî tarihine geçmeden önce, Hamdanîler'in hakim oldukları coğrafyanın sınırlarını belirlemenin daha yaralı olacağı kanaatindeyiz. Bu maksatla, hakim oldukları coğrafyanın, dönemin coğrafyacıları tarafından taksimatının nasıl yapıldığı hususunu açıklamayı uygun gördük.

Cezîre, kelime anlamı olarak, "*ada, yarım ada*" anlamına gelmektedir[25]. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan topraklara; Araplar, el-Cezîre ya da Münbit Hilâl, Yunanlılar ise Mezopotamya[26] derlerdi. el-Cezîre, kendi içerisinde birkaç kısma ayrılmıştır. el-Cezîre'yi yurt tutan Arap kabileleri Mudar, Rebi'a ve Bekir'den dolayı, bölge kendi içerisinde; Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebi'a ve Diyar-ı Bekir adlarıyla anılır olmuştur[27]. Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bu bölge bir yarım ada görünümü arz ettiği içindir ki, Arap coğrafyacılar tarafından el-Cezîre diye adlandırılmıştır. el-Cezîre olarak adlandırılan bölge, Enbâr ve Tekrît'in kuzey kısmıdır[28].

Kaynaklarda "Cezîret-i Akur (Ekur)"[29] ve "İklim-i Akur (Ekur)"[30] şeklinde de zikredilmektedir. Hz Osman döneminde (644–656) ayrı bir vilayet haline getirilen el-Cezîre bölgesi; Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebi'a ve Diyar-ı Bekir adları ile üç amilliğe ayrıldı. Harran, bu dönemlerde bütün el-Cezîre'nin merkezi konumunda

---

[25] "*Cezire*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 152.
[26] "Mezopotamya" kelimesi Helence "*mesos*" (orta) ve "*potamos*" (Irmak) kelimelerinden türetilmiş olup "*iki ırmak arası*" anlamına gelir. Bkz: Nazmi Özçelik, **İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Ankara 2004, s. 29.
[27] Abdurrahim Tufantoz **Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990–1085**, Ankara 2005, s. 41.
[28] İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî; **Kitabu Sûretü'l-Arz**, Leiden 1938, s. 207; Guy Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, London 1966, s. 87; "*Cezire*", **İA**, III, 152.
[29] Marius Lombard, **İlk Zafer Yıllarında İslâm**, (Çev. N. Uzel), İstanbul 1983, s. 32–36; Ramazan Şeşen, bu kelimenin Asur'dan bozma olduğunu yazar. Bkz: Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, Ankara 1996, s. 3.
[30] "*Cezire*", **İA**, III, 152.

bulunmaktaydı[31]. Sümeysat'tan Ane'ye kadar uzanan ve Belih çayı civarını ihtiva eden Fırat bölgesi, Mudar Araplarından Kays kabilesinin muhtelif şubelerinin meskûn bulunduğu yerlerdi. Merkezi Harran veya Rakka olarak gösterilen Diyar-ı Mudar'ın en önemli şehirleri; Urfa, Rakka, Serûc, Tell-Mavzen, Bire (Birecik), Caber, Karkisiya ve Sümeysat gösterilebilir[32]. Ancak Diyar-ı Mudar tabirine ortaçağ sonlarından itibaren pek rastlanmaz[33].

Diyar-ı Rebi'a olarak adlandırılan bölge ise; özellikle Rebi'a Araplarından Tağlib kabilesinin diyarı idi. Bu bölgenin sınırları Dicle boyunca Tell-Fâfân'dan Tekrît'e kadar uzanır. Dicle'nin sağ kıyısındaki Habur, Hirmas ve Sarsar ırmakları arazisi ile sol kıyısındaki Küçük Habur'un aşağı mecrasını ve aynı zamanda Zap nehrinin aşağı ve yukarı havzalarını kapsar[34]. Merkezi Musul[35] veya Nusaybin[36] olarak gösterilen bölgenin önemli şehirleri; Ceziret İbn Ömer (Cizre), Dârâ, Sincar, Resülayn, Erbil, Mardin, Tell-Âfer, Beled, Berkaid, Tur Abidin, Habur, Duneysir ve Kefertusa'dır[37].

el-Cezîre'nin diğer bir parçasını oluşturan Diyar-ı Bekir bölgesine, Hz. Ömer döneminde, el-Cezîre'nin kuzey kısımlarına göç etmeye başlayan Bekirlilerin harekatı, Halife Muaviye (661–680) döneminde daha bir yoğunluk kazandı. Bu sebepten el-Cezire'deki Amid ve çevresi Diyar-ı Bekir adı ile zikredilmeye başlandı[38]. Merkezi Meyyafarikin[39] veya Amid olan Diyar-ı Bekir'in başlıca şehirleri; Hısn Keyfa (Hasankeyf), Meyyafarikin (Silvan), Siirt, Hizan, Hani, Erzen, Tell-Fâfân, Bitlis, Hettah

---

[31] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 606.

[32] Abdurrahim Tufantoz, 42; "*Diyâr Mudar*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 601; Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 9; Claude Cahen, "*XIII. Asır Ortalarında Cezîre(İzzeddîn b. Şeddâd'a Göre)",* (Çev. Neşet Çağatay), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi(AÜİFD)**, IV, Ankara 1953, s. 94–95; Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul 1960, s. 1-3; Muammer Gül, **XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, İstanbul 2005, s. 42; Strange'a göre Diyarmudar'ın merkezi Rakka'dır. Bkz: G. Le Strange, 87; İbn Havkal de bu görüştedir. Bkz: İbn Havkal, 207–208; İbnü'l-Fakîh (ö.300/912) de bu görüştedir. Bkz: İbnü'l-Fakîh, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî, **Muhtasaru Kitabi'l-Büldân**, (ed. Michael Jan De Goeje), Leiden: E. J. Brill 1967, s. 133; el-Cezîre için bkz: Harita 3.

[33] Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, Ankara 1988, s. 24.

[34] "*Diyâr Rebi'a*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 601; Abdurrahim Tufantoz, 42.

[35] Ernest Honigmann, "*Musul*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 738; G. Le Strange, 87–88.

[36] "*Diyâr Rebi'a*", **İA**, III, 601; Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 9.

[37] G. Le Strange, 87 vd.; Claude Cahen, "*XIII. Asır Ortalarında Cezîre",* 95-96; Abdurrahim Tufantoz, 43; "*Diyâr Rebi'a*", **İA**, III, 601; Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 9.

[38] Abdurrahim Tufantoz, 43.

[39] Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 9.

ve Mardin bu bölgenin en önemli şehirleridir[40]. Ancak yine de Diyar-ı Rebi'a bazen Diyar-ı Bekir'i içine aldığı da görülmektedir[41].

Hamdanîler devletinin hakim oldukları coğrafyayı, tam anlamı ile belirlemek için kısaca "*Avasım*" ve "*Sugûr*" olarak tanımlanan yerleri de izah etmek gerekmektedir. Daha ilk zamanlardan itibaren sınır kesimlerinde stratejik alanlar oluşturulmuş ve tahkim edilmiştir. Abbasî halifesi Harun Reşid (786 yılında) zamanında "*Avasım*" adlı stratejik alanlar oluşturuldu. Bunlardan mühim olanları ise Tarsus, Adana, Massisa, Maraş ve Malatya idi[42]. Avasım, sınır kesimde bulunan, yani sınır kuşağına yakın bulunan kısımlardı. Avasım'dan sonra ise "*uc*" nokta dediğimiz Sugûr gelmekteydi. Kilikya'daki Tarsus'tan, Toroslar boyunca, Malatya ve Fırat'a kadar uzanan Sugûr eyaletinin esas görevi, Avasım hudutlarının düşman akınlarından korunmasıydı[43]. Avasım eyaletinin merkezi, evvela Menbic ve daha sonra Antakya olmuştur. Sugûr bölgesinin ise müşterek bir merkezi olmamakla beraber, en mühim şehri Malatya idi[44]. Sugûr eyaleti de, kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktaydı: Sugûru'ş-Şamiyye ve Sugûru'l-Cezîre[45]. Cezire Sugûrunun önemli şehirleri; Şimşat, Malatya, Zibetre, Maraş, el-Hades, Sümeysat ve Hısn-ı Mansur iken[46], Şam Sugûrunun önemli şehirleri ise; Adana (Ezine), Massisa, Tarsus, Ayn-ı Zerbe, Haruniye, Kara Kilise, Avasım, Antakya, Tizin, Kurus, Menbic, Dülük ve Rab'an idi[47].

Hamdanîler, faaliyet gösterdikleri bölgenin Bizans ile olan sınır komşuluğundan dolayıdır ki sürekli bir şekilde sınır kentlerinde mücadele etmişlerdir. Dönemin Arap coğrafyacıları tarafından belirtilen sınır kentleri şunlardır: Malatya, Hades, Maraş,

---

[40] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 605-606; Claude Cahen, "*XIII. Asır Ortalarında Cezîre",* 96-97; Abdurrahim Tufantoz, 43; Nejat Göyünç, "*Diyarbakır*", **DİA**, c. IX, İstanbul 1994, s. 465; Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 9; Muammer Gül, 42.

[41] İbn Fakih Diyar-ı Bekir'i, Diyar-ı Rebi'a içerisinde vermektedir. Bkz: İbnü'l-Fakîh, 132; İbn Rüsteh de Cezîre'nin Rebi'a ve Mudar adında iki kısımdan oluştuğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Diyar-ı Bekir'i de Diyar-ı Rebi'a içerisinde zikretmektedir. Bkz: İbn Rüsteh Ebu Ali Ahmed b. Ömer b. Rüsteh, **el-A'lakü'n-Nefise** (yay. Martın Theodor Houtsma); Leiden : E. J. Brill, 1967, s. 104; İbn Hurdazbih de Diyar-ı Bekir'i Diyar-ı Rebi'a içerisinde vermektedir. Bkz: İbn Hurdazbih Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, **el-Mesalik Ve'l-Memalik** (yay. Michael Jan De Goeje), Leiden : E. J. Brill, 1889, s. 95; Tuncer Baykara, 24.

[42] Streck, "*Avasım*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 19.

[43] Ernst Honigmann, "*Sugûr*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 2.

[44] Streck, "*Avasım*", **İA**, II, 19; İbn Havkal Avasım'ın bir bölge adı olduğunu söylemekle birlikte merkezinin de Antakya olduğunu ve 969 yılında Rumların buraları aldığını söylemektedir. Bkz: İbn Havkal, 179.

[45] Ernst Honigmann, "*Sugûr*", **İA**, XI, 2.

[46] İbn Rüsteh, 104; İbn Havkal buralara Cezîre sugûru denmesinin, Cezîre halkının buralarda bulunması ve savaşmalarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bkz: İbn Havkal, 167.

[47] İbn Rüsteh, 107; İbn Havkal, 186.

Haruniye, Kenise, Ayn-ı Zerbe, Massisa, Ezine (Adana), Tarsus ve bunlara bağlı kaleler[48] ayrıca Serûc, Sümeysat ve Hısn-ı Mansur gibi kentler gösterilmektedir[49].

el-Cezîre'nin coğrafi sınırları ve sınır kentlerini izah ettikten sonra Hamdanîlerin hakim oldukları ve Onlara başkentlik eden Halep şehrinin içinde bulunduğu Şam eyaletinin de o dönemdeki Arap coğrafyacılar tarafından belirtilen coğrafî sınırlarını da izah etmek gerekmektedir. Bu konuda Şam eyaletinin kazaları için İbn Rüsteh ve İbn Havkal şu şehirleri saymaktadırlar: Halep, Kınnesrin, Antakya, Şeyzer, Hamat, Hıms, Famiye, Ba'albek, Dımeşk, Taberiye, Remle ve İlya[50].

II- ABBASÎLER'DE SİYASÎ ERKİN PARÇALANMASI

Emevîler'in 750 tarihinde yıkılmasına müteakip, Abbasîler, Irak topraklarında yeni bir devlet olarak ortaya çıktı. Emevîler, Emevî yönetimine hoşnut olmayan insanların gayreti ile yıkıldı. Bu durumda, Abbasî yönetiminin de bu hoşnutsuz güruhu memnun etmesi gerekirdi. Güvenlik sorunu nedeni ile Halife Mansur, Bağdat'ı inşa ederek başkent yaptı[51]. Abbasî devletinde halife Harun Reşid ölmeden önce veliaht olarak oğlu Emin'i ondan sonra ise Memun'u tayin etti. Ancak halife olan Emin kendisinden sonra halife olması için, oğlunu veliaht tayin etmek isteyince bir iç savaş yaşandı. Memun ve Emin arasında meydana gelen bu taht kavgası kısa zamanda Araplar ve İranlılar arasında bir savaş hüviyetine büründü[52]. Taht mücadelesinden Memun galip geldi. Memun'un hilafeti zamanında, Horasanlı askerlerin hükümet üzerindeki etkisi artmaya başladı. Memun kendisini güvene almak için Tahir'i Abbasî ordu komutanı yaptı. Horasan'a vali olarak tayin edilen Tahir, Abbasîler'in güçten düştüğünü görünce 820 yılında Horasan topraklarında bağımsız bir devlet kurdu[53]. Bu durum Abbasîler'in

---

[48] İbn Havkal, 163.

[49] Kudâme b. Ca'fer'den naklen; Yusuf Ziya Yörükân, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, İstanbul 2004, s. 221.

[50] İbn Rüsteh, 107; İbn Havkal, 175–177.

[51] Carl Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 88; Bernard Lewis, **Ortadoğu**, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1996, s. 61.

[52] Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 2000, s. 129; İhsan Süreyya Sırma, **Abbasîler Dönemi**, İstanbul 1997, s. 70.

[53] Tahir el-Hüseyin tarafından 820 yılında Horasan'da bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı. Bunların bu bölgedeki hâkimiyeti yaklaşık olarak altmış beş yıldır. Daha geniş bilgi için bkz: W. Barthold, "*Tâhirîler*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 636–637; Ira M. Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi**, c. I, (Çev. Yasin Aktay), İstanbul 2003, s. 192; Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, 130; Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, c. II, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1995, 725; Robert Mantran, **İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar),** (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 138.

mali ve askerî dengesinde önemli sorunlar meydana getirmiştir. Sonunda mali soruna çözüm bulmak için ikta ve iltizam usulü tatbik edilmeye çalışıldı. Bu durum güçlü toprak sahiplerini meydana getirdi. Dahası yönetim, vergi toplama görevini bunlara verince, bu şekilde güçlenen ve askerî bir güç elde eden bu valiler isyan ederek bağımsızlıklarını kazanma yoluna gittiler[54]. Memun'dan sonra, Mutasım döneminde ise Türk askerler önemli görevlere getirildi ve orduda çoğunluğu kazandılar. Arap ve Türk askerleri arasındaki anlaşmazlık da Mutasım'ı Samarra şehrini kurmaya yöneltti[55].

Abbasîlerin siyasî yetersizliği ve maddî açıdan gerilemesi, kendilerinde güç ve kuvvet bulan yerel idarecilerin, gittikleri yerlerde kısa zaman içerisinde isyan edip bağımsızlık elde etmelerini sağladı. Yine bu dönemde Saffarîler'in lideri olan Amr b. Leys es-Saffâr isyan etti ve İran'ın önemli bir kısmını Tâhirîler'den aldı. Amr, kısa zamanda güçlenerek Halifeyi zor durumda bıraktı ve böylece Tabaristan, Sistan, Horasan, Fars, Toharistan, Kirman ve Sind gibi Abbasîlerin zengin toprakları Halifenin elinden çıktı (879)[56].

Vilayetlerde bu tür bağımsızlık çalışmaları olurken, merkezî hükümet ayrıca sosyal içerikli isyanlarla da sarsılmış durumdaydı. Halife Mutemid döneminde önemli bir güç haline gelen Zenciler, kısa zamanda kendilerine katılan bazı Bedevîler ile birlikte, Basra'ya saldıracak kadar güçlendiler. Saffârîlerle 879'da imzalanan anlaşmadan sonra, Halife'nin kardeşi Muvaffak 883 yılında bu isyanı tamamen bastırdı[57].

Saffârîlerin isyanı sırasında, Maveraünnehir'de vali bulunan Sâmân'ın torunları da bağımsızlık hülyasına kapıldılar. Sâmânî hanedanının kurucusu olan Nasr b. Ahmet es-Sâmânî de ortaya çıkarak bağımsızlığını ilan etti[58]. Böylece Maveraünnehir ve

---

[54] Ira M. Lapidus, I, 195; Bernard Lewis, **Tarihte Araplar,** 130.

[55] Carl Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** 107.

[56] Yakub b. Leys es-Saffâr tarafından tesis edilen bu sülale Tâhirîlerden sonra yaklaşık olarak otuz üç yıl boyunca İran'da hüküm sürdü. Ayrıca Tâhirîlerin topraklarına da hakim oldular. Daha geniş bilgi için bkz: T. W. Haig, "*Safârîler*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 59–60; Bahriye Üçok, **İslâm Tarihi (Emevîler-Abbasîler)**, Ankara 1979, s. 123; Ira M. Lapidus, I, s. 197; Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, II, s. 726; Robert Mantran, 138.

[57] Bahriye Üçok, 124; Bernard Lewis, **Tarihte Araplar,** 139; M. G. S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, c. I, (Çev. İzzet Akyol), İstanbul 1993, s. 466.

[58] Nasr b. Ahmet'e, 875 tarihi ile birlikte, Maveraünnehir bölgesi ikta olarak verildi. Bu tarihten itibaren bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Kısa zamanda Safârîlerin hâkim olduğu topraklara hâkim oldular. Daha geniş bilgi için bkz: V. F. Büchner, "*Sâmânîler*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 140–143; Hasan İbrahim Hasan, **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, c. III/III, (Çev. Heyet), İstanbul 1988, s. 360; Ira M. Lapidus, I, 197; M. G. S. Hodgson, I, 466; Robert Mantran, 138.

Horasan dışında Sistan, Kirman, Cürcan, Rey ve Taberistan'a, 999 yılında yıkılıncaya kadar Sâmânîler devleti hâkim oldu[59].

Maveraünnehir ve Horasan gibi yerlerde durum bu minval üzere iken, Mısır'da ise Ahmed b. Tolun ortaya çıkarak 868 ve 905 yılları arasında Mısır'a hakim oldu[60]. Daha sonra hâkimiyetini Tarsus'a kadar genişletti[61]. Kuzey Afrika'da ise Ağlebî hanedanı hüküm sürmekteydi. Bölge Fatımîler'in 908 yılında hâkimiyet kurmalarına kadar Ağlebî hâkimiyetinde kaldı[62].

Arap yarım adasında ise, Karmatîler önemli bir unsur olarak ortaya çıktılar. Halife Mute'zid döneminde (892–902) Karmatîler, Kufe'de Hamdan b. Karmat liderliğinde, Bahreyn'de Ebu Said el-Cennabî liderliğinde ayaklandılar[63]. Bütün Suriye'de olduğu gibi Arabistan'da da sürekli başarılar elde eden Karmatîler, Ebu Said Hasan el-Cennabî liderliğinde el-Ahsa'da 899 yılında Mümine'yi başkent yaparak bir devlet kurdular. Güçlenerek etrafa zarar vermeye başlayan Karmatîler, 930 yılında Bedevîlerin yardımıyla Mekke'yi zapt edip, Hacerü'l-Esved'i Ahsa'ya götürdüler. Hacerü'l-Esved otuz yıl orada kaldı[64]. Kuzey Afrika'da da kendini hissettiren bu İsmailî cereyan, nitekim 909 yılında Ağlebîlerin yıklışı ile Tunus'ta Ubeydullah el-Mehdî'nin Fatımî devletini kurması ile daha gelişmiş bir safhaya ulaştı[65].

el-Cezîre, genel olarak Hâricîlerin yoğunluk kazandığı bir yer idi[66]. Merkezden uzak bölgeler, merkezden atanan valiler tarafından yönetilmekteydi. Harran ve çevresi de 877 yılında bir müddet Tolunoğullarına tabi oldu[67]. Ancak Tolunoğullarının bölgede hâkimiyet kurması, Onları bu bölge üzerinde hâkimiyet kurmakta olan Sacoğulları ile karşı karşıya getirdi. Böylece iki devlet arasında bir süre mücadele alanı olan el-Cezîre, bu durumdan zarar gördü[68].

---

[59] Bahriye Üçok, 125; Ira M. Lapidus, I, 211; Carl Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** 113; Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, II, 727.
[60] Ira M. Lapidus, I, 197; M. G. S. Hodgson, I, 466; Robert Mantran, 139.
[61] Ramazan Şeşen, "*Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü*", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** sy. 65, (Nisan 1990), s. 142.
[62] Ağlebîler Kuzey Afrika'da İfrikiya adı ile maruf olan bölgede Harun Reşid döneminde İbrahim b. el-Ağleb et-Temimî tarafından kuruldu. 909 yılında Fatımîlerin gelmesine kadar bu bölgeye hâkim oldular. Daha geniş bilgi için bkz: G. Demombynes, "*Ağlebîler*", **İA**, c. I, Eskişehir 1997, s. 149-151; Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, II, 708..
[63] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 360.
[64] Bahriye Üçok, 126; Bernard Lewis, **Tarihte Araplar,** 147; Ira M. Lapidus, I, 197; Carl Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** 116–119; Bernard Lewis, **Ortadoğu**, 65; Robert Mantran, 143–144.
[65] Bernard Lewis, **Tarihte Araplar,** 148; Robert Mantran, 144.
[66] Adnan Demircan, **Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri**, İstanbul 1996, s. 190–221.
[67] Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 13.
[68] Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 14.

Uzak yerlerde bunlar yaşanırken merkezde de güçlü komutanlar arasında hâkimiyet mücadelesi ve buna bağlı olarak bir takım isyanlar oluyordu. Hâkimiyet kuran bu komutanlar, bu karmaşalardan istifade ederek durumlarını daha da güçlendirdiler. Hatta istedikleri yerlere, istedikleri kişileri tayin etme yetkisini kendilerinde görecek duruma ulaştılar[69].

Hamdanîler, böyle bir zamanda ortaya çıkarak bu durumdan faydalanmayı düşünmüşlerdi. İhşidîlerin ortaya çıkması ile birlikte Kuzey Suriye ve Mezopotamya yeniden iki güç arasında tampon bölge oldu. Yine kendisine Yukarı Fırat bölgesi verilmiş bulunan İbn Raik ile İhşidîler arasında 939 tarihinde savaş meydana geldi. Ancak İbn Raik'in ölümü ile İhşidîler burayı sulhla aldılar. Bu sefer de karşılarına Hamdanîler çıktılar[70].

III- HAMDANÎLER'İN NESEBİ

Hamdanîler'in nesebi konusunda değişik ifadeler bulunmaktadır. Hamdanîler'in Kürt olduğu[71], bununla beraber Tağlib kabilesinin mevlâsı oldukları görüşü[72], gibi değişik ifadeler bulunmaktadır. Ancak Hamdanîler Tağlib'in soyundan olan Adiy'e kadar uzanan, Arap Tağlib Adevîlerinden gelirler[73]. Bu durum üzerine Hamdanîler'in Arap olduğu ifade edilen hususlardandır[74]. Hamdanîler, nesep olarak kuzey Arapları olan Adnanîlere dayanırlar. Mekân itibariyle bunlar İslâm öncesinde Yemen'in şimalinde Tihema, Hicaz, Necd, Şam ve Irak mıntıkalarına kadar uzanan hudutlar dâhilinde ikamet ediyorlardı[75]. Asıl olarak Adnanîlerden evvela Ak ve Ma'add adlarıyla iki büyük kol meydana geldi. Bunlardan en önemlisi ise Ma'add kabilesidir. Bütün Adnanî kabilesi bundan meydana gelmiştir. Ma'add kabilesi bilahare Nizar ve Kunus diye iki büyük kola ayrılmıştır. Bu iki koldan en fazla yoğunluğa sahip olanı ise Nizar kabilesiydi. Adnanîlerin diğer kolları da hep bu kabileden meydana gelmiştir.

---

[69] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 368.
[70] Komisyon, **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, c. I, (Çev. Hamdi Aktaş), İstanbul 1997, s. 201; Ahmed Ağırakça, "*Ebû Bekr Muhammed İbn Raik ve Emiru'l-Ümeralığı*", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (İÜEFTD)**, S. 35, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 79–82.
[71] Tori, **Kürtlerin Ortaçağ ve Yeniçağ Tarihi**, İstanbul 2000, s. 81.
[72] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie**, Paris 1953, s. 287; C. E. Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi**, (Çev. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 63.
[73] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 287.
[74] Halil Ethem, **Düvel-i İslâmiye**, İstanbul 1345/1927, s. 153.
[75] Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihi**, I, İstanbul, 1919, s. 267.

Nizar başlıca Kuda'a, Mudar, Rebi'a, Iyad ve Anmar adlarıyla beş büyük kola ayrılır. Daha sonra Tihema, Hicaz ve Necd'e yayılmışlardı[76].

Hamdanîler'in mensup olduğu Rebi'a'nın, Irak'tan Tihema'ya kadar olan bölgeye yerleştiklerini görmekteyiz. Fakat bu yerleri sabit kalmamış zamanla aralarındaki mücadele, Onların yerlerini değiştirmelerini netice vermiştir. Bunun neticesinde ötürü zamanla Tihemada yalnızca Mudar ve Rebi'a kaldı. Rebi'a kabilesi de aralarında meydana gelen bir fitne neticesinde, otuzu aşkın kollara ayrıldı[77]. Daha sonraki mücadelelerle beraber, Rebi'a kabilesi, Bahreyn'den Irak'ın kuzeyine kadar olan alana yayıldılar. Nemir ve Va'il kolu el-Cezire'ye yerleşti. Böylece Resülayn, Mardin, Musul ve Nusaybin, bir ara Diyar-ı Rebi'a olarak adlandırıldı. Selevkoslar'dan sonra Bekr b. Va'il kolu da Siverek ve Amid havalisine yayıldı. Tağlib'in kolları ise, Sincar havalisine yerleşti[78]. Tağlib'in nesebi ise şöyle ifade edilemektedir: *Tağlib b. Va'il b. Kasıt b. Hineb b. Efsa b. Da'mî b. Cudeyle b. Esed b. Rabia b. Nizar*[79]. Tağlib kabilesinin atasının adının "*Disar*" olduğu ifade edilmektedir. Günün birinde babası kendisine "*tağlib*" yani "*galip geleceksin*" temennisinde bulununca bu kelime bu şekilde kullanıla gelmiştir[80].

Rebi'a ve Mudar kabilelerine bağlı bazı topluluklar, İslâm fetihlerinin yapıldığı zamana kadar Fırat ve Dicle arasında yer alan el-Cezîre'ye yerleşmiş ve buralarda kendilerine yurt edinmişlerdi. Hamdanîler, bilhassa Berka'id bölgesinde yerleşik bulunmaktaydılar[81]. Sınırda olmalarından ötürü, Bizans ve Sasanîler, bu durumdan faydalanmak maksadı ile buralarda bulunan Arap kabileler ile müttefik olmuşlardı. Amaçları hem korunması güç olan yerlerin korunmasını sağlamak, hem de diğer Arapların yapacakları akınları püskürtmeyi düşünmekti[82]. Nitekim bu husus için İmparator I. Konstantinos, Kinde, Lahmî ve Tağlib gibi kabileler ile anlaşma halinde idi[83]. Hıristiyan komşularla kurdukları ilişkiler neticesinde, muhtemelen İslâm'ın ortaya çıkmasına yakın tarihlerde, Hıristiyanlık, Tağlibîler arasında nüfuz buldu. Hıristiyanlığın onlara derinliğine tesir etmediği ifade edilmektedir. İslâm'ın ilk

---

[76] Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihi**, I, 275.
[77] Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihi**, I, 284.
[78] M. Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihi**, I, 286.
[79] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-Şi'r Fi Müctemai'l-Hamdaniyyin**, Beyrut; Alemü'l-Kütüb, 1981, s. 28.
[80] H. Kindermann, "*Tağlib*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 620; Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 29.
[81] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 290; Tağlib'in yerleştiği yerler için bkz: Harita 2.
[82] Muhammed Dayfallah el-Batayine, "*Arap Kökenli Hıristiyanlar Ve İslâm Fetihleriyle Olan İlişkileri*", (çev. Abdulhalık Bakır), **Belleten**, c. LXIII, S. 238, (Aralık 1999), s. 874; Walter E. Kaegi, **Bizans ve İlk İslâm Fetihleri,** (Çev. Mehmet Özay), İstanbul 2000, s. 393.
[83] Casım Avcı, **İslâm-Bizans İlişkileri**, İstanbul 2003, s. 24.

asırlarında, bütün ihtida gayretlerine karşın Hıristiyan olmakta direttiler. Daha sonra ortaya çıkan Seccah adındaki yalancı peygamber de bir süre dayıları olan Tağlibîler arasında saklanmıştı[84]. Tağlib'in Necid'ten Cezire'ye göçü, bir defada gerçekleşmiş bir olay değildir. Bu göçler, İslâm dönemine kadar sürmekle beraber, daha sonralara kadar da gitmektedir.

Hamdanîler'in, Tağlib kabilesinden olduğunu gösteren birçok delil vardır. Nitekim Hamdanî sarayında yetişen şairler de, genelde emirleri övmek için onların kabilelerinin sahip oldukları meziyetleri de zikretmeleri bize onların kabilesinin adını öğrenme şansı vermektedir. Bu cümleden Mütenebbî, Seyfüddevle'yi methederken şöyle der:

" Makamı insanlara üstün olan Tağlib'tendir,

Ve karanlığın ve cimriliğin düşmanı olan Adiyy'dendir."[85]

Bu örnekleri çoğaltmak mümkün, ama burada konunun anlaşılması için bir iki örnek ile yetineceğiz. Yine Sırrî er-Ref'â Nasıruddevle'yi methederken şöyle der:

"*Tağlib'in zor zamanlarında bir dayanak oldun,*

Ve yücelikte, iyilikte, onur ve şerefte onun eli ve kolu oldun."[86]

Böyle şairler, Beni Hamdan'ı methetmek istediklerinde onları harpte, şiirde, fesahatte ve ifade gücünde şanlı bir tarihe sahip olan Tağlib kabilesindeki şerefli soylarına ve kökenlerine nispet ederlerdi. Şairler, bazen Tağlib'i açıkça zikrederlerken bazen de onların bir kolu olan Adiy'den bahsederlerdi. Göçebe bir topluluk olan Tağlibîler, hayvanlarını otlatmak için yer yer dolaşmışlardır.

el-Cezîre'nin Müslümanlar tarafından fethinden sonra, Tağlib kabilesi Müslümanlara boyun eğdi. Hz Ömer, onlara cizye bağlamak isteyince, Tağlibîler Rum diyarına göç etmeyi düşündüler. Gayr-i Müslimlerden alınan cizyenin kendilerine yüklenmesini istemediler. Hz Ömer, onlara kendi topraklarında tutmak için cizyeye, sadaka ismini vererek ve onları bu vergi ile mükellef kıldı. Bununla beraber onlarla bir anlaşma yaptı. Buna göre; çocuklarını vaftiz etmeyecekler, çocuğu, dinlerini kabul etmeye zorlamayacaklar ve iki kat zekât ödeyeceklerdi[87]. Yine Hz. Ali taraftarı olan Tağlibîler, daha sonra Sıffin savaşında Muaviye'nin yanına geçti ve Muaviye de onları

---

[84] H. Kindermann, "*Tağlib*", **İA**, XI, 623; Muhammed Dayfallah el-Batayine, 904.
[85] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 27.
[86] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 27.
[87] el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldan**, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 2002, s. 260–62; İrfan Mahmud Rona, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, (Çev. Ahmet Kot), İstanbul 1985, 88; Salih Tuğ, **İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, İstanbul 1994, s. 94–95.

Kufe'ye iskân etti. Halife Harun Reşid zamanında ise sadaka memurlarına isyan ettiler. Bölgede güçlenince de, 864 yılında, Tağlibli el-Hasan b. Ömer b. el-Hattab, Cezîretu İbn Ömer'i (Cizre) inşa ettirdi[88]. Hicrî on altıncı asırda ise Tağlibîlerin, Müslümanlar için casusluk yaptıkları görülmektedir[89].

Hamdanîler, Hamdan b. Hamdun et-Tağlibî'ye nispet edilirler. Cahiliye döneminde önemli yerleri vardır. Miladi beşinci asırda onunla Bekr b. Va'il ile Rebi'a arasında Besus harpleri olmuştur. Cezîre'de sayı bakımından en büyük kabilelerden biriydi. Azerbaycan'a kadar uzanmışlardı[90].

Hamdanîler'in nesebi hakkında kaynaklarda birtakım bilgiler bulunmaktadır. Nitekim et-Tavil bize Ebu'l-Heyca Abdullah'ın soy zincirini vermektedir. Buna göre: "*Abdullah b. Hamdan b. el-Haris b. Lokman b. Raşid b. el-Müsenna b. Rafi b. el-Haris b. Gatif b. Mehrebe b. Tağlib et-Tağlibî*" şeklindedir[91]. Marius Canard ise Hamdan b. Hamdun'un soy kütüğünü şu şekilde vermektedir: "*Hamdan b. Hamdun b. el-Haris b. Lokman b. Raşid b. Müsenna b. Rafi b. el-Haris b. Gatif b. Mucziye b. Harise b. Malik b. Ubeyd b. Ady b. Usame b. Malik b. Bekr b. Amr b. Ganem b. Tağlib*"[92]. Hicri üçüncü asırda Tağlib'ten üç aile meşhur olmuştur. Bunlar Ömer b. Hattab el-Adevî et-Tağlibî, Harun el-Muğammer ve Hamdan b. Hamdun ailesiydi[93].

IV- HAMDANÎLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKMALARI

1- Hamdan b. Hamdun

Hamdan b. Hamdun, adını Hamdanîler devletine veren ve ailenin bilinen ilk atasıdır[94]. Hamdan b. Hamdun özellikle halife Mutezz, Muhtedi ve Mütemid dönemlerinde, 886'dan 892'ye kadar, el-Cezîre'ye hakim olan Haricî sorunları ile

---

[88] H. Kindermann, "*Tağlib*', , **İA**, XI, 624.
[89] Muhammed Dayfallah el-Batayine, 919.
[90] Said ed-Diveci, **Tarihu'l-Mevsıl**, Musul 1402/1982, s. 86; Tağlibîler ve Bekrîler arasında yaklaşık kırk sene süren kardeş harbidir. Bu savaşa güzelliği ile nam salmış Besus adlı bir bayanın sebep olduğu ifade edilmektedir. Daha geniş bilgi için Bkz: N. Rhodokanakis, "*Besûs*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 572; Hamdanîler'in soyu için Bkz: s. 139.
[91] Muhammed Emin Galib et-Tavil, **Arap Alevilerinin Tarihi 'Nusayriler'**, (Çev. İsmail Özdemir), İstanbul 2000, s. 189.
[92] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 287.
[93] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 29; Sami el-Keyyali, **Seyfüddevle Ve Asrü'l-Hamdaniyyin**, Halep; Matbaatü'l-Hadise 1939, s. 11; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 287.
[94] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 179.

birlikte Musul ve Cezîre bölgesinde görünmekteydi[95]. Abbasî devletinin zayıflığını, civardaki emir ve komutanların diktatörlüğünü görmüştü. Onlardan kimisi, bağımsızlığını ilan etmiş ve hutbede halifenin ismini okuyup dua ederken, kimisi de bu duayı dahi yapmaktan imtina ediyordu. Hamdan, bu durumdan istifade ederek Cezîre bölgesinde, Tağlib'in yoğun olduğu yerlerde bir emirlik elde etmek istedi[96]. Hamdan, bu emelini gerçekleştirmek için buradaki bir takım siyasî faaliyetlere katıldı. İlk olarak 254/868 senesinde Haricîlere karşı Musul emiri Hasan b. Eyyub et-Tağlibî'nin ordusunda ortaya çıktı. Bu ordu içerisinde bulunan Hamdan, güçlenerek etrafa zarar vermeye başlayan, Haricî lideri Musavvir ile başarısız olacağı bir mücadelede bulundu[97]. Hamdan, arzularını gerçekleştirmek için daima güçlünün yanında yer aldı. Bazen Haricî isyanlarını bastırmak için Abbasî valilerinin yanında, bazen de Haricîlerin safında yer aldı. Hamdan'ın bu mücadelelerinde, dayısı olduğu ifade edilen Kürtler O'na daima yardım ettiler[98]. Ancak bu mücadelelere rağmen İslâm döneminde ortaya çıkan Haricîlerin çoğu, Tağlib kabilesindendi[99].

Hamdan, Mütemid döneminde ise tekrardan halifenin ordularında göründü. Musul'a vali olarak tayin edilen İshak b. Eyyub et-Tağlibî'nin safında, Halife ordusunun içerisinde bulundu[100]. Hamdan bölgede güçlenince, 873 senesinde Mardin'i aldı. Buralarda tahkimatlarda bulundu ve kendine üs yaptı. "*Kül renkli kale*" olarak bilenen şehir kalesi, Hamdan tarafından tekrardan inşa edildi[101]. Hamdan, 900 senesine kadar, yaklaşık yedi yıl, bu şehirde vali olarak görev yaptı[102]. Güçlü komutanlar arasında, Abbasî hilafeti sürekli bir mücadele ve güç gösterimine sahne oldu. Bu amaçla Mütemid döneminde, bu mücadelelerde Hamdan da kendini göstermeye başladı[103].

Bölgede, güçlü olan komutanlar arasında mücadele olduğu gibi, Haricîler de önemli bir güç olarak görünmekteydi. Cezîre'de bulunan Haricîler arasında da birtakım mücadeleler vardı. Güçlü bir konumda olan Haricî liderleri Muhammed b. Hurzad ve Harun el-Haricî arasında meydana gelen mücadelelerde, zor durumda kalan Harun el-Haricî bu bölgede yoğunluğunu bildiği Tağlib kabilesine yöneldi. Harun'un yanında yer

---

[95] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 291.
[96] Said ed-Diveci, 86.
[97] İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**, c. VII, (Çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1991, s. 159.
[98] Said ed-Diveci, 87.
[99] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides**, 292; Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihi**, 286.
[100] İbnü'l-Esir, VII, 225–226.
[101] V. Minorsky, "*Mardîn*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 317; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, c. XV, İstanbul 1997, s. 446.
[102] Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, c. I, İstanbul 1977, s. 331.
[103] İbnü'l-Esir, VII, 278; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 292.

alan Hamdan, 880 senesinde yapılan savaşta Harun el-Haricî'nin galip gelmesini sağladı[104]. Cezîre bölgesi, devamlı bir mücadele alanı görünümündeydi. Güçlü komutanlar arasındaki bu mücadelelere, bazen kabileler de müdahil oluyordu. Hamdan ile Harun daha önceki ittifakları neticesinde, birlikte hareket etmeye başladılar. Bu cümleden Hamdan, 272/885 senesinde Harun ile birlikte Musul'a girdi[105]. Hamdan bölgede güçlenen Şeybanoğulları'na karşı Harun ile birlikte hareket etti. Musul ve çevresinde karışıklık çıkaran Şeybanoğulları'nın üzerine yürüdüler ancak başarısız bir şekilde geri çekildiler[106]. Harun ve Hamdan, 279/892 senesinde Musul ve çevresinde tekrardan karşıklık çıkaran Şeybanoğulları'nın üzerine yürüdüler. Yapılan mücadelede ilk etapta Harun ve Hamdan başarılı oldu. Fakat daha sonra Şeybanoğulları'nın toparlanması ile Hamdan ve Harun mağlup olarak geri çekildi[107].

Hamdan, Haricîler ile birlikte hareket ettiği gibi, bazen de menfaatleri doğrusunda gerektiğinde Haricîlere karşı savaştı. Ancak bu mücadelelerinde dahi Harun el-Haricî ile birlikte bulundu. Hamdan, 893 senesinde güçlenen Haricî Muhammed b. Ubade'ye karşı Harun el-Haricî'ye yardım etti. Muhammed, kalesi kuşatılarak esir edildi. Kuşatma sırasında, Tağliboğulları, kalede bulunan Züheyroğulları'na aman verdiler. Harun'un haberi olmaksızın verilen bu aman, O'nun çok ağırına gitti[108]. Böylece iki müttefik arasına ilk anlaşmazlık girdi. Hamdan, sıkıntıya düştüğünde tahkimatlarda bulunduğu Mardin kalesine sığınıyordu. Bu amaçla, Mardin kalesi yakınlarında bulunan Deyr-u Zaferan'ı, kendisine karargâh olarak hazırladı[109].

Abbasî halifeliğine Mu'tazıd geçince, ülkenin içinde bulunduğu karışıklıklardan ötürü savaşlara kendisi de katıldı. Cezîre'deki bu durumu gören Halife, 895'te Musul civarında huzursuzluk çıkaran Şeybanoğullarını dağıttı[110]. Daha sonra Harun ile birlikte hareket eden Hamdan b. Hamdun üzerine yürüdü. Yapılan savaşta yenilen Hamdan, Mardin'e kaçtı. Mu'tazıd, daha sonra Mardin kalesi üzerine yürüdü. Halifenin geldiğini haber alan Hamdan, yerine oğlunu bırakarak kaçtı. Hamdan'ın kalede bıraktığı oğlu

---

[104] İbnü'l-Esir, VII, 302.
[105] İbnü'l-Esir, VII, 351; Mahmut Şakir, **Hz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi**, c. V, (Çev. Ferit Aydın), İstanbul 1995, s. 85; Halil Ethem, 153.
[106] İbnü'l-Esir, VII, 352.
[107] İbnü'l-Esir, VII, 379,
[108] İbnü'l-Esir, VII, 387.
[109] Said ed-Diveci, 88; Mahmut Şakir, V, 85.
[110] Said ed-Diveci, 88.

Hüseyin, 894 senesinde, kaleyi Halife'ye teslim etti[111]. Ancak Halife'nin aman etmesi ile Hamdan 896 senesinde teslim oldu[112].

2- Hüseyin b. Hamdan

Hamdan b. Hamdun'un sekiz tane çocuğu vardı. En meşhurları Ebu'l-Heyca Abdullah ve Hüseyin b. Hamdan idi. Hamdan'ın 250/864–865 senesi civarında vefat ettiği ifade edilir[113]. Hamdan'ın ölümünden sonra Hamdan oğlu ailesi siyasî vitrinde daha çok görünmeye başladı. Gerek halifelerle olan ilişkilerde ve gerekse isyan edenlerle olan mücadelelerde önemli roller üstlendiler.

Bu faaliyetlerin ilki, Halife Mu'tazıd tarafından 896 senesinde Hüseyin b. Hamdan'ın Haricî lideri Harun üzerine gönderilmesidir. Hüseyin, buna mukabil Halifeden üç istekte bulundu. Birincisi, babası Hamdan b. Hamdun'un serbest bırakılması, diğer iki isteğini de Harun'u yakalayıp ona getirdikten sonra açıklayacağını ifade etti. Hüseyin Harun'la yapılan mücadeleler neticesinde başarılı oldu. Harun'u esir alarak Halife'ye getirdi. Halife bu savaştan sonra 896 senesinde Bağdat'a döndü ve Hamdan'ı serbest bıraktı[114]. Hüseyin, bu başarıdan sonra Halifenin güvenini kazandı. Siyasî durumun takibinden olsa gerek Bağdat'a kaldı[115]. Bu hadise Hamdanîler'in yükselmesine başlangıç teşkil etmektedir[116]. Halife isyanların bastırılması noktasında O'na güveniyordu. Bunun neticesinde 902–903 senesinde Hüseyin b. Hamdan komutasında, Karmatîler, üzerine bir ordu gönderdi. Bu mücadelelerde Karmatîler, yenilgiye uğratıldı[117]. Bu isyanı bastırdıktan sonra Hüseyin, Cebel bölgesinde isyan eden Benu Düleyf üzerine yürüdü ve isyanın sona erdirilmesinde aktif rol oynadı. Böylece Halife nezdinde itibarı daha da arttı[118].

Halife, 292/904–905 senesinde Muhammed b. Süleyman'ın komutasında, içinde Beni Hamdan'nın da bulunduğu bir orduyu, Mısır'da bulunan Tolunoğulları üzerine

---

[111] İbnü'l-Esir, VII, 389; T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 641; Abdurrahim Tufantoz, 52; Halil Ethem, 153.

[112] İbnü'l-Esir, VII, 391–92; Hamdan'ın kaçarken bir manastıra sığındığı ve manastır ehlinin onu yakalamak isterken Hamdan'ın kaçtığı ve bundan sonra teslim olmayı düşündüğü ifade edilmektedir. Bkz: Said ed-Diveci, 89; Bunun yanında Hamdan'ın kaçarak Haricî birine sığındığı ifade edilmekle beraber, bu Haricî'nin Hamdan'ı Halife'ye teslim ettiği de söylenmektedir. Bkz: Sami el-Keyyali, 18.

[113] Said ed-Diveci, 86; Hamdan oğullarının soy kütüğü için bkz: Tablo 1.

[114] İbnü'l-Esir, VII, 397–98; Mahmut Şakir, V, 51; Sami el-Keyyali, 19.

[115] K. V. Zettersteen, "*Mûtazıd*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 750; Said ed-Diveci, 89.

[116] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 179.

[117] İbnü'l-Esir, VII, 439.

[118] Said ed-Diveci, 89; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446.

gönderdi. Bu ordu içerisinde Beni Hamdan'dan Hüseyin b. Hamdan, Davud b. Hamdan, Ebu'l-Velid Süleyman b. Davud, Ebu Cafer Muhammed katıldı. Hüseyin, bu savaşta büyük bir kahramanlık göstererek, Mısır'a girdi. Halife'nin bu zaferden sonra Hüseyin'e Mısır vilayetini ödül olarak vermek istediği, ancak Hüseyin'in bunu kabul etmediği ifade edilmektedir[119]. Hüseyin'in Mısır vilayetini istememesinde, muhtemelen kabilesinin çoğunlukta bulunduğu bölgeden uzak kalmak istememesi etkili olmuştur.

Müktefi başa geçince, 905 senesinde Hüseyin, isyan eden Karmatîler üzerine gönderildi. Bu mücadeleler ile Karmatîler mağlup edildi[120]. Hüseyin b. Hamdan, Karmatîlerle yapılan mücadelede ün yaptı ve Halife nezdinde önemli bir mevkie geldi[121].

3- Ebu'l-Heyca Abdullah b. Hamdan

Hüseyin b. Hamdan askeri bir dehaya sahip iken Ebu'l-Heyca ise tam aksine siyasî bir dehaya sahip bulunmaktaydı. Beni Hamdan'ın, halife nezdindeki başarılarından ötürü, el-Muktefi, 905 senesinde Ebul'l-Heyca Abdullah b. Hamdan b. Hamdun b. Tağlibî el-Adevî'yi Musul ve çevresine vali tayin etti[122]. Musul'a tayin edilen Ebu'l-Heyca, buralarda sorun çıkarıp etrafa zarar veren Hizbaniyye Kürtleri ile mücadele etti; ancak ilk etapta başarısız oldu[123]. Bunun üzerine Halife'den yardım istediği, ancak Halifenin yardım hususunda ağır davrandığı ifade edilmektedir[124]. Halifenin göndermiş olduğu yardımcı kuvvetlerle, Ebu'l-Heyca, Kürtler üzerine yürüdü. Bölgede karşıklık çıkarmış olan Hizbaniyye Kürtleri itaat altına alındı. Bu başarıdan ötürü bölgede bulunan diğer Kürt unsurlar da 906 senesinde Ebul'l-Heyca'ya tabi olduklarını bildirdiler[125].

Bölgede güçlü bir konuma ulaşan Ebu'l-Heyca, Halife tarafından bölgedeki karışıklıkların giderilmesi ve isyanların bastırılması hususunda devamlı bir surette görevlendiriliyordu. Hamdanoğlu ailesi, bölgedeki huzurun tesisi amacıyla faaliyet

---

[119] Said ed-Diveci, 90; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446.
[120] İbnü'l-Esir, VII, 452–453; T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, V/I, 641.
[121] Mahmut Şakir, V, 85; M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 179; Abdullah Ekinci, **Ortadoğu'da Mrjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)**, Ankara 2005, s. 143–158.
[122] M. TH. Houtsma, " *Abdullah*", **İA**, c. I, Eskişehir 1997, s. 32; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446; C. E. Bosworth, 63; Halil Ethem, 153.
[123] Ömer Tellioğlu, **Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'-Düvel'inden Hamdanîler Kısmının Metin Neşri ve Tercümesi,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 38.
[124] Said ed-Diveci, 91.
[125] İbnü'l-Esir, VII, 449–451; E. Honigmann "*Musul*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 740; V. Minorsky, "*Kürtler*", **İA**, c. VI, Eskişehir 1997, s. 1094.

gösterdi. Halife, 906 senesinde etrafa zarar veren Karmatîler üzerine Hüseyin b. Hamdan'ı gönderdi. Bu savaşta Beni Hamdan'dan Ebu'l-Aşair b. Hamdan öldürüldü[126]. Bunun üzerine Karmatî reisi Zikreveyh'in üzerine yürüyen Hüseyin, onları mağlup ederek bölgede sükûneti sağladı[127].

Hamdanoğlu ailesinin şüphesiz en önemli faaliyeti, Halife Muktedir'i tahttan indirmeye yönelik komploya katılmış olmalarıydı. Bu amaçla Muktedir'i indirip yerine İbn Mu'tezz'i getirmeyi amaçladılar. Fakat vezir el-Abbas, bu durumdan vazgeçince O'nu öldürüp 16 Ocak 909'da Muktedir'i tahttan indirip, İbn Mu'tezz'e biat ettiler. Hüseyin b. Hamdan, Halife Muktedir'i öldürmek için koştuysa da Halife kaçıp saraya sığındı[128]. Ancak saray görevlilerinin mukavemeti neticesinde geri çekilmek zorunda kalan Hüseyin b. Hamdan, ailesini alarak Musul'a kaçtı. Muktedir, zırhlı askerler temin ederek İbn Mu'tezz'in üzerine yürüdü ve O'nu öldürdü[129]. Ancak bu komploya Hamdan oğullarının diğer ünlü komutanı Ebu'l-Heyca katılmadı[130]. Halife Muktedir, isyan eden Hüseyin'in üzerine Ebu'l-Heyca'yı gönderdi. Yapılan çetin mücadeleler neticesinde, Hüseyin mağlup edilerek püskürtüldü. Daha sonra kardeşi İbrahim b. Hamdan'ı aracı olarak gönderip affını istedi[131]. Bunun üzerine Muktedir, O'na hil'atler verip 910 senesinde Hüseyin'i, Kum ve Kaşan şehirlerine atadı[132]. Kum ve Kaşan'a tayin edilen Hüseyin, Saffarî'lerden Leys b. Amr'ın üzerine yürüdü. Fakat bu iki ordu karşılaşamadı. Daha sonra ise Hüseyin Leys'in rakibi Sübkarî'ye karşı girişilen bir muharebeye iştirak etti ve bu muharebe neticesinde Sübkarî'yi esir etti[133].

Ebu'l-Heyca, 913 senesinde Musul valiliğinden azledilince Muktedir'e isyan etti[134]. Bu isyan üzerine Halife, Ebu'l-Heyca üzerine bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta Ebu'l-Heyca mağlup edildi ve aman diledi. Bağdat'a getirilen Ebu'l-Heyca, affedilerek kendisine hi'latler giydirildi[135]. Bu anlaşmazlıktan sonra 914 senesinde Ebu'l-Heyca Musul valiliğine tekrardan getirildi[136].

---

[126] İbnü'l-Esir, VII, 459.
[127] İbnü'l-Esir, VII, 460–461; T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, V/I, 641.
[128] İbnü'l-Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, c. XI, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995, s. 193; Muktedir'in vezire rüşvet vererek onu ikna ettiği ifade edilmektedir. Bkz: Mahmut Şakir, V, 73.
[129] İbnü'l-Esir, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, c. VIII, (Çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1991, s. 19–21.
[130] M. TH. Houtsma, " *Abdullah*", **İA**, I, 32.
[131] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446.
[132] İbnü'l-Esir, VIII, 50–51; Ömer Tellioğlu, 40; M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 179; T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, V/I, 641; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, s. 446; Halil Ethem, 153.
[133] T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, V/I, 641.
[134] M. TH. Houtsma, " *Abdullah*",**İA**, I, 32.
[135] İbnü'l-Esir, VIII, 68.
[136] İbnü'l-Esir, VIII, 79; T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, V/I, 641.

el-Cezîre'de hakimiyetini güçlendiren Hüseyin b. Hamdan, bu süre içerisinde Bizans'a karşı gazaya da çıkıyordu. Bu amaçla 301/914 senesinde başarılı gazalarda bulundu[137]. Hüseyin, güçlü bir duruma erişince, 915 senesinde ödemekle yükümlü olduğu vergiyi vermeyerek, Muktedir'e isyan etti[138]. Bunun üzerine Halife, İbn Raik'i Hüseyin'in üzerine gönderdi. Bu orduyu mağlup eden Hüseyin, daha sonra Mu'nis komutasında gelen orduya yenilerek Armenia'ya doğru çekildi. Ancak Mu'nis, başında Bulayk'ın tayin edildiği, Sima el-Cezerî ve Cena es-Sufî'nin bulunduğu bir orduyu, Hüseyin'i takip için gönderdi. Hüseyin ve çocukları yakalanarak Bağdat'a getirilerek hapsedildiler[139]. Hüseyin b. Hamdan'ın çocuklarından biri kaçıp, etrafına topladığı adamlarla Amid üzerine yürüdü. Ancak buranın valisi onlara karşı giriştiği çarpışmalarda, Hüseyin b. Hamdan'ın bu oğlunu öldürdü ve başını keserek Bağdat'a gönderdi[140].

Bir süre Bağdat'ta hapiste kalan Ebu'l-Heyca Abdullah b. Hamdan ve kardeşleri ile aile efradı, 917–918 senesinde serbest bırakıldı[141]. Ancak Muktedir, bazı faaliyetlerde bulunduğu ihbarını aldığı Hüseyin b. Hamdan'ı 918 senesinde öldürttü[142]. Muktedir, Hamdanîler'in bölgedeki faaliyetlerini ve çoğunluğu oluşturduklarını görüp onlara yönelmişti. Zira gerek Karmatîler ve gerekse askerî bürokrasi Abbasîleri zor durumda bırakıyordu. Bölgelerin herhangi bir yerinde kendini güçlü hisseden bir vali hemen bağımsızlığını ilan edebiliyordu. Bu durum da halifeyi tedirgin etmişti. Hüseyin b. Hamdan 919 senesinde hapiste ölünce, Halife bu tarihte İbrahim b. Hamdan'ı Diyar-ı Rebi'a komutanlığına tayin etti. İbrahim b. Hamdan, 920 senesinde vefatına kadar bu görevde kaldı[143].

Bu mücadelelere paralel olarak Ebu'l-Heyca Abdullah b. Hamdan, Halifenin emrinde çalışmakla beraber, 919 yılında Sacoğulları'ndan Yusuf b. Ebi Sac'ı, Erdebil yakınlarında yakalayınca, tekrar Hamdanoğlu ailesi eski itibarlarını kazandı[144].

---

[137] İbnü'l-Kesir, XI, 215; Mahmut Şakir, V, 75

[138] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446.

[139] İbnü'l-Esir, VIII, 81–82; T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, V/I, 641; Mu'nis el-Hadim'in bu isyan esnasında gazada olduğu ve dönüşte Amid'e uğradığı ve burada isyan halinde bulunan Hüseyin b. Hamdan'ı yakaladığı ifade edilmektedir. Bkz: Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 608.

[140] İbnü'l-Esir, VIII, 82.

[141] İbnü'l-Esir, VIII, 93.

[142] Ömer Tellioğlu, 41; T. H. Weir, "*Hüseyin*", **İA**, V/I, 641; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446; Sami el-Keyyali, 23; Ancak bunun yanında Hüseyin'in gizli bir şii tertibat neticesinde öldürüldüğü de ifade edilmektedir. Bkz: Abdurrahim Tufantoz, 52.

[143] İbnü'l-Esir, VIII, 104; Mahmut Şakir, V, 86; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446; Abdurrahim Tufantoz, 53.

[144] Hakkı Dursun Yıldız, "*Abdullah b. Hamdan*", **DİA**, c. I, İstanbul 1988, s. 103.

Hamdanî ailesinin, bölgede etkin bir rol almaları ekonomik bir potansiyel de kazanmalarını netice verdi. Bu durum da Hamdanîler'in bağımsızlığa giden yolda mesafe kat etmelerini sağladı. Bu başarılı faaliyetleri neticesinde Muktedir, 920–921 senesinde Ebu'l-Heyca'yı Horasan ve Dinever yolunun güvenliğine tayin etti. Ayrıca O'nu Musul ve çevresine de vali olarak atadı[145]. Ailenin diğer fertleri Ebu'l-Ala ve Ebu Seraya'ya da hil'atlar giydirildi[146]. Ardından 924 tarihinde Said, Nihavend valiliğine getirildi[147]. İbrahim b. Hamdan ölünce, yerine Muktedir tarafından 921'de Davud b. Hamdan, Diyar-ı Rebi'a komutanlığına tayin edildi[148]. Ancak Ebu'l-Heyca Musul'a atanınca, artık buraya gitmeyerek merkezdeki işleri takip etmek için Bağdat'ta kaldı ve kendisine naib olarak 920 senesinde oğlu el-Hasan'ı gönderdi[149]. Şüphesiz bu durum Karmatîlerin gelişmesine bir set çekmek amacını gütmekteydi. Karmatîler, giderek ciddi bir tehlike haline geldiler ve çevreye zarar vermeye başladılar. Karmatîlerin artan bu faaliyetleri neticesinde, 924–925 senesinde Ebu'l-Heyca bir hacı kafilesi ile Kufe yolundan geri dönerken Karmatîlere esir düştü[150]. Karmatîlerin esir aldığı insanların sayısı iki bin erkek ve beş yüz kadındı. Bu yılın sonlarında Karmatî reisi Ebu Tahir esir aldığı hacılar arasında İbn Hamdan da bulunmaktaydı[151]. Karmatî lideri Ebu Tahir'in, Ebu'l-Heyca'yı Halife nezdinde yardımcı olması için iyi karşıladığı ve görüşmelerde elçilik yapması için de serbest bıraktığı ifade edilmektedir[152].

Ebu'l-Heyca Musul valisi olup yerine oğlu Hasan'ı görevlendirmişti. Ancak bölgede bulunan Kürt ve Arapların karışıklık çıkarması neticesinde, Ebu'l-Heyca oğlu Hasan ile Tikrit'te bir araya geldi. Daha sonra 926 senesinde Araplar ve Kürtler üzerine yürüyerek başarı kazandılar[153]. Böylece Ebu'l-Heyca, el-Cezire'nin bütün bölgelerini tekrar kontrolüne aldı. Bu başarısından sonra Muktedir, 926 senesinde Ebu'l-Heyca Abdullah'ı Musul, Karda, Bazebda ve çevrelerinin haraç ve köy yönetimleri ile iktalarının başına tayin etti[154].

Daha önce Karmatîler ve Halife arasında aracı olması için serbest bırakılan Ebu'l-Heyca, aracılık konusunda başarılı olamayınca Karmatîler, 927 senesinde Kufe'yi

---

[145] M. TH. Houtsma, " *Abdullah*", **İA**, I, 32; Ömer Tellioğlu, 41; Abdurrahim Tufantoz, 53.
[146] İbnü'l-Esir, VIII, 105.
[147] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446.
[148] Mahmut Şakir, V, 86; İbnü'l-Esir, VIII, 111.
[149] M. TH. Houtsma, " *Abdullah*", **İA**, I, 32; M. Sobernheim, " *Hamdaniler*", **İA**, V/I, 179; Halil Ethem, 153; Sami el-Keyyali, 24.
[150] İbnü'l-Esir, VIII, 125.
[151] İbnü'l-Kesir, XI, 266.
[152] Hakkı Dursun Yıldız, "*Abdullah b. Hamdan*", **DİA**, I, 103.
[153] İbnü'l-Esir, VIII, 137–138.
[154] İbnü'l-Esir, VIII, 140; Ömer Tellioğlu, 42.

ele geçirdi. Bu durum üzerine Karmatîlere karşı Mu'nis komutasında ve içerisinde Ebu'l-Heyca ve kardeşlerinden Ebu'l-Velid, Ebu Seraya gibi kişilerin bulunduğu kırk bin kişilik bir ordu gönderildi. Ancak yapılan savaş neticesinde Halife ordusu geri çekilmek zorunda kaldı[155]. Karmatîler, daha sonra Heyt şehrine doğru yürüyünce, Muktedir burayı korumak amacıyla Said b. Hamdan ile Harun b. Garib'i gönderdi. Bu ordu Karmatîleri yenerek geri püskürttü[156].

Ebu'l-Heyca, 929 senesinde Muktedir'in tahttan indirilip, yerine Kahir'i geçirmek amacıyla yapılan komploda yer aldı. Muktedir'i tahttan indirirerek, yerine Kahir'i geçirdiler. Ancak Ebu'l-Heyca'nın Muktedir'in bu durumuna üzüldüğü ifade edilmektedir. Kahir'in hilafete getirilmesi ile birlikte Ebu'l-Heyca'nın elinde bulunan iktalara ek olarak Horasan yolu üzerinde bulunan Havlan, Dinever, Hemedan, Kenkûr, Kirman, Şahan, er-Razenat, Dakuk, Hanicar, Nihavend, es-Saymara, es-Seyrevan, Masebezan bu gibi yerler verildi[157].

Bağdat'ta hacipliğe getirilen Nazuk'un kötü tutumu sonucunda, el-Musafiyye yaya askerleri yeni biat neticesinde bir yıllık maaşlarını istediler. Ayrıca halk da Daru'l-Halife'de toplanarak bağrışmalarda bulunduğu esnada Nazuk öldürüldü. Bu durum üzerine Muktedir'in tekrardan başa geçirilmesi hususunda çıkan isyandan hemen sonra Ebu'l-Heyca kaçmak istedi. Kahir, Ebu'l-Heyca'ya sığınarak yardım talebinde bulundu. Saray görevlileri onlara saldırdı, fakat başarılı olamadılar. Kahir, saray bahçesinde saklanırken Ebu'l-Heyca ise 929 senesinde yakalanarak öldürüldü. Muktedir'in Ebu'l-Heyca'nın ölümüne çok üzüldüğü ifade edilmektedir[158]. Bu olaydan sonra Ebu'l-Heyca'nın kardeşi Ebu Seraya Nasr b. Hamdan Musul'a kaçtı[159]. Ebu'l-Heyca, 929 yılında ölümüne kadar Karmatîlere, Yusuf b. Ebi Sac'a ve diğerlerine karşı çeşitli muharebelerde bulunmuştur. Bu muharebeler sayesinde ona "*muharebeler babası*" lakabı verilmiştir[160]. Ayrıca kendisi Hamdanî devletinin asıl müessisi olarak kabul edilir[161]. Ebu'l-Heyca'nın 2 Mart 929 tarihinde ölümünden sonra Hamdanîler iki ayrı kol halinde varlıklarını sürdürdüler[162].

---

[155] İbnü'l-Esir, VIII, 145; Hakkı Dursun Yıldız, "*Abdullah b. Hamdan*", **DİA**, I, 103.
[156] İbnü'l-Esir, VIII, 146; Ömer Tellioğlu, 42.
[157] İbnü'l-Kesir, XI, 280; İbnü'l-Esir, VIII, 167–169; Ömer Tellioğlu, 43; Mahmut Şakir, V, 86.
[158] M. TH. Houtsma, "*Abdullah*", **İA**, I, 32; Sami el-Keyyali, 24.
[159] İbnü'l-Esir, VIII, 170–172; İbnü'l-Kesir, XI, 280–81. Ömer Tellioğlu, 43–44.
[160] Hakkı Dursun Yıldız, "*Abdullah b. Hamdan*", **DİA**, I, 103.
[161] M. TH. Houtsma, "*Abdullah*", **İA**, I, 32.
[162] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMDANÎLER'İN SİYASÎ FAALİYETLERİ

1. Musul Hamdanîler'i Kolu

1.1. Nasıruddevle el-Hasan (929–967)

1.1.1. el-Hasan'ın Siyasî Faaliyetleri

Babası Ebu'l-Heyca b. Abdullah, Musul ve çevresinde yaklaşık olarak yirmi dört yıl valilikte bulundu[163]. Ebu'l-Heyca'nın ölümü ile Mihrir es-Sağir'in Musul valiliğine tayin edildiği, fakat öldüğü ifade edilmektedir[164]. Ebu'l-Heyca'nın Muktedir'in tahttan indirilmesinde rol oynaması sebebi ile Halife, Onların Musul üzerindeki denetimlerine, Onlardan olmayan bir vali atayarak nihayet vermeye çalıştı[165]. Ancak bunda başarılı olamayınca, Onlardan yararlanma yoluna gitti. Buraya atandıktan sonra, Muktedir, ilk iş olarak, el-Hasan'ı Nusaybin'i kuşatan İbn Matar adında bir Haricîyi ortadan kaldırması için görevlendirdi. el-Hasan, Nusaybin üzerine yürüyerek O'nu esir etti. Yine aynı zamanda ortaya çıkan Muhammed b. Salih adında bir Haricî de el-Hasan tarafından ortadan kaldırıldı[166].

---

[163] Ömer Tellioğlu, 44.
[164] İbnü'l-Esir, VIII, 179; Ömer Tellioğlu, 44.
[165] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 97.
[166] İbnü'l-Esir, VIII, 179; Ömer Tellioğlu, 44.

el-Hasan, 930'da Musul valiliğinden azledilerek yerine amcası Said tayin edildi[167]. Ancak amcasını ortadan kaldıran el-Hasan, Diyar-ı Rebi'a, Nusaybin, Sincar, Habur, Resülayn ile birlikte Diyarbekir, Meyyafarikin ve Erzen'in bir kısmını, belirlenen bir meblağ karşılığında iltizam etti[168]. Böylece Musul Hamdanîler kolunun esas müessisi el-Hasan, bu yolda büyük bir adım atmış oldu[169].

Becile'de, 930 senesinde Salih b. Mahmud adında bir şahıs isyan etti. Bu isyan sırasında Salih, Musul ve havalisine saldırdı. el-Hasan, O'nun üzerine yürüyüp el-Bevazic'de savaşa tutuştu. Yapılan savaşta Salih, oğulları ile birlikte esir edilerek Bağdat'a gönderildi[170]. Devam eden isyanlar neticesinde el-Hasan'ın başarıları, O'nun halife nezdindeki yerini daha da belirginleştirmiştir. Bu dönemde, sıklıkla Haricî isyanları meydana geliyordu. Resülayn'da 930 senesinde el-Ağarr b. Matara es-Sa'lebî adında bir Haricî isyan etti. Kefertusa ve Nusaybin halkına eziyetlerde bulundu. Bin kişinin kendisine tabi olduğu ifade edilmektedir. Halktan zorla para toplayarak etrafa zarar verdi. Bu sebepten Diyar-ı Rebi'a emiri el-Hasan, O'nun üzerine bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta el-Hasan, el-Ağarr'ı esir ederek Bağdat'a gönderdi[171]. el-Hasan, ilk dönemde bütün gayretini mahalli isyanların bastırılmasına ayırdı. Hatta bu dönemde Abbasîler ile iyi geçinmeye dahi çalıştı[172].

Halife Muktedir, 932 senesinde Said b. Hamdan'ı, Rumlar üzerine gaza yapması ve mukavemetini kaybeden Malatya'yı Rumlar'dan kurtarması şartı ile Musul ve Diyar-ı Rebi'a'ya vali olarak tayin etti. Yusuf b. Ebi Sac'ın kölesi Müflih, Ermeni İbn ed-Deyrani'nin ülkesine girip çok kişiyi öldürüp bazılarını da esir aldı. İbn ed-Deyrani ise bu durum karşısında Rumlar'dan yardım istedi. Rumlar da Sümeysat'ı kuşattı. Bunun üzerine Sümeysat halkı Said'ten yardım istedi[173]. Said, Sümeysat'a doğru yürüyünce Rumlar Malatya'ya çekildi. Böylece Said, Malatya üzerine yürüdü. Said'in geldiğini haber alan Rumlar, kale içinden ve dışından gelebilecek tehlikelerden çekindikleri için Malatya'yı terk ettiler. Said, buraya vardıktan sonra yerine vekil bir emir bırakarak Rum topraklarına gazaya çıktı[174]. Ancak kısa bir zaman sonra Malatya ve Sümeysat 934 senesinde Kurkuas ve Mleh tarafından yeniden zaptedildi[175].

---

[167] Mahmut Şakir, V, 86; Abdurrahim Tufantoz, 53.
[168] İbnü'l-Kesir, XI, 290; İbnü'l-Esir, VIII, 181; Ömer Tellioğlu, 45.
[169] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446; Halil Ethem, 153.
[170] İbnü'l-Kesir, XI, 290; İbnü'l-Esir, VIII, 182–183.
[171] İbnü'l-Kesir, XI, 290; İbnü'l-Esir, VIII, 183–184.
[172] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 98.
[173] İbnü'l-Kesir, XI, 290; Mahmut Şakir, V, 76.
[174] İbnü'l-Esir, VIII, 194.
[175] Işın Demirkent, "*Sümeysat*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 234.

el-Hasan, Abbasîler ile iyi geçinmeye çalıştı. Öyle ki Muktedir'e karşı isyan eden Mu'nis'e dahi yardım etmedi[176]. Mu'nis el-Muzaffer, 932 senesinde Muktedir'in kendisini öldürmek istemesinden korkarak Bağdat'tan ayrılıp Musul'a doğru gitti. Vezir el-Hüseyin, Hamdan oğullarına, Mu'nis'i yakalamaları için emir verdi. Mu'nis, sekiz yüz atlı ile Musul'a yaklaşınca, Hamdan oğulları otuz bin kişi ile Mu'nis'in karşısına çıktılar. Meydana gelen savaşta, Hamdan oğulları yenildi. Mu'nis, Musul'a girerek Hamdan oğullarının mallarına ve topraklarına el koydu. el-Hasan, Munis'in hâkimiyetini kabul etti ve Mu'nis, Musul'da yedi ay süresince ikamet etti[177]. Mu'nis ve yanındakiler, Bağdat üzerine yürüyerek eş-Şemmasiye kapısında konakladılar. Yapılan savaşta Halife mağlup edilerek öldürüldü[178]. Muktedir öldürüldükten sonra, O'nun yerine Mu'nis ve yanındakilerin ittifakıyla, Muktedir'in kardeşi "el-Kahir" lakabı ile başa getirildi[179]. Mu'nis, Bağdat'a döndüğü zaman el-Hasan'ı Musul valisi olarak bıraktı. Halife el-Kahir de babasının hakkına riayet etmek için O'nu bu görevde bıraktı[180].

Bu siyasî mücadeleler yanında, bölgede bulunan kabileler arasında da birtakım mücadeleler meydana gelmekteydi. Beni Esed, Beni Tayy ve Beni Sa'lebe 933 senesinde Musul'a doğru harekete geçerek Beni Malik ve Tağlib kabileleri üzerine yürüdüler. el-Hasan, her ne kadar bu kabileler arasında barış yapmak için girişimlerde bulunmak istediyse de başarılı olamadı. Bu sebeple el-Hasan, bunlar üzerine yürüyerek mallarını yağmaladı[181]. Musul civarında bunlar olurken Bağdat'ta da halife el-Kahir askerler tarafından hal' edilip yerine Razî getirildi[182].

el-Hasan, Bağdat'a göndermesi gereken vergiyi göndermeyince[183] halife Razî 935 senesinde Musul ve Diyar-ı Rebi'a bölgesini gizlice Ebu'l-Ala Said b. Hamdan'a verdi[184]. Hâlbuki o sıralarda buranın genel emiri Ebu'l-Ala'nın yeğeni el-Hasan idi. Ebu'l-Ala, yanında bulunan elli adamı ile birlikte Bağdat'tan ayrılıp Musul'a doğru yola koyuldu. el-Hasan, O'nu karşılamak için şehir dışına çıkmıştı. Fakat Ebu'l-Ala, el-Hasan'ın geldiği yolun aksine başka bir istikametten Musul'a varmış ve el-Hasan'ın

---

[176] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 98.
[177] İbnü'l-Esir, VIII, 196–199; Dokuz ay boyunca kaldığı da ifade edilmektedir. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 296; Ömer Tellioğlu, 45.
[178] İbnü'l-Kesir, XI, 296.
[179] İbnü'l-Kesir, XI, 299.
[180] Ömer Tellioğlu, 46.
[181] İbnü'l-Esir, VIII, 227; Ömer Tellioğlu, 46.
[182] İbnü'l-Kesir, XI, 311.
[183] Sami el-Keyyalî, 28.
[184] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 98; Abdurrahim Tufantoz, 53.

evinde O'nu beklemeye koyulmuştu. Bunu haber alan el-Hasan, adamlarını O'nun üzerine göndererek amcasını öldürdü[185].

el-Hasan'ın 935 senesinde amcası Ebu'l-Ala'yı öldürmesi üzerine, halife Razî veziri İbn Mukle'yi Musul üzerine gönderdi. İbn Mukle Musul'a hâkim olunca el-Hasan kaçmak zorunda kaldı. İbn Mukle'nin Musul'daki ikameti uzun sürünce el-Hasan'ın adamları İbn Mukle'nin oğluna on bin dinarlık bir mükâfat vererek, babasını Bağdat'a çağırması konusunda razı ettiler. O da babasına mektup yazarak Bağdat'taki durumun karıştığını bildirmişti. İbn Mukle, bunun üzerine vekil olarak Ali b. Halef b. Tabbab ve Sacoğulları askerlerinden olan Magerd ed-Deylemî'yi Musul'da görevlendirip Bağdat'a döndü. el-Hasan, bunun üzerine Magerd ed-Deylemî üzerine yürüyerek O'nu mağlup etti. Bölgeye tekrardan hâkim olan el-Hasan, halifeye mektup yazarak affedilmesini ve bu illerin tekrar kendisine iltizam edilmesini talep etti. Halife el-Hasan'ın bu teklifini kabul ederek bölgeyi tekrardan el-Hasan'a verdi[186]. Halife'nin el-Hasan'a bağımsız hareket etme yetkisi verdiği ifade edilmektedir. Bu durum da Musul Hamdanîler devletinin ortaya çıkış yılı olarak kabul edilebilir[187]. Böylece el-Hasan'a Musul ile birlikte Diyar-ı Rebi'a, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekir'i tamamen kontrolüne aldı[188]. Ancak el-Hasan'ın affedilip Musul ve el-Cezire valiliğine getirilmesinde, şüphesiz 934 senesinde Bizans domestiği Kurkuas'ın Sümeysat'ı alması ve el-Cezire'nin tehlikeye düşmesi etkili olmuştur. el-Hasan da Musul ve Diyar-ı Rebi'a'ya kendisi bakarken, kardeşi Ali'yi de Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Mudar'ın işlerine memur eyledi[189]. Bölgedeki hâkimiyetini genişletmek isteyen el-Hasan, ilk olarak 934 senesinde Azerbaycan'ı almak için bir ordu gönderdi[190]. Daha sonra ise 938 senesinde Azerbaycan'ı hâkimiyeti altında tutan Leşkeri b. Merdi'nin Ermeniler tarafından pusuya düşürülerek öldürülmesi üzerine Musul'a gelen Leşkeri'nin adamları vasıtasıyla Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Said b. Hamdan komutasında bir orduyu Azerbaycan'a gönderdi. O sırada Deysem, Ebu Abdullah'a saldırarak onları mağlup etti. Ebu Abdullah da böylece bu bölgeden geri çekilmek zorunda kaldı[191].

---

[185] Ebü'l-Fida, İmamüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, **Tarihu Ebi'l-Fida**, c. I, (thk. Mahmud Deyyub), Beyrut, 1417/1997, s. 414; İbnü'l-Esir, VIII, 258; İbnü'l-Kesir, XI, 318; Ömer Tellioğlu, 46; Mahmut Şakir, V, 104.
[186] İbnü'l-Esir, VIII, 258–259; Ebü'l-Fida, I, 46; Ömer Tellioğlu, 47; Sami el-Keyyalî, 29.
[187] Ömer Tellioğlu, 47.
[188] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 446.
[189] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 608**.**
[190] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 98.
[191] İbnü'l-Esir, VIII, 295–298.

Abbasî hilafeti toprakları, 936 senesine gelindiğinde Basra İbn Raik'in, Huzistan el-Beridi'nin, Fars bölgesi de İmadüddevle İbn Büveyh'in elinde bulunuyordu. Kirman Ebu Ali Muhammed b. İlyas'ın, Rey, İsfahan ve el-Cibal bölgesi de Rüknüddevle b. Büveyh ile Merdavic'in kardeşi Veşmgir'in elinde bulunuyordu. Musul, Diyarbekir, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar Hamdan oğullarının elinde, Mısır ve Şam da Muhammed b. Tuğç'un elinde bulunuyordu. Mağrib ve Tunus (İfrikiyye) bölgesi Kaim'in kontrolündeydi[192].

1.1.1.1. el-Hasan ve Beckem

Abbasîlerde vezirlik müessesesinin kendisinden beklenilen vazifeyi ifa edememesi, devleti yeni arayışlara itmiştir. Bu amaçla emirü'l-ümeralık müessesesi kuruldu[193]. Halife Razî zor durumda kalınca İbn Raik'i Bağdat'a çağırdı. Bağdat'a 936 senesinde gelen İbn Raik'in nüfuzu bazı emirlerin kendisi ile mücadele etmesinden ötürü zayıfladı. Nitekim 938 yılında Ahvaz valisi Ebu Abdullah el-Beridî O'nunla savaşmaya tutuştuğu gibi Beckem adındaki valisi de ona isyan etti. Beckem, 938 senesinde Bağdat'a girerek Halife tarafından Emirü'l-ümera tayin edildi[194].

el-Hasan, 938 senesinde her yıl Bağdat'a göndermesi gereken iltizam bedelini göndermeyince, halife Razî, Beckem ile birlikte Musul üzerine yürüdü. Beckem, el-Kuheyl denilen mevkide el-Hasan'ı mağlup edince el-Hasan, Nusaybin'e çekilmek zorunda kaldı. Beckem, bunun üzerine Nusaybin üzerine yürüdü. Ancak el-Hasan Amid'e gitmişti. Bu sırada İbn Raik, iki bin kişilik bir ordu ile ortaya çıkarak Bağdat'a hâkim oldu[195]. Her ne kadar el-Hasan'ın bu vergiyi ödemekte geciktiği ifade edilmekteyse de Beckem'in Musul üzerine yürümek için fırsat kolladığı görülmektedir[196]. Beckem ve Razî, Musul'da bir araya geldiler. İbn Raik'in Bağdat'taki durumundan haberdar olmayan el-Hasan, halifeye mektup yazarak gerekli borçlarından

---

[192] İbnü'l-Esir, VIII, 270.

[193] Sıklıkla vezir değiştirilmesi, hem de devlet işlerinin ıslahı için er-Razî 936 tarihinde Vasıt'ta bulunan Muhammed b. Raik'e haber göndererek kendisine Bağdat emirliğini vermek istediğini bildirdi. O da gelerek Bağdat'taki bütün işleri kontrolüne aldı. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 321; K.V. Zettersteen, "*Razi Billâhi*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 647; Bu makama atanan ilk kişinin ibn Raik olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Corci Zeydan, Corci Zeydan, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I, (Çev. Nejdet Gök), İstanbul 2004, s. 203; Corci Zeydan bir hataya düşerek Emirü'l-Ümera atanan İbn Raik'in Hamdan oğlullarından olduğunu zikretmiştir. Amlf, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, I, 489; Bu göreve getirilen ilk kişinin Harun b. Garib olduğu da ifade edilmektedir. Bkz: "*Emirü'l ümerâ*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 264.

[194] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 376;

[195] K.V. Zettersteen, "*Beckem* ", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 433; Sami el-Keyyalî, 31.

[196] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 98.

beş yüz bin dirhemlik bir kısmını acilen yolladı. Bu arada İbn Raik de özür dileyerek barış talebinde bulundu. Böylece İbn Raik'e; Fırat nehir yolu, Diyar-ı Mudar, Harran, er-Ruha ve çevresi ile Kınnesrin ve Avasım bölgelerinin idaresi verildi. İbn Raik Bağdat'tan ayrılınca Halife ve Beckem 939'da Bağdat'a geri döndüler[197].

1.1.1.2. İbn Raik'in Öldürülmesi ve el-Hasan'ın Emirü'l-ümera Olması

Beckem'in öldürülmesinden sonra ona bağlı Türkler Musul'a gittiler. Ancak el-Hasan'dan beklediklerini göremeyince Şam'a İbn Raik'e gittiler. İbn Raik, 941 senesinde Bağdat'a doğru hareket ederek Musul'a vardı. el-Hasan O'na yol vererek ve bir anlaşma mukabilinde İbn Raik'e yüz bin dinarlık bir meblağ gönderdi. İbn Raik, Bağdat'a gidince el-Muttakî tarafından Emirü'l-ümera makamına tayin edildi[198].

İbn Raik, Bağdat'a yerleştikten sonra Vasıt'ta bulunan el-Beridî isyan etti. el-Beridî 942 senesinde Abbasilere ödemekle yükümlü olduğu iltizamı vermeyince İbn Raik, O'nun üzerine yürüyerek, yıllık altı yüz bin dinar ödemesi şartı ile anlaştı. Fakat dönüşte İbn Raik'in ordusu arasında, İbn Tüzün ve benzeri komutanlar isyan ederek Vasıt'a bulunan Ebu Abdullah el-Beridî'nin yanına gittiler. Bu durum üzerine İbn Raik, el-Beridî'yi vezirlik makamına atayıp hil'atlar giydirdi. el-Beridî, kendi adına vezaret makamına Ebu Abdullah b. Şirzad'ı görevlendirdi. el-Beridî'nin Bağdat'a gitmek üzere olduğu haberini alan İbn Raik, O'nu azlederek, yerine Ebu İshak el-Kararitî'yi vezarete getirdi. el-Beridî, bunun üzerine Bağdat'a üzerine yürüdü. Musul taraflarına doğru yol almakta olan el-Muttakî ve İbn Raik'in ardından, Bağdat'ta zulüm ve yağmalarda bulundu[199]. el-Beridî'nin Bağdat'ta tutunamamasının en önemli sebebi şüphesiz burada uyguladığı zulüm üzerine kurulu siyasettir. Hatta bu zulümden dolayı Ebu Abdullah Beridî'ye suikast tertip etme düşüncesi dahi doğmuştu[200].

el-Beridî ile başa çıkamayacağını anlayan el-Muttakî, onlara karşı kendisine yardım etmesi için el-Hasan'a mektup yazıp yardım istedi. el-Hasan, kardeşi Ali komutasında yardım amaçlı bir birlik gönderdi. Ali, yanına aldığı Halife ve İbn Raik ile birlikte Musul'a geldi. Bunu fırsat bilen el-Hasan, İbn Raik'i 942 senesinde öldürttü[201].

---

[197] İbnü'l-Esir, VIII, 300–301; İbnü'l-Kesir, XI, 321; Ömer Tellioğlu, 47; K.V. Zettersteen, "*İbn Raik*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 777.
[198] İbnü'l-Esir, VIII, 318–319; İbnü'l-Kesir, XI, 321.
[199] İbnü'l-Esir, VIII, 321–322.
[200] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 379.
[201] K.V. Zettersteen, "*İbn Raik*", **İA**, V/II, 777; K. V. Zettersteen, "*Müttakî*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 865.

Bunun üzerine el-Muttakî, el-Hasan'ı yanına çağırarak "Emirü'l-ümera" makamına tayin ederek "*Nasıruddevle*" lakabını verdi. el-Muttakî, ayrıca el-Hasan'ın kardeşi Ebu'l-Hüseyin Ali'ye de hil'atler giydirip "*Seyfüddevle*" lakabını verdi[202]. Bu şekilde lakap takma geleneğini ilk başlatanların Hamdanîler olduğu ifade edilmektedir. Zira bu tarihten sonra bütün beyler kendilerine böyle bir lakap takması için halifeye ricada bulunmaya başlamışlardı[203]. Böylece tarihte ilk defa Sünnî Hilafet bizzat Bağdat'ta on üç ay süreyle, idareyi elinde tutmuş olan Şiilerin idaresinde kaldı[204]. Bu unvanlar muhtemel olarak Abbasî halifeliğinde, kudretin kimin elinde olduğunu göstermekteydi[205].

Hamdanîler'in 942 ve 943 yılları arasında Bağdat hâkimiyeti sırasında, Bağdat'ın durumunun düzeldiğini söylemek güç olur. Zira bu dönemde hırsızlık vakaları artmış, zenginlerin evleri yağmalanmış. Hatta şehri boşaltmak düşüncesinde olan, fakat güvenliğin olmamasından dolayı bunu yapamayanların varlığından dahi bahsedilir. Fiyatların arttığı aynı zamanda veba salgınının ortaya çıktığı ve bunu takiben çekirge sürüsünün zuhur ettiği ifade edilmektedir[206]. Nasıruddevle el-Hasan, Halife el-Muttakî ve saray mensuplarının tahsisat ve harcamalarını son derece kıstı. Halife ve annesinin malikânelerini ellerinden aldı. Hatta halkın başlarına gelen darlık, vergi yükünün ağırlığı, pahalılık, insanların musibetlere uğramaları ve mallarının ellerinden alınması yüzünden Beridîlerin iş başına geçmesi için duaya başladıkları dahi ifade edilir[207]. Bununla beraber Hamdanîler'in Bağdat hâkimiyetinin kısalığını, Bağdat'a hâkim olan Arap unsurunun kavgacı unsurlarla rekabete güç yetiremediği ifade edilmektedir. Harbe ve disipline alışmış Türklerin önünde Arap askerlerin başarısını düşünmek zor olmalıdır[208].

---

[202] es-Sulî, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatrancî, **Ahbarü'r-Razi-Billâh Ve'l-Müttaki-Lillah Ev; Tarihü'd-Devleti'l-Abbasiyye Min Sene 322 İla 333 Min Kitabi'l-Evrak,** (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut: Darü'l-Mesire, 1403/1983, s. 228; İbnü'l-Esir, VIII, 323–324; İbnü'l-Kesir, XI, 350–51; Ömer Tellioğlu, 48; Mahmut Şakir, V, 96; Carl Brockelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi,** 125.

[203] Claude Cahen, **İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar),** (Çev. Esat Mermi Erendor), İstanbul 2000, s. 234.

[204] Henry Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, (Çev. E.Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli), İstanbul 1999, s. 170.

[205] Harun Han Şirvani, **İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare**, (Çev. Kemal Kuşku), Ankara 1965, s. 88–89.

[206] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 380–81.

[207] es-Sulî, 235.

[208] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 381.

1.1.1.3. Nasıruddevle'nin Beridîler İle Mücadeleleri

el-Beridî'nin Bağdat'taki tutumu, halkı ve orduyu bezdirince Türk kumandanlardan Hachac, Muttakî'nin yanına kaçtı. Diğer taraftan da Tüzün, Nüştekin ve diğer Türk komutanlar kendi aralarında, el-Beridî'yi yakalamak hususunda, anlaşamayınca Nüştekin, durumu el-Beridî'ye bildirdi. Bunun üzerine Tüzün, Musul'a gitmek zorunda kaldı. Tüzün'ün gelmesi ile güç kazanan Nasıruddevle, hazırlıklara başlayarak el-Muttakî ile birlikte Bağdat'a doğru harekete geçti[209]. Nasıruddevle Musul'dan ayrılırken, er-Ruha, Harran ve Rakka'dan oluşan Diyar-ı Mudar haraç ve köylerinin başına Ebu'l-Hasan Ali b. Tayyab'ı görevlendirdi. Halife ve Nasıruddevle Bağdat'a yaklaştıklarında el-Beridî, Vasıt'a kaçtı. Nasıruddevle, Ebu İshak el-Kararitî'yi vezirliğe, Tüzün'ü de emniyet amirliğine getirdi[210]. Bağdat'a 942 yılında ulaşan Halife ve Nasıruddevle burada çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardı. Buradayken ayarı düşük olan para ıslah edildi. Sarraf ve ayarı tespit edenlerin akçe ayarlarını bozmalarına engel olundu. Ayrıca sarrafları, faizi terk etmeleri hususunda uyardı[211].

Nasıruddevle, Bağdat'ta hâkimiyeti kurunca, el-Beridî üzerine bir ordu gönderdi. el-Beridî de Bağdat'a doğru yönelmişti. Nasıruddevle, Medain'de konaklayıp, kardeşi Seyfüddevle Ali ve Ebu Abdullah Hüseyin b. Said b. Hamdan'ı el-Beridî üzerine gönderdi. Medain'e iki fersah uzaklıkta meydana gelen savaşı Seyfüddevle kaybederek Nasıruddevle'nin yanına geri döndü. Buradan aldığı takviyelerle tekrar el-Beridî üzerine yürüyerek 942 senesinde O'nu mağlup etti. el-Beridî de Vasıt'a geri döndü[212]. Seyfüddevle'nin ordusu da yorgun ve yaralıların çokluğundan ötürü O'nu takip edemedi[213]. Diğer taraftan 941 tarihinde Bizans, Halep'e kadar gelerek esir ve ganimet alarak geri döndü. On iki bin esir aldıkları ifade edilmektedir. Ancak bunun intikamını almak için es-Semelî komutasında bir ordu gönderilerek bol ganimet ile geri döndü[214].

Beckem'in öldürülmesinden sonra, hacibi Adl el-Beckemî, İbn Raik'e bağlanmış ve onunla birlikte Bağdat'a ve oradan da Musul'a gitmişti. Nasıruddevle'nin, İbn Raik'i ortadan kaldırmasından sonra Hamdanîler'e bağlandı. Nasıruddevle, O'nu Ali b. Halef

---

[209] İbnü'l-Kesir, XI, 351; Sami el-Keyyalî, 32.
[210] İbnü'l-Esir, VIII, 325.
[211] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 380; es-Sulî, 231.
[212] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 441.
[213] İbnü'l-Esir, VIII, 325–326; İbnü'l-Kesir, XI, 351; Ömer Tellioğlu, 49; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 441.
[214] İbnü'l-Esir, VIII, 332.

b. Tayyab'ın yanına verdi. O sıralarda Rahba'da İbn Raik'in adına Müsafir el-Hasan adında biri bulunmaktaydı. İbn Tayyab, emrine verilen ordu ile Rahba üzerine gönderildi ve Müsafir savaşmadan çıkmak zorunda kaldı. Şehre hâkim olan Adl, Bağdat'ta bulunan Beckem taraftarlarına gizli mektuplar göndererek onları Rahba'ya çağırdı. Kısa zamanda güçlenen Adl, daha sonra Habur çevresinin en büyük köyü olan eş-Şemsaniyye'yi aldı. Bu bölgede altı ay kalmış bölgenin haracını da toplamıştı. Daha sonra da Rahba'ya döndü. Bağdat'tan üzerine ordu gönderilince, Nusaybin'e doğru çekildi. Bunu haber alan el-Hüseyin b. Hamdan O'nun üzerine yürüdü ve Adl ve oğlunu esir etti. Adl'ın gözlerine mil çekilmek suretiyle, her ikisi de Bağdat'a gönderildi[215].

el-Beridî ve adamları Vasıt'ı terk edince, Seyfüddevle burada ikamet etti. Seyfüddevle, el-Beridîlerin elinde bulunan Basra'yı da almak istiyordu. Fakat maddi imkânları kısıtlı olduğu gibi Türk komutanlardan Tüzün ve Hachac gibi komutanlardan şüpheleniyordu. Nasıruddevle, kardeşine Ebu Abdullah el-Kufî ile birlikte Türklere dağıtması için mal ve para gönderdi. Bu durumu haber alan Tüzün ve Hachac, Seyfüddevle'ye isyan ettiler. Bunun üzerine Seyfüddevle, bu malları onlardan kaçırarak Bağdat'a gönderdi. Tüzün'ü el-Camide'ye Hachac'ı da Mazara'ya göndererek, buraların gelirlerini toplayıp getirmelerini istedi. Seyfüddevle, sürekli olarak Türklere Irak'ı kötülüyor ve buraları gözden düşürmeye çalışıp onları kendisi ile birlikte Şam'a giderek ağabeyine karşı baş kaldırmaya davet ediyordu. Hatta ağabeyini kötülediği dahi görülmektedir. Ağabeyini eleştirmesi hususunda O'na destek olan bu Türkler Şam konusunda ise olumlu davranmıyorlardı. Türkler, Seyfüddevle'ye 943'te baskın düzenlediler. Seyfüddevle, kaçarak Bağdat'a doğru gitti. Ebu Abdullah el-Kufî Bağdat'a varıp olup bitenleri Nasıruddevle'ye anlatınca, Nasıruddevle Halife'nin itirazına rağmen 943 senesinde Musul'a gitti[216]. Nasıruddevle'nin Bağdat'taki Emirü'l-ümeralığı on üç ay beş gün sürmüştür[217]. Nasıruddevle, Beridîlerle mücadelede ismini duyurmuş ve ün kazanmıştı[218]. Hatta bu ün ve siyasî faaliyetlerinden ötürü 942'de el-Muttakî'nin oğlu Ebu Mansur İshak, emir Nasıruddevle'nin kızı Ulviye ile evlenmişti. Mehir olarak bir milyon dirhem hediye ve çeyiz olarak da yüz bin dinar verilmiştir[219]. Nasıruddevle, Emirü'l-ümeralığı sırasında halk arasında meydana gelen çatışmaları

---

[215] İbnü'l-Esir, VIII, 334–335.
[216] Mahmut Şakir, V, 96; Sami el-Keyyalî, 33; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 443.
[217] İbnü'l-Esir, VIII, 336–337; Ömer Tellioğlu, 50.
[218] es-Sulî, 229.
[219] İbnü'l-Kesir, XI, 355.

bizzat kendisi takip ediyor, aynı zamanda emniyet amirliği görevini de üstlenmiş bulunmaktaydı[220].

Seyfüddevle, Vasıt'tan çıktıktan sonra Tüzün ile Hachac arasında anlaşmazlık çıktı ve Tüzün, nihayetinde Hachac'ın gözlerine mil çekerek kontrolü ele geçirdi. Vasıt'tan kaçan Seyfüddevle, Bağdat'a ulaştı. Tüzün, Seyfüddevle'nin Bağdat'a vardığını haber alınca derhal Bağdat'a doğru harekete geçti. Seyfüddevle, O'nun geldiğini öğrenince Harb Kapısından ayrıldı[221].

1.1.1.4. Nasıruddevle'nin Tüzün İle İlişkileri

Halife, Tüzün geldikten sonra 943 senesinde O'na hil'at giydirerek, O'nu Emirü'l-ümera tayin etti[222]. Ayrıca Tüzün, Seyfüddevle'nin adamlarında Semal adında birini esir aldı. Bu şahıs, Seyfüddevle katında son derece değerli idi. Hamdan oğullarının sevgisini çekmek için O'nu serbest bıraktı[223]. Tüzün'ün Vasıt'ta bulunduğu esnada kızını Ebu Abdullah el-Beridî ile evlendirmiş ve Onunla birlik olarak Halife'ye karşı bir güç oluşturmuştu[224].

Tüzün ile el-Muttakî arasında, 943 senesinde anlaşmazlık meydana geldi. Bu durum üzerine Tüzün, İbn Şirzad'ı üç yüz kişilik bir köle gurubu ile Bağdat'a gönderdi. el-Muttakî, Bağdat'tan ayrılarak Musul'a, Nasıruddevle'ye sığındı. Tüzün ile Seyfüddevle arasında Tikrit'te yapılan savaşta, Hamdan oğulları yenilerek Musul'a çekildiler[225]. Tüzün'ün askerleri arasında karışıklık çıkınca kendisi de Bağdat'a çekilmek zorunda kaldı. Seyfüddevle bu esnada Harba'da tekrar Tüzün'e saldırdı, ancak başarılı olamadı. Seyfüddevle, Musul'a dönerken Nasıruddevle ve Halife Nusaybin'e doğru çekilmişlerdi. Ardından da Rakka'ya gittiler. Rakka'da bulunduğu esnada Halife, Tüzün'e Hamdan oğulları ile anlaşıp Bağdat'a geri dönmesi hususunu teklif etti. Bu anlaşmaya göre; Tüzün Musul ve çevresini Nasıruddevle'ye üç yıllığına iltizam etti.

---

[220] İbnü'l-Esir, VIII, 342–343.
[221] İbnü'l-Esir, VIII, 337–338; İbnü'l-Kesir, XI, 355; Mahmut Şakir, V, 96; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 445.
[222] Mahmut Şakir, V, 104; Hasan İbrahim Hasan, III/III, 383; Sami el-Keyyalî, 33; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 446.
[223] İbnü'l-Esir, VIII, 338; Ömer Tellioğlu, 51; İbnü'l-Kesir, XI, 355.
[224] İbnü'l-Kesir, XI, 358.
[225] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 449

Ayrıca Nasıruddevle'nin her yıl üç milyon altı yüz bin dirhem ödemesi karalaştırıldı. el-Muttakî de bir müddet Musul'da kaldıktan sonra Rakka'ya geçti ve orada ikamet etti[226].

el-Muttakî, Mısır hâkimi Muhammed b. Tuğc'a mektup yazıp içinde bulunduğu durumu anlatarak yardım talebinde bulundu. İhşid, bunun üzerine Şam bölgesine geldi. İhşid gelince, burada bulunan Ebu Abdullah b. Said b. Hamdan oradan ayrıldı. İhşid, her ne kadar Halife'yi Mısır'a götürmek istedi ise de başaramadı. İhşid, Halife'yi Tüzün'e karşı uyarmış ancak tüm bunlara karşın Halife'nin Bağdat'a gittiği ifade edilmektedir[227]. İhşid, Halife ile Tüzün arasında aracı oldu. Neticede Tüzün, itaat yemini ederek kendini Halife'ye kabul ettirdi. Muttakî'nin Rakka'da bulunduğu esnada Hamdan oğullarının kendisinden usandıklarını görmüştü[228]. Hatta Beni Hamdan'ın bu durumu açıkça duyurduğu ifade edilmektedir[229]. Halife, bunun üzerine Tüzün ile birlikte Bağdat'a doğru yola çıktı. es-Sindiyye'ye gelindiği zaman Tüzün, Halife'nin gözlerine mil çekerek, el-Müstekfî'ye biat etti[230].

Hamdanîler, 943 senesinde İhşidîlerin elinde bulunan Kınnesrin'i aldılar. Buranın idaresini Nasıruddevle, amcası oğlu Ebu Firas'ın kardeşi olan Hüseyin b. Said b. Hamdan'a bıraktı. Seyfüddevle, daha da ileriye giderek 944 senesinde Halep'i İhşidîlerden aldı[231]. Bu sırada Nasıruddevle, ikinci kez Azerbaycan'a ordu gönderdi. Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Said b. Hamdan komutasında gönderilen bu ordu yenilerek Musul'a geri döndü[232].

Nasıruddevle, 944 senesinde ödemesi gereken iltizam meblağını ödememiş ve ayrıca Tüzün'ün yanından kaçan bazı hizmetçileri istihdam etmişti. Musul'u kendisine iltizam ederken koştuğu şartlardan birisi de; Tüzün'ün herhangi bir askerini kesinlikle yanına kabul etmeyeceği idi. el-Müstekfî ve Tüzün, Bağdat'tan ayrılıp Musul üzerine yürüyünce, barışın sağlanması için elçiler devreye girdi. Neticede Nasıruddevle, ödemesi gereken parayı da hazırlamayı tekellüf etti. Bu durum üzerine Halife ve Tüzün Bağdat'a geri döndüler[233].

---

[226] İbnü'l-Esir, VIII, 345–346; Ömer Tellioğlu, 52; Mahmut Şakir, V, 96; Sami el-Keyyalî, 33–34; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 450.
[227] İbnü'l-Kesir, XI, 362; Ömer Tellioğlu, 52.
[228] İbnü'l-Esir, VIII, 350.
[229] İbnü'l-Kesir, XI, 359.
[230] İbnü'l-Esir, VIII, 356–358; Mahmut Şakir, V, 96; K.V. Zettersteen, "*Müttaḳî*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 865; Sami el-Keyyalî, 34.
[231] Mahmut Şakir, V, 104; İbnü'l-Esir, VIII, 355.
[232] İbnü'l-Esir, VIII, 351–353; Mahmut Şakir, V, 104; V. Minorsky, "*Müsâfirîler*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 817.
[233] İbnü'l-Esir, VIII, 382; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 452.

1.1.1.5. Nasıruddevle'nin Büveyhîlerle İlişkileri

Tüzün, 945'te ölünce kâtibi İbn Şirzad, Nasıruddevle'yi Emirü'l-ümera tayin etmek istedi. Ancak ordu, İbn Şirzad'ı Emirü'l-ümera tayin etti. Bunun üzerine İbn Şirzad, ordu mensuplarının maaşını artırdı ve bütçeyi bu durumun sonucu olarak dara soktu. İbn Şirzad da Nasıruddevle'yi emir yapmak vaadiyle ondan yardım istedi. O da beş yüz bin dirhem ile büyük miktarda gıda gönderdi. İbn Şirzad görevlilerin maaşlarını takside bağlayarak halkı sıkıntıya duçar etti[234]. Böylece Nasıruddevle, tekrardan Bağdat'a geldi, ancak dört ay sonra Büveyhîlerin gelmesi ile Musul'a döndü[235].

Ahmed b. Büveyh, 945 senesinde Bağdat'ı hakimiyeti altına aldı[236]. Halife O'nu karşılayarak ve O'na "*Muizzüddevle*", kardeşi Ali'ye "*İmadüddevle*" öbür kardeşi Hasan'a da "*Rükнüddevle*" ünvanı verdi[237]. Bağdat'a gelen Muizzüddevle, halife el-Müstekfî'yi indirerek yerine el-Mutî'yi halife yaptı. Hatta el-Mutî'nin, Muizzüddevle'yi el-Müstekfî'ye karşı kışkırttığı söylenmektedir[238]. Mahmut Şakir devlet büyüklerinin Büveyhîleri davet ettiği görüşündedir[239]. Bağdat alınınca burada bulunan Türkler, Musul'a gittiler[240]. Bu Türk topluluğu, Tüzün taraftarı olan kişilerden müteşekkildi[241]. Muizzüddevle'nin Bağdat'ta zulümlerde bulunduğu ve halkın mallarını gasp ettiği ve bunun miktarının da yaklaşık olarak on milyon dinar olduğu ifade edilmektedir[242]. Bununla beraber Muizzüddevle, Halifeye beş bin dirhem bağladı. Ayrıca İbn Şirzad'ı affederek haraç işlerinden sorumlu tuttuğunu görmekteyiz[243]. Bu durum da halifeler için artık zor bir devrin başladığının göstergesidir. Zira halifeler artık siyasî nüfuzlarını kaybetmiş ve kukla vaziyeti almışlardı. Bağdat'ta durumunu sağlamlaştıran Muizzüddevle, oğlu Bahtiyar'ı 955 tarihinde Emirü'l-ümera tayin etti. Bunu, kendi otoritesini sağlamlaştırmak, Halifenin nüfuzunu kırmak için yapmıştı[244].

---

[234] İbnü'l-Esir, VIII, 383; İbnü'l-Kesir bunun yardımdan ziyade haraç olduğunu ifade etmektedir. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 365.
[235] Mahmut Şakir, V, 105; Tüzün'ün Emirü'l-ümeralığı iki yıl dört ay sürmüştür. Ondan sonra yerine Emirü'l-ümera olan İbn Şirzad ise ancak üç ay yirmi gün bu görevi ifa etti. Daha sonra ise Muizzüddevle b. Büveyh Bağdat'a hâkim olur. Bkz: Hasan İbrahim Hasan, III/III, 387.
[236] Harold Bowen, "*Nasıruddevle*", **İA**, IX, 98; Carl Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** 125.
[237] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 397.
[238] İbnü'l-Kesir, XI, 368.
[239] Mahmut Şakir, V, 110.
[240] İbnü'l-Esir, VIII, 384.
[241] Ömer Tellioğlu, 54.
[242] İbnü'l-Kesir, XI, 367.
[243] İbnü'l-Kesir, XI, 365.
[244] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 400.

Bağdat'ı ele geçiren Muizzüddevle, Musul üzerine yürümek için harekete geçmeyi tasarlamıştı. Muizzüddevle, 946 yılında Feyadc ve Yenal Guşe komutasında Musul üzerine bir ordu gönderdi. Nasıruddevle de Irak üzerine savaşmak üzere bir ordu gönderdi. Ukbara'da savaşa tutuşmuşlardı. İbn Şirzad, Bağdat'tan çıkıp Nasıruddevle'ye gitmiş ve bir miktar asker ile Bağdat'ı ele geçirmişti. Halife el-Mutî ve Büveyhî Muizzuddevle, Ukbara'ya doğru gitmekteydiler. Nasıruddevle konakladığı Samarra'dan ayrılıp Bağdat'a geldi ve orada ikamet etti. Muizzuddevle bunun üzerine Nasıruddevle'ye ait olan Tikrit'i yağmalayarak aldı. Muizzüddevle, Bağdat yakınlarına gelerek Bağdat'ın batı yakasına yerleşti. Doğu yakasında ise Nasıruddevle bulunmaktaydı. Nasıruddevle, askerlerinden bir kısmını batı tarafında Muizzüddevle'ye ulaşabilecek gıda ve yemlerin önünü kesmek için gönderdi ve bunda başarılı oldu. Nasıruddevle, burada halife el-Mutî adına tedavülde olan paraları kaldırarak el-Muttakî adına dirhemler tedavüle koydu. Muizzüddevle zor durumda kalarak Ahvaz'a dönmeyi bile düşündü. Fakat Esfahdost ve Ebu Cafer es-Seymarî komutasındaki askerlerle nehrin diğer taraflarına kayıklarla asker geçmeyi başardı. Bu şekilde şehrin doğu tarafına hâkim olup halifeyi Darü'l-Halifeye oturttular. Bağdat'ta yağmalarda bulundular. Muizzuddevle Bağdat'a, Nasıruddevle ise Ukbara'ya hâkim oldu. Nasıruddevle, himayesinde bulunan Tüzün'ün askerlerine danışmadan barış görüşmelerine başlayınca bu Türkler Nasıruddevle'yi öldürmeyi düşündüler. Bu durumdan haberdar olan Nasıruddevle, 946 senesinde sulh yaparak Musul'a döndü[245]. Ancak bu savaş esnasında Musul'a doğru çekilen Hamdan oğullarının çoğunun yollarda susuzluk ve buna benzer şeylerden öldüğü ifade edilmektedir. Bu esnada on bin kişinin öldüğüne dair azim bir sayı verilmektedir[246]. Ancak halifenin durumunun Büveyhîler elinde gittikçe kötüye gittiğini görmekteyiz. Çünkü Muizzüddevle'nin Halife'nin yetkilerini tamamen kıstığını ve O'na yüz dinar kadar günlük bir nafaka tayin ettiği ifade edilmektedir[247].

Nasıruddevle, Tikrit'ten kaçarak Dicle nehrinin batı yakasına geçmiş ve Mehlem ile Karmatîlere sığınmıştı. O'nu himayelerine alan Karmatîler, Mehlem kabilesi yanında bulunan İbn Şirzad ile birlikte Musul'a ulaştırmışlardı. Türkler bunun üzerine, Tekin eş-Şirazî'yi emir tayin edip onun üzerine gönderdiler. Nasıruddevle, Musul'da durmayıp Nusaybin'e gitmişti. Türkler onu takibe koyuldular. Nasıruddevle, Sincar'a oradan da el-Hadise'ye gitti. Son olarak Türklere karşı Muizzüddevle'den yardım istedi.

---

[245] es-Sulî, 254; İbnü'l-Esir, VIII, 387–389; Ebü'l-Fida, I, 430; Ömer Tellioğlu, 53.
[246] Gregory Abû'l Farac, **Abu'l Farac Tarihi**, c. I, (Çev. Ömer Riza Doğrul), Ankara 1987, s. 258.
[247] Mahmut Şakir, V, 117.

Muizzüddevle, veziri Ebu Cafer es-Sumayrî komutasında bir ordu gönderdi. Bunlar el-Hadise'de Tekin ve yanındakileri mağlup ettiler. Tekin'in mağlup olarak, gözlerine mil çekildi ve zindana atıldı. es-Sumayrî, Nasıruddevle'nin elinde bulunan İbn Şirzad'ı kurtarmak üzere ona buğday, arpa ve diğer hububatlardan oluşan bin ölçek verdi[248]. Tekin'in ortadan kaldırılması ile birlikte, Nasıruddevle'nin Musul ve Cezîre'de hâkimiyetinin güçlendiğini görmekteyiz[249].

Nasıruddevle'nin 948 senesinde tekrardan ödemekle yükümlü olduğu meblağı göndermemesi üzerine, Muizzüddevle, Musul üzerine yürümeye karar verdi. Bunun üzerine Nasıruddevle ile Muizzüddevle arasında anlaşma yapıldı. Ancak Nasırüddevle'nin gerekli ödemeleri yapması üzerine, Muizzüddevle Musul üzerine yürümekten vazgeçti[250].

Muizzüddevle, 949 yılında şüphelendiği, Musul'da bulunan Nasıruddevle'nin üzerine yürüdü. Bunun üzerine Nasıruddevle, kaçıp Nusaybin'e gitti. Muizzüddevle, Nasırüddevle'nin elindeki bütün illere hâkim olmak için harekete geçti. Ancak kardeşi Rüknüddevle, Horasanlılara karşı Muizzüddevle'den yardım isteyince sulh yaparak geri dönmek zorunda kaldı[251]. Buna göre; Nasıruddevle, her yıl Musul, Diyar-ı Cezire ve Şam bölgeleri için Muizzüddevle'ye sekiz milyon dirhem ödeyecek ve kendi bölgesindeki camilerde Büveyhoğulları İmaddüddevle, Rüknüddevle ve Muizzüddevle'nin isimlerini zikredecekti[252].

Ruzbihan'ın 956'da Muizzüddevle'ye isyan etmesi üzerine Nasıruddevle, oğlu Ebu'l-Merecci Cabir komutasında Musul ordularını harekete geçirerek, Bağdat üzerine yürüdü. Halife, bunun üzerine Bağdat'tan ayrıldı. Muizzüddevle de hacibi Sebüktekin ve komutanlarını Bağdat'a gönderdi. Ruzbihan'ın mağlup olması üzerine Ukbara'da bulunan Ebu'l-Merecci, Musul'a doğru çekildi. Sebüktekin, buraya vardığında Ebu'l-Merecci Musul'a gitmişti[253]. Bu durum üzerine 957–58 de Muizzüddevle, askerlerini toplayıp Musul'a Nasıruddevle'nin üzerine yürüdü. Ancak Nasıruddevle, Muizzüddevle'ye mektup yazarak çok miktarda mal ve para göndermek suretiyle anlaşma yaptılar. Bu barış antlaşmasına göre; Musul ve çevresi yıllık iki milyon dirhem

---

[248] İbnü'l-Esir, VIII, 399–400; Muizzüddevle'nin vezirinin adı bazı kaynaklarda Ebu Cafer ed-Demirî şeklinde geçmektedir. Bkz: Ömer Tellioğlu, 54.
[249] İbnü'l-Kesir, XI, 372; Mahmut Şakir, V, 120.
[250] İbnü'l-Esir, VIII, 402–403.
[251] Mahmut Şakir, V, 121.
[252] İbnü'l-Esir, VIII, 409; Ömer Tellioğlu, 55; Mahmut Şakir ise bu anlaşma üzerine alınacak olan verginin miktarının seksen bin dirhem olduğunu zikretmektedir. Bkz: Mahmut Şakir, V, 121.
[253] İbnü'l-Esir, VIII, 445–47; İbnü'l-Kesir, XI, 378; Mahmut Şakir, V, 121.

karşılığında Nasıruddevle'ye iltizam edildi. Muizzüddevle de askerleri arasında huzursuzluklar çıkmasından dolayı geri döndü[254].

Nasıruddevle'nin iltizam bedelini ödememesi üzerine, 958'de, Muizzüddevle veziri el-Mühellebî ile Musul'a yürüdü. Bunun üzerine Nasıruddevle, bütün kâtipleri ve memurları ile sakladığı mallarını ve paralarını nerede olduğunu bilen herkesi, menfaat ve çıkarlarını bilen bütün adamlarını alarak geri çekildi. Ayrıca Nasıruddevle, Arap kabilelerine hayvan yemi, buğday ve gıda maddelerini yağmalamalarını istedi. Amacı burayı alanların bu şekilde zor durumda kalmalarını sağlamaktı. Muizzüddevle, Musul'da Sebüktekin'i vekil bırakarak Nusaybin'e yöneldi. Tam bu sırada Nasıruddevle'nin çocukları el-Merecci ve Hibetullah'ın Sincar'da bir miktar asker ile bekledikleri haberini aldı[255]. Nasıruddevle'nin çocuklarının Sincar'da olduğunu öğrenen Muizzüddevle, Onların üzerine bir miktar asker göndererek bozguna uğrattı. Ancak sonra geri dönerek Muizzüddevle'nin askerlerini mağlup ederek Sincar'a yerleştiler. Muizzüddevle, Nusaybin'e doğru yürüyünce Nasıruddevle, Meyyafarikin'e gitti. Adamlarından bazıları Muizzüddevle'ye sığınıp Ondan aman dileyince Nasıruddevle buradan ayrılarak Halep'e kardeşi Seyfüddevle'nin yanına gitti[256]. Seyfüddevle'nin, O'na ikramlarda bulunduğu ve hatta Nasıruddevle'nin ayakkabılarını dahi çıkardığı ifade edilmektedir. Musul civarında mücadeleler hala devam etmekteydi. Seyfüddevle, Muizzüddevle ile sulh yapmak için elçiler gönderdi. Muizzüddevle, bölgenin Nasıruddevle'ye iltizamı hususuna karşı çıktı. Buna sebep olarak da Nasıruddevle'nin verdiği sözleri tutmamasını gösterdi. Bunun üzerine Seyfüddevle, Musul ve çevresini iki milyon dokuz yüz bin dirhem karşılığında iltizam olarak aldığı gibi, Sincar ve diğer yerlerde esir alınan Muizzüddevle'nin adamlarını serbest bıraktı. Muizzüddevle'nin bu şekilde anlaşmaya varmasının diğer sebeplerine baktığımızda, Nasıruddevle'nin yaktığı gıda gibi mallardan ötürü yem ve gıda sıkıntısı çekmesi olarak da gösterilebilir. Ayrıca bölge halkının savaşlardan ötürü mahsullerine ulaşamadıkları için haraç verememeleri ve buradaki Arap kabilelerinin mukavemeti de bunda etkili olmuştu. Seyfüddevle'nin barış mektubu, Muizzüddevle Bağdat'a vardığında kendisine ulaştı[257]. Seyfüddevle ile Muizzüddevle arasındaki barış görüşmeleri neticelenmiş ve Muizzüddevle Irak'a, Nasıruddevle de Musul'a geri döndü[258]. Buna göre; Musul, Diyar-ı Rebi'a ve Rahba

[254] İbnü'l-Esir, VIII, 450; İbnü'l-Kesir, XI, 398.
[255] İbnü'l-Esir, VIII, 451; Ömer Tellioğlu, 56.
[256] İbnü'l-Kesir, XI, 398; Mahmut Şakir, V, 121; Abû'l-Farac, I, 260.
[257] İbnü'l-Esir, VIII, 452.
[258] İbnü'l-Esir, VIII, 455.

Seyfüddevle'ye vergi mukabilinde verilerek anlaşma sağlandı[259]. Bu durum 964 tarihinde Nasıruddevle'nin vergiyi tekrardan kesmesine kadar bu minval üzereydi.

Nasıruddevle, 964 tarihinde Musul, Diyar-ı Rebi'a ve Rahba'nın vergiye tabi sahipliğini tekrar elde etmek için müzakerelere girişti. Nasıruddevle'nin istediklerinden biri de oğlu Ebu Tağlib el-Gazanfer'in kendisine halef olarak tanınması idi[260]. Bu amaçla Nasıruddevle'nin bir milyon dirhem ödemesi şartı ile barış yapıldı. Ancak Muizzüddevle, Nasıruddevle'nin davranışlarından kuşkulanıp Musul üzerine yürüdü. Nasıruddevle ise Nusaybin'e gitti. Muizzüddevle, Musul'u alarak mahsul ve haracını toplamak amacıyla Ebu'l-Ala Said b. Sabit'i vekil bıraktığı gibi Beytüzün ve Sebüktekin el-Acemî'yi de bir birlik komutasında burada bıraktı. Muizzüddevle, Nusaybin'e varıp orayı da aldı. Nasıruddevle''ye ulaşamayınca O'nun Musul'a gideceğinden endişelenip geri döndü. Ancak bu sırada Ebu Tağlib Musul'a baskın düzenlediyse de yenilerek geri çekildi. Geri çekilirken de Muizzüddevle'nin nehirde bulunan gemilerini ateşe verip kaçtı. Muizzüddevle, Nasırüddevle'nin gittiği yeri öğrenmek için Berkaid'te konaklamıştı. Muizzüddevle, O'nun Ceziretü İbn Ömer'e gittiğini öğrenince oraya doğru giderek, orayı topraklarına kattı. Burada Nasıruddevle'yi sordu. O'nlar da el-Haseniyye'ye gittiğini söylemiş, ancak aslında O'nlar oraya gitmemişti. Nasıruddevle'nin adamlarını ve çocuklarını alarak Musul'a saldırdı. Bu saldırıda Ebu'l-Ala, Sebüktekin ve Beytüzün'ü esir alıp Musul'dan ayrılarak Kevaşî kalesine gitti[261].

Muizzüddevle bunu haber alınca Nasıruddevle üzerine bizzat kendisi yürüdü. Fakat Nasıruddevle Sincar'a geçti. Bu sırada Ebu Tağlib tekrar Musul üzerine yürüyerek Deyrü'l-Ala'da konakladı. Muizzüddevle, O'nun üzerine yürüyünce O da Zap suyuna doğru çekildi. Daha sonra barış teklifinde bulundu. Muizzüddevle kendisi gittikten sonra da Hamdan oğullarının burada kargaşa çıkaracağını düşünerek barış teklifini kabul etti. Buna göre; Musul, Diyar-ı Rebi'a, Rahba ile diğer bölgeleri Ebu Tağlib'e iltizam etti. Her iki tarafın esirleri serbest bırakıldığı gibi Muizzüddevle 964 senesinde Bağdat'a döndü[262].

---

[259] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 98.
[260] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 99.
[261] İbnü'l-Esir, VIII, 476–77; Ömer Tellioğlu, 55; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447.
[262] İbnü'l-Esir, VIII, 478; İbnü'l-Kesir, XI, 431; Mahmut Şakir, V, 121.

1.1.1.6. Cuman'ın İsyanı

Cuman, Tüzün'ün adamlarından biri olup Nasıruddevle'ye bağlanmış ve kumandanlarından biri olmuştu. Nasıruddevle, Bağdat'ın doğu taraflarına karargâh kurup Muizzüddevle ile çarpışıp durduğu sırada, Cuman'ı kendilerine fazla güvenmediği Deylemîlerin başına getirerek, O'nu Rahba'ya amil tayin ederek oraya göndermişti. Cuman, Rahba'da güçlenince Nasıruddevle'ye isyan etti[263]. Daha sonra Rakka ve Diyar-ı Mudar'ı hâkimiyeti altına almayı amaçladı. Cuman, Rakka'yı on yedi gün muhasara altına almasına rağmen, şehir halkının mukavemetini kıramadan geri çekildi. Diğer taraftan Rahba halkı da Cuman'ın adamlarına savaş açınca Cuman, Rahba'da halka zulüm etti. Nasıruddevle, bunun üzerine hacibi Yaruh komutasında bir ordu gönderdi. Fırat kıyısında yapılan savaşta, Cuman mağlup edilince kaçmak zorunda kaldı. Kaçarken de Fırat nehrine düşerek boğuldu[264].

1.2. Ebu Tağlib el-Gazanfer (967–979)

1.2.1. Nasıruddevle'nin Tutuklanması ve İç Mücadeleler

Uddetüddevle Ebu Tağlib Fazlullah b. Nasıruddevle olarak adlandırılmıştır. "*Gazanfer*" yani "*Aslan*" diye isimlendirilen Ebu Tağlib'in, 940 yılında doğduğu ifade edilmektedir[265]. Ebu Tağlib'in babası olan Nasıruddevle'nin yaşı bir hayli ilerlemiş, huyu son derece kötüleşmişti. Sürekli olarak kendi evlâdı ve adamlarını sıkıntıya sokuyordu. Bunun üzerine Ebu Tağlib, O'nu 967 senesinde tutuklatıp hapsetti. Bu durumuna diğer kardeşleri karşı çıkınca O da durumunu sağlamlaştırmak için iltizam ile ilgili akdin yenilenmesi zaruretini gördü. Bu durum üzerine Büveyhî hükümdarı Bahtiyar, bir milyon iki yüz dirhem karşılığında buraları Ebu Tağlib'e iltizam etti[266]. Ancak Nasıruddevle'nin tutuklanma sebebinin oğlu Hamdan'a Rahba, Mardin ve diğer bazı yerlerin iktasını vermek istemiş olması da gösterilmektedir[267]. Yine Abû'l-

---

[263] E. Honigmann, "*Rahbe*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 602.
[264] İbnü'l-Esir, VIII, 407–408; Ömer Tellioğlu, 55.
[265] "*Gazanfer*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 730.
[266] Ebü'l-Fida, I, 445; İbnü'l-Esir, VIII, 499.
[267] Ömer Tellioğlu, 58.

Farac'dan anladığımız kadarıyla Nasıruddevle'nin, oğlu Ebu Tağlib'i yakalamayı düşündüğü, fakat Ebu Tağlib'in daha önce davrandığı belirtilmektedir[268].

Nasıruddevle, oğlu Hamdan'a Rahba, Mardin ve diğer çevre şehirleri ikta olarak vermişti. Nasıruddevle'nin Ebu Tağlib, Ebu'l-Berekat ve kız kardeşleri Cemile adlı çocukları Nasıruddevle'nin Kürt asıllı hanımı Fatma binti Ahmet el-Kürdî'den doğma idiler. Nasıruddevle, bu hanımı ve oğlu Ebu Tağlib tarafından hapsedilince, diğer oğlu Hamdan'a mektup göndererek durumu O'na iletmeye çalıştı ancak O'na ulaşamadı. Bunun üzerine Nasıruddevle, Kevaşî kalesine hapsedildi. Hamdan, babasının tutuklu bulunduğunu öğrenince, savaş hazırlıklarına başladı. Bu amaçla hareket etmek istediğini öğrenen Ebu Tağlib, Rakka'da Hamdan'ı kuşattı. Bu kuşatma esnasında anlaşma yaptılar buna göre; her iki taraf hâkimiyetleri altındaki yerlere geri döneceklerdi[269]. Nasıruddevle 969'da hapiste vefat etti. Musul'un doğu tarafındaki Tell Tevbe'ye defnedildi. Ebu Tağlib, bunun üzerine Hamdan'ın mülküne el koyduğu gibi kardeşi Ebu'l-Berekat'ı da Rahba'ya Hamdan'ın üzerine gönderdi. Hamdan'ın birçok adamı Ebu'l-Berekat'a sığınınca Hamdan, Bağdat'ta bulunan Büveyhî Bahtiyar'dan aman dileyerek yardım talebinde bulundu. Bahtiyar, O'na ikramlarda bulunduğu gibi en-Nakip Ebu Ahmed el-Musevî'yi de Ebu Tağlib'e göndererek sulh akdetmesini istedi. Bahtiyar'ın aracılığı ile sulh akdedilince, 970 senesinde Hamdan Rahba'ya döndü[270].

Bu mücadeleler devam ederken önemli bir potansiyel elde eden Karmatîler, 969'da Numeyr oğulları ve diğer Arap kabilelerine elçiler gönderip onları kendilerine itaat etmeye davet etti. Adı geçen kabileler de Karmatîlere itaat ettiler. Bu kabilelerin yanı sıra Ebu Tağlib de Karmatîlerin merkezi olan Hecer'e elli bin dirhem değerinde hediyeler gönderdi[271].

Hamdan, Rahba'ya yerleştikten sonra Ebu Tağlib, Hamdan ile bir araya gelmek istemiş fakat Hamdan bunu kabul etmemişti. Bunun üzerine Ebu Tağlib, kardeşi Ebu'l-Berekat komutasında Hamdan üzerine ordu gönderdi. Ebu'l-Berekat, Rahba'ya yürüyerek orayı aldıktan sonra Araban'a geri döndü. Hamdan, Ebu'l-Berekat'ın Rahba'dan ayrıldığını duyduğunda orada hâkimiyetini tesis etti. Ebu'l-Berekat, bunun üzerine Karkisiyya'ya gelerek Hamdan ile görüştü, fakat anlaşamadan geri döndü.

---

[268] Abû'l-Farac, I, 265.

[269] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447; Nasıruddevle'nin diğer oğlunun yardımını temine sağlamsı sonucu onu Erdümüşt (Kevaşi) kalesinde zehirledikleri ve 968'de öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bkz: Harold Bowen, "*Nasıruddevle*", **İA**, IX, 99.

[270] İbnü'l-Esir, VIII, 509–510; Ömer Tellioğlu, 59; Ebü'l-Fida Nasıruddevle'nin kızının adının Fatma olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Ebü'l-Fida, I, 449.

[271] İbnü'l-Esir, VIII, 516.

Ebu'l-Berekat, buradan Araban'a döndü. Hamdan, Ebu'l-Berekat'ı Araban'da gafil avlayarak 970 senesinde öldürdü. Naaşı Musul'a, babasının kabrinin yanında, Tell Tevbe'de defnedildi[272]. Ebu Tağlib, bunun üzerine diğer kardeşi Ebu'l-Fevaris Muhammed'i Nusaybin'e gönderdi. Ebu'l-Fevaris, burada Hamdan ile mektuplaşarak Ebu Tağlib'e sırt çevirince Ebu Tağlib, O'nu iktalarını artırmak bahanesi ile yanına çağırdı. Ebu'l-Fevaris geldiğinde de O'nu tutuklayarak, Kevaşî kalesine hapsetti[273].

Ebu Tağlib, bu gaileyi aştıktan sonra 970'de Harran'ı kuşattı[274]. Kuşatma yirmi bir gün kadar sürdü. Daha sonra şehrin ileri gelenleri ile yapılan barış görüşmeleri neticesinde halka aman verilerek şehre girildi. Vali olarak buraya Selamet el-Berkaidî tayin edildi[275]. Ebu Tağlib'in Harran'dan Musul'a çabucak hareket etmesinin sebebi, Numeyroğullarının Musul ve çevresinde isyan edip Berkaid'de bulunan Hamdan oğulları valisini öldürmeleriydi[276].

Ebu Tağlib, kardeşi Ebu'l-Fevaris'i tutuklayınca diğer kardeşleri İbrahim ve Hüseyin korkarak Hamdan'ın yanına kaçmak istemişlerdi. Hamdan ile anlaşıp Sincar'a yerleştiler. Ebu Tağlib, bunun üzerine 360/971 senesinde Sincar üzerine yürüdü. Bu iki kardeş O'na karşı koyacak güçte olmadıkları için, O'nu öldürmeyi planlayarak aman dilediler. Fakat Hamdan'ın adamlarından biri Ebu Tağlib'e sığınıp durumu izah edince, Ebu Tağlib, bu iki kardeşi yakalamak istemişse de O'ndan kaçıp kurtuldular. Ebu Tağlib'in Harran'da bulunan adamlarının başında Selame el-Berkaidî geliyordu. Ebu Tağlib, hiçbir şeyden habersiz olarak Rahba'da oturan Hamdan'a saldırdı, fakat kendisi buradan kaçıp kurtuldu. Ebu Tağlib, şehri ele geçirmekle birlikte surları tamir ederek 971'de Musul'a geri döndü. Hamdan, 971'de kardeşi İbrahim'i alarak Bağdat'a giderek Bahtiyar'a sığındı. Diğer kardeşleri el-Hüseyin ise, Ebu Tağlib'e gidip Ondan aman dileyerek orada kaldı[277].

1.2.2. Ebu Tağlib ve Büveyhîler

Bu ilk dönemlerde Büveyhîler ile Ebu Tağlib arasında dostane ilişkiler bulunmaktaydı. Nitekim Diyarbekir'ı ele geçirmek isteyen Bizans'a karşı savaşan Ebu Tağlib, Domestikos Mleh'ı esir etti. Bu başarısından dolayı Büveyhî emiri Bahtiyar'ın

[272] Ömer Tellioğlu, 60.
[273] İbnü'l-Esir, VIII, 511.
[274] "*Gazanfer*", **İA**, IV, 730; Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 15.
[275] Ebü'l-Fida, I, 451.
[276] İbnü'l-Esir, VIII, 522–23.
[277] İbnü'l-Esir, VIII, 512; Ömer Tellioğlu, 61.

teklifi ile Halife el-Mutî tarafından kendisine "*Uddetüddevle*" lakabı verildi[278]. Aradaki siyasî ilişkileri iyi tutmaktan olsa gerek 970–971 Ebu Tağlib, İzzüddevle Bahtiyar'ın kızı ile nikâhlandı[279]. Mehir olarak da yüz bin dinar verildi[280]. Yine bu tarihte Musul yakınlarında Marmihail manastırında iki kişi öldürülmüş ve Ebu Tağlib Hıristiyanlardan bir grubu müsadere etmişti[281]. Ebu Tağlib, durumunu güçlendirmek için faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bu bağlamda siyasî genişlemeye paralel olarak herhangi bir durum için hazinesini toparlamaya çalışıyordu. Bu amaçla kardeşi Hamdan'ın elinde bulunan[282] Mardin kalesini, 972'de teslim aldı ve oradaki malları Musul'a nakletti[283].

Bahtiyar, Nasıruddevle'nin Hamdan ve İbrahim adlı çocuklarına yardım vaadinde bulunmuştu, ancak dâhilî işlerden dolayı bunu yapamamıştı. Zira bu dönemde Bağdat'ta baskı siyaseti güden Bahtiyar, zor durumda kalmıştı. Bu amaçla Adududdevle'den dahi yardım talebinde bulunmuştu[284]. Bu amaçla Hamdan'la bir anlaşma yaparak iltizam olarak Musul'u O'na vereceğini söyledi. İbrahim'in Bahtiyar'dan kaçarak Ebu Tağlib'e sığınması, bu hareketi daha da çabuklaştırdı. Bahtiyar, vezir İbn Bakıyye'nin teşvikleri ile 974 senesinde Musul üzerine yürüyerek Deyrü'l-Ala'da konakladı. Ebu Tağlib, Musul'dan ayrılarak Sincar'a oradan da Bağdat'a yürüdü. Bu hareket üzerine Bahtiyar, veziri İbn Bakiyye ile hacibi Sebüktekin'i Bağdat'a gönderdi. Uzun mücadelelerden sonra Ebu Tağlib ile anlaşma yapıldı. Buna göre; daha evvel elinde bulunan Musul ve çevresi iltizam olarak Ebu Tağlib'e verildi. Buna karşılık bu sefer sırasında Bahtiyar'ın uğramış olduğu maddi hasarların tazmini için üç bin kürr* yiyecek maddesi ödenecekti. Ayrıca Ebu Tağlib, Mardin hariç, kardeşi Hamdan'a ait bulunan bütün yerleri teslim edecekti[285].

Aralarında sulh akdedilince Ebu Tağlib, tekrardan Musul'a yerleşti. Bahtiyar, Ebu Tağlib'in kendisine doğru yaklaştığını duyunca, kendi ordusunun azlığından çekinerek anlaşmaya çalıştı. Ebu Tağlib, Bahtiyar'dan bazı isteklerde bulundu. Buna göre; kendisini sultanlara yakışır bir şekilde lakaplandırmasını, Bahtiyar'ın kızı olan hanımının kendisine teslim edilmesini ve bu anlaşma anından itibaren buradan gitmesini istemişti. Bahtiyar, Ebu Tağlib'ten çekindiği için bunu kabul etti. Bahtiyar, Ebu

---

[278] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447.
[279] "*Gazanfer*", **İA**, IV, 730.
[280] İbnü'l-Kesir, XI, 458.
[281] İbnü'l-Esir, VIII, 529.
[282] "*Gazanfer*", **İA**, IV, 730.
[283] İbnü'l-Kesir, XI, 468.
[284] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 403.
[285] İbnü'l-Esir, VIII, 541–42.
* Irak'ta bir ölçü birimi olup, bir kürr beş eşek yüküne tekabül etmekteydi.

Tağlib'in, bir gurup adamını öldürdüğünü duyunca savaş vaziyetine girdi. Ebu Tağlib, kendisinin bunları öldürmediğini ifade ederek zor da olsa anlaştı. Bahtiyar, 13 Nisan 974'te Musul'dan ayrılıp Bağdat'a döndü[286].

Türkler, malum olduğu üzere Bağdat ve çevre şehirlerde önemli bir güç haline gelmişlerdi. Türkler 974'te Bağdat'ta Bahtiyar'a karşı isyan ettiler. Bahtiyar, kendisini zor durumda bırakan Türklere karşı, Ebu Tağlib'den yardım talebinde bulundu. Bunun karşılığında ise her yıl ödediği iltizam bedelinden muaf tutulacaktı. Ebu Tağlib bunun üzerine kardeşi Ebu Abdullah el-Hüseyin komutasında bir ordu hazırlayarak, Tikrit taraflarına gönderdi. Kendisi de Türklerin Bağdat'tan ayrılmasını beklemeye koyuldu. Türkler mağlup olup ayrılınca Ebu Tağlib, Bağdat'a girerek burada ayak takımının meydana getirdiği karışıklıkları telafi ederek huzuru sağladı[287].

Türklerin isyan çıkarmasında önderlik yapan Alptekin'in 975'te Bağdat'a yaklaştığını haber alan Ebu Tağlib, Bağdat'tan ayrılarak Musul'a gitti. Diğer taraftan Ebu Tağlib, Musul cihetinden gelerek, Bağdat'a ulaşacak her türlü gıda maddesinin ulaşmasını engellediği gibi, etrafa asker gönderip şehri iktisadî yönden baskı altında tutmaya çalışıyordu. Bu sebeple fiyatlar yükselmiş ve halk sıkıntıya duçar olmuştu[288]. Ebu Tağlib, durumunu muhafaza ve gücünü artırmak için bazı ittifaklara da girişmişti. Bizans İmparatoru II. Basilaios'a isyan eden Bardas Skleros, 976'da doğu domestikosluğu sırasında Ebu Tağlib ile anlaşıp, onunla akrabalık bağı kurmakla beraber, hükümdarlık iddiasında bulunup isyan etti[289].

Adududdevle, 975 tarihinde Bağdat'ı Bahtiyar'ın elinden aldı[290]. Ancak Adududdevle'nin babası Rüknüddevle bu duruma karşı çıkınca, O da Bağdat'tan çıkmak zorunda kaldı. Adududdevle, 976'de Bahtiyar'ın üzerine yürüdü. Bahtiyar, Ebu Tağlib'den yardım istedi. Ebu Tağlib yardım hususunda söz verdi, fakat bu sözünü yerine getirmedi ve bunu neticesinde Bahtiyar mağlup oldu[291].

Adududdevle, daha sonra 977 de Bağdat'a yönelerek Bahtiyar'a Irak dışında her hangi bir yere yerleşmesi durumunda kendisine para ve silah yardımında bulunacağını

---

[286] İbnü'l-Esir, VIII, 543–44; İbnü'l-Kesir 360/970–971 senesi olaylarını anlatırken Bahtiyar'ın kızını Ebu Tağlib'le evlendirdiğini söyler. Ancak daha sonra Ebu Tağlib'in 974 senesinde de Bahtiyar'ın kızı ile evlendirildiğini ifade etmektedir. Zira bu çelişkişli bir ifadedir. Bu durum da bize İbnü'l-Esir'in ifadesini doğru mahiyette olduğunu göstermektedir. Çünkü bu tarihte evlendirilen Ebu Tağlib daha sonra hanımını Bahtiyar'dan isteyecekti. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 468.
[287] İbnü'l-Esir, VIII, 552–53; İbnü'l-Kesir, XI, 471.
[288] İbnü'l-Esir, VIII, 556–57.
[289] İbnü'l-Esir, VIII, 575; Urfalı Mateos, **Vekayi-nâme (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162),** (Çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 36.
[290] "*Gazanfer*", **İA**, IV, 730.
[291] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 404.

ifade etti. Zor durumda olan Bahtiyar da bunu kabul etti. Bahtiyar, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra yanında bulunan Hamdan b. Nasıruddevle ile Şam'a doğru yola koyulmuş, ancak Hamdan'ın telkinleri ile Musul'a yönelmişti[292]. Ancak Adududdevle ile yaptığı anlaşma gereğince Musul ve çevresine ilişmeyip kesinlikle buradan geçmeyecekti. Bahtiyar, Tikrit'e ulaştığında Ebu Tağlib, elçi göndererek kardeşi Hamdan'ı teslim etmesi durumunda Adududdevle'ye karşı kendisinin yanında bulunacağını ifade etti[293]. O da Hamdan'ı teslim etti. Ebu Tağlib Hamdan'ı kalelerden birine hapsederek Bahtiyar ile birlikte Irak üzerine yürüdü[294]. Adududdevle, bunun üzerine yola koyuldu ve iki ordu 29 Mayıs 978'de Tikrit yakınlarında el-Cisr kasrı çevresinde karşılaştı. Bu mücadelede Bahtiyar öldürüldü[295].

Ebu Tağlib ile Bahtiyar'ın mağlup olması üzerine Adududdevle 978 senesinde Musul'a yürüyerek oraya hâkim oldu[296]. Adududdevle, öncekilerden farklı olarak burada ikamet etti. Ebu Tağlib, Musul'u kendisine iltizam olarak vermesi talebinde bulundu. Ebu Tağlib Bahtiyar'ın oğlu el-Merzuban ile Muizzuddevle'nin çocukları ve aynı zamanda Bahtiyar'ın kardeşleri olan Ebu İshak ve Ebu Tahir anneleri ile birlikte bulunuyordu. Ebu Tağlib, bunlar ile birlikte Nusaybin taraflarına gitmişti. Adududdevle, Ebu Tağlib üzerine Ebu'l-Vefa Tahir b. Muhammed'i gönderdi. Bunun üzerine Ebu Tağlib, Meyyafarikin'e oradan da Bitlis'e doğru gitti. Ebu'l-Vefa, takibe devam ederek yoluna devam etti. Ebu Tağlib, Erzenirum'dan ayrılıp el-Cezîre bölgesine bağlı el-Hasaniyye'ye gelerek Kevaşî ve çevresindeki diğer kalelere kapanıp kalmıştı. Ebu'l-Vefa ise Meyyafarikin'e geri dönerek bu kaleyi kuşattı[297].

Ebu Tağlib'in kendi kalelerine geri döndüğünü öğrenen Adududdevle, bizzat kendisi Onun üzerine yürüdü. Ancak buradan kaçan Ebu Tağlib'in üzerine Adududdevle, Doğan adında bir adamını gönderdi. Ebu Tağlib, tekrar Bitlis'e doğru çekildi. Doğan'ın kendisini takip ettiğini duyunca Rum diyarına doğru çekildi. O sıralarda imparatorluk ailesinden olmamasına rağmen yönetimi zorla ele geçirmiş bulunan Bardas Skleros ile irtibat kurdu[298]. Zira Ebu Tağlib'in Bardas Skleros ile

---

[292] Mahmut Şakir, V, 139.
[293] "*Gazanfer*", **İA**, IV, 730.
[294] İbnü'l-Kesir, XI, 492; Mahmut Şakir, V, 139.
[295] İbnü'l-Esir, VIII, 596; "*Bahtiyar*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 241.
[296] Ömer Tellioğlu, 63.
[297] İbnü'l-Esir, VIII, 596–97.
[298] Ömer Tellioğlu, 64; Mahmut Şakir, V, 136; 976–79 yılları arasında Armenia'da isyan den Bardas Skleros'un Ebu Tağlib ile ittifak halinde olduğu ifade edilmektedir. Bkz, E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 148. Arap müellifler bu şahsın adını Verd er-Rumi olarak vermektedir. Bkz: İbnü'l-Esir, VIII, 597.

dostluk ve akrabalık bağı bulunmaktaydı[299]. Bardas Skleros'un da durumu iyi değildi. Bitlis'ten ayrılınca Adududdevle'nin askerleri ona yetişmiş ve mallarını almak istemişler, ancak Büveyhî askerlerinin isteksiz davranmaları neticesinde Ebu Tağlib, bu orduyu mağlup ederek Hartbert (Harput) diye bilinen Hısn-ı Ziyad kalesine gelip konakladığında, Bardas Skleros'un elçileri kendisine gelerek ondan yardım istediler. Ebu Tağlib ise bu durumdan kurtulduktan sonra kendisine yardım edeceğini bildirdi. Adamlarından bazılarını da yardım amaçlı gönderdi. Ancak Bardas Skleros'un mağlup olduğunu öğrenince, artık kendine kimsenin yardım edemeyeceğini düşünerek İslâm diyarına döndü. Meyyafarikin fethedilinceye kadar, Amid'de iki ay kaldı[300].

Ebu'l-Vefa, Ebu Tağlib'i takip etmekten geri dönünce Meyyafarikin'i kuşattı. Burada vali Hezarmerd idi. Hezarmerd yerine Hamdan oğullarından Mu'nis'in tayin edilmesini istemiş ve ölmüştü. Üç ay boyunca burayı muhasara etti ve daha sonra halka aman verilmesi şartı ile Mu'nis[301] de şehrin anahtarını ona teslim etti. Meyyafarikin'in düşmesi üzerine Ebu Tağlib, Amid'den ayrıldı ve kız kardeşi Cemile ile Rahba'ya gitti[302]. Ebu'l-Vefa Amid'i de kuşatarak halka aman verip, şehri alarak Musul'a döndü. Ebu Tağlib, Rahba'da iken Adududdevle'ye elçi gönderip affedilmesini istedi. Adududdevle, üzerinde oturduğu kilimi öpmesi şartını öne sürünce Ebu Tağlib bunu kabul etmeyerek, Şam'a hakim bulunan Mısır hâkimi el-Aziz'e 979 senesinde gitti[303]. Nitekim bu tarihte Hamdan oğullarının bütün toprakları Adududdevle'nin eline geçti. Anlaşmayı kabul etmeyen Ebu Tağlib'e karşı Adududdevle, Rakka hariç Diyar-ı Rebi'a bölgesini Sa'duddevle b. Seyfüddevle'ye ikta etti[304]. Ebu Tağlib'in Diyar-ı Mudar'daki vekili ve görevlisi Selame el-Berka'idî'ydi. Sa'duddevle ile Selame arasında çeşitli savaşlar olmuştu. Sa'duddevle, Adududdevle'ye bağlılığını bildirip ondan yardım istedi. Adududdevle, bir ordu göndererek Selame'yi bozguna uğratarak buralara hâkim oldu. Rakka'yı alan Adududdevle, bölgenin geri kalan diğer yerlerini ise Sa'duddevle'ye teslim etti. Adududdevle, daha sonra Rahba'yı ve buraya bağlı bazı kaleleri özellikle de Kevaşî kalesini almayı düşündü. Zira burada Hamdan oğullarının hazine ve malları bulunuyordu. Herver, el-Melasi, Burka ve eş-Şi'ban ile çevresindeki kaleleri aldığı gibi

---

[299] "*Gazanfer*", **İA**, IV, 730.
[300] İbnü'l-Esir, VIII, 598.
[301] Hezarmerd'den sonra onun yerine Yunus adında birinin atandığı ifade edilmektedir. Bkz: Şevket Beysanoğlu, **Anıtları Ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar),** Ankara 2003, s. 178.
[302] İbnü'l-Esir, VIII, 600.
[303] İbnü'l-Esir, VIII, 601.
[304] Ömer Tellioğlu, 66.

Musul'a da Ebu'l-Vefa'yı görevlendirerek 978 senesinde Bağdat'a döndü[305]. Musul, Diyarbakır, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebi'a, Amid ve Meyyafarikin 979 tarihine gelindiğinde Adududdevle'nin eline geçti[306].

Ebu Tağlib, Dımeşk'e doğru geldiğinde buranın idari görevlisi Kassam adında biriydi. Bu hutbeyi Aziz adına okutmaktaydı. Kassam, O'nu şehre almadığı gibi aralarında ufak tefek çatışmalar da meydana geldi. Kassam, Ebu Tağlib'in halife Aziz adına şehri ele geçirmesinden korkmaktaydı. Şehri almak için Ebu Tağlib, Aziz'den yardım istedi. Aziz, Ebu Tağlib'e Mısır'a gelmesi hususunda istekte bulundu. Ebu Tağlib, bu durumu kabul etmeyerek Dımeşk önlerinden ayrılarak 978 senesinde Taberiyye'ye gitti[307].

Bu durum üzerine Aziz, el-Fazl b. Salih komutasında Dımeşk üzerine bir ordu gönderdi[308]. el-Fazl, Taberiyye'de Ebu Tağlib ile karşılaştı. Birlikte Dımeşk üzerine yürüdüler. O sıralarda Remle'de bulunan Dağfil b. el-Müferric b. el-Cerrah et-Taî bütün bu bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı. Dağfil, Aziz'in itaatine girmiş, fakat onun emirleri ile hareket etmemekteydi. Şam bölgesinde bulunan Ukayl kabilesini, söküp atmak istemiş ve bunun üzerine Ukayl oğulları, Ebu Tağlib'den yardım talep etmişlerdi. Ebu Tağlib bu ikisi arasında aracı olmuş ve nihayet her iki taraf Aziz'in vereceği hükme razı oldu[309].

Artık tutunamayacağını anlayan Ebu Tağlib, Ukayl kabilesinin ikametgâhına gitmiş ve karargâhını orada kurmuştu. Dımeşk'ten Taberiye'ye ardından Remle'ye yürüdü. Fatımî halifesi Aziz'in kumandanı Dağfil ve el-Fazl, Ebu Tağlib'in bu durumundan korkmuş ve bütün bölgeye hâkim olmak istediğini düşünmüştü. Ebu Tağlib, 979'da Remle'ye gidince iki taraf karşı karşıya geldi. Ukayl oğulları karşı tarafı daha kalabalık buldukları için oraya geçmiş ve Ebu Tağlib yedi yüz kişi ile kalmış ve yapılan savaşta Ebu Tağlib esir edilerek Müferric b. Dağfil adında Ukayl oğlu tarafından 979'da öldürüldü[310]. Başını da Mısır'da bulunan Aziz'e gönderdi[311]. Ebu Tağlib'in kızkardeşi Cemile binti Nasıruddevle ve hanımını, Halep'te Sa'duddevle'ye teslim ettiler. Sa'duddevle, kız kardeşini alarak Cemile'yi Musul'a Ebu'l-Vefa'ya

---

[305] İbnü'l-Esir, VIII, 601; İbnü'l-Kesir, XI, 492.
[306] Hasan İbrahim Hasan, III/III, 405.
[307] Ömer Tellioğlu, 66.
[308] "*Gazanfer*", **IA**, IV, 730.
[309] İbnü'l-Esir, VIII, 604–605.
[310] "*Gazanfer*", **IA**, IV, 730; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447; Abdurrahim Tufantoz, 54; Şevket Beysanoğlu, 178.
[311] Ebü'l-Fida, I, 463; Ömer Tellioğlu, 67; Mahmut Şakir, V, 141..

gönderdi. Oradan da Bağdat'a Adududdevle'nin yanına gönderilerek göz hapsinde bırakıldı[312].

Ebu Tağlib'in ölümünden sonra kardeşleri Ebu Abdullah Hüseyin ile Ebu Tahir İbrahim Büveyhoğullarına tabi oldular. Ancak bir süre sonra 989–991 tarihlerinde Ebu Tağlib'in kardeşleri Hüseyin ve İbrahim Büveyhoğulları tarafından bir süre, Musul'a emirliğine geçirildilerse de kısa zaman sonra Ukayl oğulları Musul'a, Mervanoğulları da Diyarbakır'a hâkim olunca, bu devlet bir daha dirilmemek üzere son buldu[313].

1.2.3. Hamdanî-Mervanî İlişkileri ve Musul Hamdanîler'inin Sonu

Hamdanîler'in Musul ve el-Cezîre kolu çöktükten sonra, bölgede Kürtlerin siyasî faaliyetlerinin arttığını görmekteyiz. Bunun neticesinde 983-984'te Baz el-Kürdî adında Hamidiyye Kürtlerinden Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Düstek ortaya çıktı. Önce 985'te Meyyafarikin'e yürüdü, çünkü burası güçsüz bir durumda olan Sa'duddevle'nin elindeydi. Burayı alarak kısa zamanda önemli bir güç oldu. Kısa zamanda Diyarbekir, Meyyafarikin, Nusaybin ve Cezire bölgelerini istila etti[314].

Baz, Musul'u istila edince Şerefüddevle, Ziyar b. Şehrakeveyh komutasında ordu gönderdi. Ancak ordu içinde ayrılık sinyali çıkınca Şerefüddevle'nin veziri Sa'düddevle b. Hamdan'a Diyarbekir'i kendisine teslim etmek istediklerini bildirdi. O da bir ordu gönderdi. Fakat bu ordunun Baz'ın ordusu ile çarpışacak kadar kuvveti olmadığı için Halep'e döndü[315].

Büveyhî hükümdarı Şerefüddevle (983–998) ölünce yerine geçen kardeşi Bahaüddevle Hamdan oğulları topraklarına göz dikti[316]. Nasıruddevle b. Hamdan'ın iki oğlu Ebu Abdullah el-Hüseyin ve Ebu Tahir İbrahim 989 senesinde Büveyhî Bahaüddevle'den izin alarak Musul'a hâkim oldular[317]. İki kardeş Bağdat'ta Şerefüddevle'nin hizmetindeydi. Şerefüddevle'nin ölümü ile hükümdar olan Bahaüddevle'den bu iki kardeş Musul'a gitmek için izin istediler. Musul'u idare eden Haşaze de iki kardeşe haber gönderip dönmelerini istedi. Musullular da Deylemîlerle

---

[312] İbnü'l-Esir, VIII, 605; İbnü'l-Kesir, XI, 495; Mahmut Şakir, V, 141.
[313] Abdurrahim Tufantoz, 54; Halil Ethem, 154.
[314] İbnü'l-Ezrak, **Mervani Kürtleri Tarihi**, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1975, s. 70; İbnü'l-Esir, IX, 36–37.
[315] İbnü'l-Esir, IX, 39.
[316] İbnü'l-Ezrak, 74.
[317] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 180.

Türklere karşı isyan edip Hamdanîler'i karşılamaya çıktılar. Hamdanîler Haşaze ve yanındaki adamları Bağdat'a gönderdiler ve kendileri de Musul'da kaldılar[318].

Hamdan'ın iki oğlu Ebu Tahir ve el-Hüseyin Musul'a hakim olunca, Baz buraya göz dikti. Baz, Musul halkına kendi tarafına geçmeleri hususunda teklif yaptı ve bu teklif halkın bir kısmı tarafından kabul edildi. İki kardeş Ukayl oğulları emiri Ebu'z-Zevvad Muhammed b. el-Müseyyeb'e haber gönderip yardım talebinde bulundular. O da Ceziretu İbni Ömer, Nusaybin, Beled ve diğer bazı şehirleri istedi. İki kardeş bu isteği kabul etti. Tur Abidin'de yapılan savaşta Baz mağlup olup 991 senesinde öldürüldü[319].

Baz öldürülünce kız kardeşinin oğlu Ebu Ali b. Mervan, Hısn Keyfa'ya gitti ve kaleye hâkim olan yengesi yani Baz'ın eşi ile evlendi. Baz'ın elinde olan kaleleri tekrar aldı sonra Meyyafarikin'e gitti. Burada Hamdan'ın iki oğlu ile savaştı ve onları mağlup etti[320]. Bu savaşta Ebu Abdullah'ı esir aldı ve sonradan serbest bıraktı. Ebu Abdullah buradan Amid'i muhasara etmekte olan kardeşi Ebu Tahir'in yanına gitti ve İbn Mervan ile anlaşmasını istedi, fakat bu istek kabul edilmedi. Birlikte İbn Mervan üzerine yürüyerek Ebu Abdullah'ı tekrar esir etti. Fatımî halifesinin şefaatte bulunması ile serbest bırakıldı ve Mısır'a gitti. Oradan Halep valiliğine tayin edildi ve ölünceye kadar da bu bölgede kaldı. Ebu Tahir'e gelince O, Nusaybin'e gidince Ebu'z-Zevvad kendisine karşı harekete geçti. Ebu'z-Zevvad, Ebu Tahir'i oğlu Ali'yi ve Numeyroğulları emiri Muzaffer'i esir aldı sonra da öldürdü[321]. Amid üzerine yürüdüğü esnada Amid emiri Abdü'l-Berr O'na suikast düzenleyerek onu öldürdü. Yerine kardeşi Mümehhidüddevle Ebu Mansur b. Mervan geçti. Hamdan oğullarının sarayında oturarak onların mallarına el koydular[322]. Emir Hüsamüddevle el-Mukalled b. Müseyyib el-Ukaylî 990'da Nusaybin'i Hamdan oğullarından aldı. 993'te de Musul'a egemen oldu[323]. Böylece Hamdaniler nihayet buluyor ve yerlerine Mervanî ailesinin kurduğu yeni bir devlet zuhur ediyordu[324]. İbn Mervan, Sa'duddevle b. Seyfüddevle'nin kızı Sittü'n-nas ile evlendi. Ebu Ali Hasan b. Mervan bu evlilik için 999 senesinde iki yüz bin dirhem başlık yollamıştı[325]. Hamdanî ailesinin geriye kalan kısmı, Ebu Tağlib'in

---

[318] Ebü'l-Fida, I, 469; İbnü'l-Esir, IX, 60–61; Abdurrahim Tufantoz, 66.
[319] İbnü'l-Ezrak, 74; İbnü'l-Esir, IX, 64; K.V. Zettersteen, "*Mervaniler*", **İA**, c.V/II, Eskişehir 1997, s. 781; Abdurrahim Tufantoz, 66; Şevket Beysanoğlu, 178.
[320] İbnü'l-Esir, IX, 65; İbnü'l-Ezrak, 77; Abdurrahim Tufantoz, 68.
[321] İbnü'l-Esir, IX, 65; Ömer Tellioğlu, 69; Şevket Beysanoğlu, 178.
[322] İbnü'l-Esir, IX, 66; İbnü'l-Ezrak, 91.
[323] İbnü'l-Ezrak, 81; K.V. Zettersteen, "*Ukaylîler*", **İA**, c. XIII, Eskişehir 1997, s. 18.
[324] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 610.
[325] İbnü'l-Ezrak, 86.

kardeşleri Ebu Abdullah Hüseyin ve Ebu Tahir İbrahim, müttefikleri olan Ukaylîler tarafından bertaraf edildi. Musul böylece Ukaylî Ebu Zevvad Muhammed b. Müseyyib'in hâkimiyetine geçti. Ebu Tağlib'in diğer kardeşi Zülkarneyn de 1010 senesinde Fatımîler'in hizmetine girdi[326].

2. Halep Hamdanîler Kolu

2.1. Seyfüddevle Ali (944–967)

Halep merkezli Hamdanîler'in hâkim oldukları yerler Kuzeyde Kilikya bölgesine kadar uzanır. Malatya, Diyarbakır hatta Van gölünün yakınlarında bulunan Ahlât'a gider. Halep dışındaki önemli bölgeler Antakya, Hama, Hıms, Tedmür, Kınnesrin, Azaz, Kefertab, Dülük, Tell Beşir, Sermin, Balis, Menbiç, Lazkiye, Tartus, Rakka, Adana, Urfa, Maraş, Harran, Hısn-ı Mansur, Rum Kale ve bu beldelerin etrafındaki yerler. Fırat ve Dicle kıyısında kalan yerlerdir[327].

2.1.1. Siyasî Faaliyetler

Hamdanî devletinin tarih sahnesindeki yerini almasında, katkısı oldukça fazla olan hükümdar, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah Ebu'l-Heyca b. Hamdan b. Hamdun[328] olarak bilinen ve daha sonra Seyfüddevle lakabını alan Halep Hamdanîler'inin kurucusudur. İlk olarak kardeşi Nasıruddevle tarafından Nusaybin'e vali olarak tayin edildi[329]. Bu valiliği esnasında Bitlis ve Ahlât'ı ve Van bölgesindeki beyleri kendi sınırlarına dâhil etti[330]. Gerek Bizans'a karşı yapılan savaşlarda ve gerekse ilmî çalışmaları bu noktada önemli bir tesir icra etmiştir. Daha ilk aşamalarda Halep'e hâkim olma hülyasında olan bu şair devlet adamı, daha sonraki zamanlarda görüleceği üzere bulunduğu toprakları muhafazanın yanında Kayseriye'ye kadar sefer tertip edebilecek önemli bir cihad adamı olmuştur. Hâkimiyetini temin hususunda birçok mücadelelere girişmişti. Bunlardan ilki, Abbasî devleti üzerinde otorite savaşı ikincisi ise Bizans

---

[326] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447.
[327] Sami el-Keyyali, 46; Halep kalesinin krokisi için bkz; s. 140.
[328] Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 536.
[329] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447.
[330] Torî, 81; Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara 1998, s. 49–50.

sınırındaki otorite mücadelesidir. el-Cezîre'de hâkimiyet kurma çalışmasının ilk aşaması da Diyarbekir bölgesi hâkimiyetidir. Babası Ebu'l-Heyca Abdullah, Kahir'in düşürülmesi ile neticelenen karışıklıklar içinde 929'da maktul düşünce, yerine geçen kardeşi Nasıruddevle Hasan'ın yanında kaldı. Bu iki kardeş halife Muktedir, Kahir ve Razî dönemlerinde hâkimiyetlerini Musul ve çevresinde güçlendirmeye çalıştı. Ebu'l-Hüseyin Ali, 935 senesinde ağabeyine isyan etmiş olan Diyarbekir bölgesi valisi Ali b. Cafer'i mağlup etti. Bu durum sonucunda Diyarbekir mıntıkasının idaresini üzerine aldı[331]. Daha sonra ise 937 tarihinde Diyar-ı Mudar'a hâkim oldu. Ancak bu bölgede bulunan Harran'ın hâkimiyetinin Nasıruddevle ile el değiştirdiği görülürse de 959 tarihinde kesin olarak Ali'nin hâkimiyetine girdi[332].

2.1.1.1. Hamdanî-İhşidî İlişkileri ve Halep'in Alınması

Tolunoğulları ve Karmatîlerin mücadele alanı olan Halep, 937 yılından itibaren Muhammed b. İhşid'e tabi oldu. İhşidî hükümdarı, buraya Arap Kilâb kabilesinin reisini tayin ederek, bu kabilenin Kuzey Suriye'ye akınlar yapmasını teşvik etmişti. Bu durum 944 yılına kadar bu minval üzereydi[333]. Kaynaklar Hamdanîler'den Halep'e ilk hâkim olan kişinin Ebu Firas'ın kardeşi el-Hüseyin b. Said b. Hamdan olduğunu rivayet etmektedirler[334]. Ancak yine müttefikan buraya Hamdan oğullarından hâkim olan ilk kişinin Ali olduğu da ifade edilir. Ali, Halep üzerine yürümeden önce, burada İhşidîler adına Ebu'l-Feth Osman b. Said el-Kilabî bulunmaktaydı[335]. Ebu'l-Feth ile mensup olduğu kabile aynı zamanda kardeşleri arasında anlaşmazlık bulunmaktaydı. Ali, kardeşi Nasıruddevle'den emirlik istediği zaman Nasıruddevle'nin O'na " *Şam önünde ve seni ondan alıkoyacak hiç kimse yok"* şeklinde hitapta bulunduğu ifade edilir. Ali Halep'e yaklaştığında, Ebu'l-Feth ve yanındakiler ona tabi oldular[336]. Nitekim Halep Hamdanîler'inin İhşidîlerle ilişkileri bu ahval üzerine vuku bulmuştur.

Halife el-Muttakî, Tüzün'den kaçıp Rakka'ya geldiği zaman, Ali de O'nun yanında bulunmaktaydı. Tüzün ile yapılan anlaşma neticesine; el-Muttakî Bağdat'a, el-

---

[331] Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, X, 536.
[332] Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 14.
[333] J. Sauvget, "*Haleb*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 118.
[334] Ebü'l-Fida, I, 446; Ömer Tellioğlu, 85; Mahmut Şakir, V, 104.
[335] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447.
[336] İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb**, (thk. Halil Mansur) Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/ 1996, s. 67.

İhşid de Suriye'ye dönmüştü[337]. İhşid'in de Şam'a hareket etmesi üzerine Ya'nis el-Mu'nisî Halep'te kalmıştı. Ali, Halep üzerine yürüyünce, Ya'nis, el-İhşidî'nin yanına kaçtı. Bunun üzerine Ali, Ekim 333/944 tarihinde Halep üzerine yürüyüp şehre girdi[338]. Ali'nin, Halep'i İhşid'in nâibi Ahmed b. Said el-Kilâbî'den[339] alması üzerine Muhammed b. Tuğc, Şam bölgesinde askerî hazırlıklar yapmaya başladı. Kâfur komutasında gönderilen İhşid ordusu, Hıms yakınlarında, Asi nehri kıyısında bulunan el-Rusten'de, Ali'ye mağlup olunca Hıms Hamdanîler'in eline geçti[340]. Ali, bu başarıdan sonra Kınnesrin, Antakya, el-Suğur, el-Şamiyye ve bunlara tabi bölgeleri de hâkimiyetine kattı. Buralarda önce yeni halife el-Müstekfî, kendi kardeşi Nasıruddevle ve daha sonra da kendisi adına hutbe okutmaya başladı[341]. Ali, bu savaşta İhşidîlerden dört bin kişi esir aldı ve bunları bilahare serbest bıraktı[342]. İhşid, bu durum üzerine Ali'ye bir mektup yazarak Dımeşk'i iade ve buna mukabil işgal ettiği yerleri muhafaza şartı ile sulh teklifinde bulundu. Ancak Ali'nin bu teklife; "*cevabını inşallah Mısır'a girdiğimde veririm*" mukabelesinde bulunduğu rivayet edilmektedir[343].

Bu cevap üzerine Muhammed b. Tuğc, Mısır'da oğlu Ebu'l-Kasım Anucur ile kardeşi Ebu'l-Muzaffer el-Hasan b. Tuğc'u vekil bırakarak, bizzat kendisi Şam bölgesine geldi. Dımeşk'te bulunan İsa el-Keyyil'e de şehirde Ali aleyhinde propaganda yapması karşılığında, kendisine yüksek mevkiler vereceğini söyledi. O da bunu kabul etti. Fakat bunda pek başarılı olamadığı ifade edilmektedir. Ali, İhşid ile müsademeye girmek istemez ve bu amaçla Dımeşk'ten çıkarak ve Hıms'a doğru gitti[344]. İhşid ve Ali, Mayıs/Haziran 945'te Kınnesrin'de savaşa tutuştular[345]. Bu savaşta tarafların birbirlerine üstünlük sağlayamadığı ifade edilmektedir[346]. Ancak İhşid askerleri, Dımeşk'e geri dönünce Ali, tekrar Halep'e geri gelip şehri ele geçirdi. O sırada

---

[337] Ömer Tellioğlu, 71.

[338] İbnü'l-Adim, 68; Ebü'l-Fida, I, 429; İbnü'l-Kesir, XI, 364; Mahmut Şakir, V, 104; M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 180; Abdurrahim Tufantozu, 54; Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, II, 727; Halil Ethem, 154; Nadir Özkuyumcu, "*İhşidiler*", **Genel Türk Tarihi**, c. III, Ankara 2000, s. 363.

[339] Ebü'l-Fida, I, 446; İbnü'l-Kesir, XI, 449.

[340] İbnü'l-Adim, 68; Hamdi Alaslan, **İhşidiler Devleti, (Siyasî Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültür Hayatı),** (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989, s. 338; R. Guest, "*Muhammed*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 486.

[341] Hamdi Alaslan, 339.

[342] İbnü'l-Adim, 68.

[343] Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, X, 537.

[344] Hamdi Alaslan, 341–42; Ancak kuvvetle muhtemeldir ki İsa el-Keyyil'in bu propaganda da başarılı oldu. Çünkü Ali'nin sefer dönüşünde şehre sokulmadığı ifade edilmektedir. Bkz: İbnü'l-Esir, VIII, 381; İbnü'l-Adim, 68.

[345] Nadir Özkuyumcu, 363.

[346] İbnü'l-Esir, VIII, 382; Ebü'l-Fida, I, 429; İbnü'l-Kesir, XI, 364; Ömer Tellioğlu, 71; Bu savaşta Ali'nin İhşid ordularının karşısında kaçarak el-Cezîre'ye sığındığının ifade edilmesi, İhşidîlerin galip geldiğini göstermektedir. Bkz: İbnü'l-Adim, 69.

Bizanslılar buraya saldırmış ve mağlup olup geri çekilmişlerdi[347]. İhşidî hükümdarı, komutanlarının savaşa devam konusundaki ısrarlı tekliflerine kulak asmayıp, Ali'ye barış önerisinde bulunarak, 334/945 tarihinde taraflar arasında anlaşma yapıldı. Buna göre; İhşid, Halep, Antakya ve Hıms'ı, Ali'ye verdi. Dımeşk ve buna bağlı yerler de İhşid'in elinde kaldı. Bununla beraber Ali, İhşid'in kardeşi Ubeydullah b. Tuğc'un kızı ile evlendi[348]. Bu anlaşma ile Şam, bir cizye karşılığında İhşid'in idaresinde bırakıldı[349].

Ebu Bekir Muhammed b. Tuğc, 24 Haziran 946 tarihinde Dımeşk'te vefat etti[350]. Ondan sonra yerine Ebu'l-Kasım Anucur geçti. Yaşı küçük olduğundan Atabeyi olan Kâfur onun bütün işlerini yürüttü. İhşid'in ölümünden sonra Kâfur Mısır'a gidince Ali, Dımeşk'i ele geçirdi. Ali'nin bu esnada yani 334/945 senesinde Farabî ile burada bir araya geldiği ifade edilmektedir[351]. Ali, bir gün Şerif el-Ukaylî ile bir araya gelir. Dımeşk'in çevresinde dolaşırken Gota mıntıkasına baktı ve "*Bütün buraların sultan divanına ait olması gerekir.*" dedi. Şerif de sanki buraları sahiplerinin elinden alacağını ima etmek istediğini düşündü ve bu durumu Dımeşklilere anlatınca, Dımeşk halkı, Kâfur'a mektup yazarak O'nu şehre davet etti[352]. Kâfur askerleri ile 946 yılında Ali'yi Dımeşk'ten çıkararak, Halep'e kadar kovaladı[353]. Merc-i Azra'da yenilip geri çekilen Ali, Beni Ukayl, Beni Numeyr, Beni Kilab ve Beni Kelb'den müteşekkil[354] bir ordu ile Dımeşk'in kuzeyinde İhşidîlerin karşısına çıktı. Savaşta yenilen Ali, önce Halep'e sonra da Rakka'ya kaçtığı esnada bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma daha önce iki tarafın da kabul ettiği esaslardan mürekkepti[355]. Buna göre; Suriye hep İhşidîlerde kalacaktı. Bunun için de Ebu'l-Kasım Anucur dönemine kadar Hamdanîler'e yıllık vergi de vermişlerdi[356]. İhşidîlerden çekinen Ali, Halep'ten el-Cezîre'ye gitmişti. Anucur da Halep'te ikamet etti. Aralarında sulh akdedilince, Anucur Mısır'a, Ali de Halep'e geri döndü. Kâfur da bir müddet Dımeşk'te kaldıktan sonra Dımeşk'e "*Büdeyr*" adında Bedr el-İhşidî'yi tayin

---

[347] İbnü'l-Esir, VIII, 382; İbnü'l-Kesir, XI, 364.
[348] İbnü'l-Adim, 69; Hamdi Alaslan evlenen kızın Muhammed b. İhşid'in kızı Fatima olduğunu söyler. Bkz: Hamdi Alaslan, 343.
[349] C. H. Becker, "*İhşidiler*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 945; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 2000, s. 11.
[350] Erdoğan Merçil, 11.
[351] İbnü'l-Kesir, XI, 368; R. Guest, "*Muhammed*", **İA**, VIII, s. 486; Yılmaz Öztuna, I, 331.
[352] İbnü'l-Kesir, XI, 368; Ebu'l-Fida bu kişinin Şerif el-Akikî olduğunu söylemektedir. Bkz: Ebü'l-Fida, I, 431.
[353] İbnü'l-Esir, VIII, 391; Ebü'l-Fida, I, 431; Mahmut Şakir, V, 127; Nadir Özkuyumcu, 366.
[354] İbnü'l-Adim, 70.
[355] İbnü'l-Adim, 72; Hamdi Alaslan, 347
[356] Nadir Özkuyumcu, 373.

edip kendisi Mısır'a gitti[357]. Ali'nin Halep hâkimiyeti, ancak 336/947 senesinde sağlam bir zemine oturdu[358].

2.1.1.2. Hamdanî-Bizans İlişkileri

Ali'nin ününü artıran etmenlerden biri, hiç şüphesiz Bizans'a karşı yapmış olduğu mücadelelerdir. Bu mücadelelerin Bizans'ın yeniden güçlenmeye başladığı bir döneme denk gelmesi de ayrıca önemli bir hususiyet arz eder. Bizans'ın eski gücünü kazandığı böyle bir hengâmda, Ortadoğu siyasî otoriteden uzak olmakla birlikte Abbasî devleti amiller, komutanlar ve bir takım devletler tarafından mücadele alanı arz etmekteydi. Bu durum da dışarıdan gelecek saldırılara karşı açık bir kapı bırakmaktaydı. Hamdanîler'in bu noktada, yani sınırda bulunmaları ve cihad anlayışı ile savaşmaları ve kısa zamanda siyasî bir güç haline gelip Bizans'ı durdurması, muhtemelen Ortadoğu dünyasını daha büyük tehlikelerden korumuştur. Burada bir duvar vazifesini görecek bir gücün olmaması belki de Abbasîler için yakın bir son olurdu. Ali'nin Halep'e hâkim olmadan önceki zaman diliminde de Bizans ile birtakım savaşları olmuştur. Her ne kadar Hamdanîler'in bir süreliğine de olsa Bizans saldırılarını püskürttüğünü görüyorsak da diğer taraftan bunların iç savaşlara sebep olarak İslam dünyasının siyasî çöküşünü çabuklaştırdığı ve bölgenin tahrip olmasını sağladığı da ifade edilmektedir[359].

Diyarbekir bölgesi, sınır arazisi olması hasebiyle Bizans akınlarına açık bir vaziyette idi. Diyarbekir'i 926 yılında hâkimiyetine alan Nasıruddevle şehre vali olarak Ali b. Cafer'i atadıktan sonra, Bizans üzerine gazaya çıktığı ifade edilmektedir[360]. Bizans, Makedonya hanedanlığının idaresinde siyasî tarihinin en mühim aşamasına ulaşmış durumdaydı. X. Asrın ortasından biraz önce Jan Kurkuas Ermenistan'da birçok zaferler kazandı ve yukarı Mezopotamya'nın birçok şehirlerini aldı. Malatya'yı 931'de kuşattı, fakat başarılı olamadı. Daha sonra 19 Mayıs 934'te ise Malatya, Bizans hâkimiyetine girdi ve uzunca bir süre de öyle kaldı. Nitekim kendi karşılarında Hamdanîler'i önemli bir güç olarak gören Bizans onlara karşı Bağdat hükümeti ve Mısır'a hâkim olan İhşidîlerle dostane ilişkiler kurmak zorunluluğu hissetmekteydi[361]. Hamdan oğulları 938 tarihinde Yukarı Fırat bölgesinde Hısn-ı Ziyad (Harput) kalesi

[357] İbnü'l-Esir, VIII, 391; Ömer Tellioğlu, 71; İbnü'l-Kesir, XI, 368.
[358] İbnü'l-Adim, 72.
[359] Steven Runcıman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, c. I, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1998, s. 23; Komisyon, I, 202.
[360] Şevket Beysanoğlu, 174.
[361] Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1999, s. 258.

yakınında Jan Kurkuas'a karşı büyük bir zafer kazanarak Bizans savaşlarına başlamış oldu[362]. Daha sonra Armenia'ya girerek birçok Ermeni ve Gürcü hükümdarını, kendi hâkimiyetini tanımaya zorladı. Bu hareketten sonra Şebinkarahisar bölgesini tahrip etmek üzere Ali, 940 senesinde Bizans arazisine girdi. Bu arada hilafet içerisinde karışıklıklar çıkınca, Bağdat işlerine müdahale etmek üzere geri döndü. Bu durumun Bizans'a yaradığı görülmektedir. Çünkü Bizans'ın 941 Haziranında Rus saldırısına uğradığı görülmektedir[363]. Batıda Rusları mağlup eden Jan Kurkuas, Mezopotamya'daki teşebbüslerini yeniden ele alarak 942 senesinde Meyyafarikin, Amid, Dara ve Nusaybin üzerine yürüdü ve buraları aldıktan sonra[364] 15 Ağustos 944'te Urfa şehrini alarak, Hıristiyanlar için kutsal olan bazı eşyaları büyük merasimle İstanbul'a götürdüler. Bu Jan Kurkuas'ın son zaferi oldu. Romen Lakapen devri Bizans'ın şark siyaseti için gayet mühim oldu. Üç asırlık bir müdafaadan sonra İmparatorluk Romen'in ve Kurkuas'ın idaresi altında taarruza geçti ve Araplara galebe çalmaya başladı[365]. Bizans ve Hamdanîler arasında birçok mücadele olmuştur. İhşid tarafından, 333/944 senesinde Kâfur komutasında Halep ve Hıms'ı alan Ali'ye karşı bir ordu gönderilirken Ali, Rum diyarında savaşmaktaydı. Safsaf ve Arbesus'u ganimet olarak almış durumdaydı[366]. Bizans'ın gücünü toparlamaya başladığı ve artık siyasî anlamda, doğu siyasetinde, galebe çalmaya başladığını görmekteyiz. Ancak bu akınlar yaz ayları süresince yapılmaktaydı. Nitekim bölgede yapılan bütün antlaşmaların çoğu kış sömestrsine dayanmaktadır. Kış yaklaştığında antlaşmalar da sıklık kazanıyordu[367].

Bizans'ın kısa sürede tekrardan eski gücüne ulaşması hiç şüphesiz artık askerî alanda bir birlik sağlandığını göstermektedir. Bu tarihlerde Bizans ordusunda; Ermeni, Gürcü, Rus, Macar ve Peçeneklerden paralı ordu kurulmaya başlandı[368]. Diğer taraftan Bizans için cephe sayısı da azalmıştır. Ege ve Akdeniz'de hâkimiyeti kuran Bizans'ın karşısında, Bulgarlar ve Araplar kalmıştı. Eğer iki tehlike ile aynı anda savaş vuku bulursa Bizans her hangi bir tarafla barış yapmayı daha uygun bulup, yine de cephe

---

[362] Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, X, 537; Ertuğrul Danık, **Ortaçağ'da Harput**, Ankara 2001, s. 63.
[363] Georg Ostrogorsky, 258.
[364] Georg Ostrogorsky, 259; Bu sırada Nusaybin Nasıruddevle'nin elinde bulunuyordu. Nasıruddevle'nin ölümünden sonra Ebu'l-Muzaffer Hamdan Nusaybin'i bir süre idare etti(968–69). Bkz: E. Honigmann "*Nasibin*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 101.
[365] A. A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, c. I, (Çev. Arif Müfid Mansel), Ankara /Maarif Vekâleti, 1943, s. 388; Auguste Bailly, **Bizans Tarihi**, c. II, (Çev. Haluk Şaman), Tarihsiz, II, s. 236; Georg Ostrogorsky, 259.
[366] İbnü'l-Adim, 68.
[367] Fernard Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, c. I, (Haz. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, s. 164.
[368] M. V. Levtchenko, **Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi**, (Çev. Maide Selen), İstanbul 1999, s. 166.

sayısını bire indirmeyi başarıyordu. Ancak yine de şunu ifade etmek gerekirse bu tür olaylar iki tarafın da işine gelmekteydi.

Ali, 946 yılında suğur bölgesi emiri Nasr es-Semelî'yi esir mübadelesi için Rumlara gönderdi. Yapılan bu mübadelede iki bin dört yüz Müslüman erkek esir kurtarılmıştı. Mübadele sonucunda kalan iki yüz otuz kişilik bir Müslüman topluluk da fidyeleri Bizans'a ödenerek kurtarıldı[369]. Daha sonraki zamanda 337/948 de Ali, Bizans topraklarına bir sefer düzenleyip savaşa tutuşarak Şam kalesi yakınlarında bulunan kalesini aldı[370]. Ali'nin ordusunun sayısının bu sefer sırasında otuz bin olduğu ifade edilmektedir[371]. Daha sonra yine bu yıl içerisinde tekrardan yaptığı mücadelede Ali mağlup oldu. Bu mağlubiyet üzerine Rumlar 949 senesinde Leon Phokas komutasında Maraş[372] ve Hades'i ele geçirdi[373]. Bu esnada Tarsus halkına karşı da saldırılarda bulunmuşlardı[374]. Bu durum üzerine Ali, Meyyafarikin'e giderek, Halep'e de kardeşinin oğlu Muhammed b. Nasıruddevle'yi bıraktı. Leon Phokas 338/949 senesinde Buka'ya doğru yol aldı. Muhammed, Leon Phokas ile yaptığı savaşta yenilerek çok kayıpla geri çekildi[375].

Muhammed'in yenilmesi üzerine, 339/950 senesinde Ali, Bizans topraklarına kısmen atlı ve kısmen de piyade olmak üzere otuz bin kişilik bir ordu ile gazaya çıktı. Birçok yağmalarda bulunduktan sonra ganimet ele geçirdi[376]. Ali, Bizans topraklarından geri dönmek isterken Bizans orduları komutanı Leon Phokas, O'nu Derbu'l-Cezvat[377] denilen dar bir geçitte sıkıştırdı. Ali'nin ordusu çokça kayıp vererek, alınan Rum esir ve ganimetler kaybedilmek suretiyle geri çekildi. Ali, küçük bir grup ile geri dönebildi[378]. Ali'nin bu gazveden çok zor kurtulduğu ifade edilmektedir. Bunun neticesinde bu gazveye *"musibet gazvesi"* denilmiştir. Hatta Ali'nin, İbn Mukle'nin hattı ile yazılmış beş bin varağı bu savaşta kaybettiği söylenir[379].

---

[369] İbnü'l-Esir, VIII, 401; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ta ise bu sayı iki bin dört yüz seksen olarak verilmektedir. Bkz. Ömer Tellioğlu, 72; Mahmut Şakir, V, 117; Ali'nin bu gulamının adını İbnü'l-Kesir Nasr el-Müstemlî olarak vermektedir. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 372.
[370] İbnü'l-Adim, 72; İbnü'l-Kesir, XI, 378.
[371] İbnü'l-Kesir, XI, 383.
[372] Georg Ostrogorsky, 263; Arap müverrihleri bu komutanın adını Leon Dımestok olarak vermektedirler. Bkz: İbnü'l-Adim, 72.
[373] Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, X, 538; "*Hades*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 42.
[374] İbnü'l-Esir, VIII, 412; Abu'l-Farac, I, 258; Ömer Tellioğlu, 72.
[375] İbnü'l-Adim, 72.
[376] Abu'l-Farac, I, 258.
[377] İbnü'l-Adim, 72.
[378] İbnü'l-Esir, VIII, 416; Ömer Tellioğlu, 72; Mahmut Şakir, V, 122; Sami el-Keyyalî, 100.
[379] İbnü'l-Adim, 73.

Bizanslılar, 952 yılında Suruc'a girerek şehri yakıp yıkarak, şehrin halkını esir aldıktan sonra mescitleri yıktırdılar[380]. Aynı yıl içerisinde Malatyalı Şaşı Abdullah adında birinin kılavuzluk ettiği Rumlar, Arakaneyn'i almak teşebbüsünde bulundular, ancak Meyyafarikin kumandanı Tigin ile Amid kumandanı Husayn b. Ahmed bu orduyu püskürttüler[381]. Bizanslıların bu hareketi üzerine 953'te Ali, Zibetre'ye doğru harekete geçti. Bizans'ın şark domestikosu olan Bardas Phokas, Derb-i Mevzar'da Ali'yi karşıladı. Her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu savaşta Ali, Fırat'ı geçerek Hınzıt'a yöneldi. Ali daha sonra, Sümeysat'a doğru hareket etti. Bardas Phokas ise Şam bölgesinde ortaya çıkmıştı. Bu durum üzerine Ali geri döndü ve Maraş'ı alarak[382] arkasından O'na yetişerek savaştı. Bu savaşta Domestikos'un oğlu Konstantin de esir edildi[383]. Daha sonra 949 tarihinde Bizanslılar tarafından alınıp tahrip edilen şehir 952 tarihinde tekrardan onarılarak tahkim edildi[384].

Bizans, 954 senesine gelindiğinde batı cephesine Nikephoros Phokas'ı atadı. Böylece Bizans doğuda da yeniden saldırıya geçti[385]. Ali, 343/954 senesinde Rum topraklarına gazaya çıktı. Başarılı bir şekilde ganimetle döndü. Bunun üzerine Rumlar, Ruslardan, Bulgarlardan oluşan büyük bir ordu ile Müslümanlar üzerine yürüdüler. Hades yakınlarında yapılan savaşta, Müslümanlar galip geldi ve daha önce harab edilen bu kalenin tamir edilmeye çalışıldığı fakat devam eden savaşlardan dolayı yapılamadığı ifade edilmektedir[386]. Bu savaşta Domestikosun damadı ve torunu ile birlikte birçok asil kişi esir edildi. Ali'nin bu başarıları 954 yılına kadar devam etti. Bu tarihten sonra Nikephoros Phokas komutasında, Bizanslılar hücuma geçtiler. Ali'nin bu başarıları, O'nu başka akınlar yapmaya teşvik etti. Bu durumdan cesaret alan Ali, 345/956'de Bizans topraklarına doğru gazaya çıktı. Harşene ve Saruha'ya ulaşıncaya kadar yoluna devam etti. Bu arada birçok kaleyi fethedip, bir hayli esir almış ve etrafı yakıp yıkmıştı, daha sonra Adana'ya geri dönüp orada ikamet etti. Bir süre sonra Halep'e geri döndü.

---

[380] İbnü'l-Esir, VIII, 429; İbnü'l-Kesir, XI, 387; Sami el-Keyyalî, 102.
[381] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609.
[382] Georg Ostrogorsky, 263; Arap müverrihleri Berdes Phokas'ı Ya'nis b. Şimeşkik olarak adlandırmışlardır. Bkz: İbnü'l-Adim, 74.
[383] İbnü'l-Adim, 73; Georg Ostrogorsky, 263: Berdes Phokas'ın diğer oğlu ve Seleukeia tiheması kumandanı ile Konstantinos Phokas bu esnada esir edilmiştir. Halep'e götürülmüş ve orada vefat etmiştir. Bkz: Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, X, 538: Domestikosun damadının ve kızının esir alındığını ifade edenler de vardır. Bkz: Mahmut Şakir, V, 122.
[384] E. Honigmann, "*Maraş*", **İA**, c. VII, Eskişehir 1997, s. 314; Sami el-Keyyali, 102.
[385] Georg Ostrogorsky, 263.
[386] "*Hades*", **İA**, V/I, 42.

Rumlar, bu akınlara mukabil Meyyafarikin'e saldırarak bölgeye zarar verdiler[387]. Ali'nin bu durumu, çevrede bulunan diğer Müslüman unsurların da ilgisini çekmişti. Bu cümleden bir ordu toplayarak Azerbaycan'a giden Deysem, burada Ali adına kısa bir süre de olsa Merzuban'a yenilinceye kadar Azerbaycan'da hutbe okuttu[388].

Bu saldırılar genellikle yağma ve ganimet amaçlıydı. Çünkü iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamadığı gibi sadece yağma karakterli akınlar yapmaktaydılar. Bizanslılar, 956 yılında deniz yolu ile İslâm topraklarına saldırıya geçip, Tarsus halkına hücum ederek onlardan bin sekiz yüz kadarını öldürdüler[389]. Hemen akabinde Ali bunun intikamını almak için Adana'ya kadar ulaştı. Burada Tarsus kalesini takviye ettikten sonra geri döndü. Rumlar da bunun üzerine Meyyafarikin'e saldırarak yağmalarda bulundular[390]. Bu sefer sırasında Ali'nin amcası, Ebu'l-Eşair de esir edilerek İstanbul'a götürüldü[391]. Ancak Ebu Firas'ın damadı olan Ebu'l-Eşair'i kurtarmak için Rumları Maraş'a kadar takip ettiği, ancak Bizanslılara ulaşamadığı ifade edilmektedir[392]. Bizanslılar, Ali'nin bir tehlike olarak karşılarına çıktığını anlamalarıyla daha farklı metotlar denemeye başladılar. Rumlar, 957 senesinde Ali'nin gulamlarından bir cemaat ile Ali'yi yakalayıp Domestikos'a getirmeleri hususunda anlaştılar. Ali'nin uşaklarından biri olan İbn Keygalak'a durumu Ali'ye bildirdi. Ali, Arap ve Deylemîlerden oluşan bir ordu ile bu isyancı gurubu püsküttüler[393].

Ioannes Çimişkes komutasındaki Rumlar, 347/958 senesinde Sümeysat, Diyarbekir, Hısn-ı Yemanî, Amid, Meyyafarikin ve Erzen'e saldırarak büyük tahribatlarda bulundular[394]. Ali'nin, Neca komutasında gönderdiği ordu da mağlup oldu. Böylece Bizanslılar, Sümeysat'ı aldılar[395]. Bizanslılar daha sonra Ra'ban'a yürüdüler. Karşılarına çıkan Ali'ye üstünlük sağladılar. Ali'nin bu savaşta birçok komutanı ve aile efradı öldürüldü[396]. Her ne kadar 347/958 senesinde Nasıruddevle'nin, kardeşi Ali'ye

---

[387] İbnü'l-Esir, VIII, 447–48; İbnü'l-Kesir, XI, 395; Ömer Tellioğlu, 73; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609; Sami el-Keyyalî, 104.
[388] V. Minorsky, "*Müsâfirîler*", **İA**, VIII, 818.
[389] İbnü'l-Esir, VIII, 448; İbnü'l-Kesir, XI, 395; Abu'l-Farac, I, 258; Mahmut Şakir, V, 123.
[390] Abu'l-Farac, I, 259.
[391] İbnü'l-Adim, 74.
[392] Honigmann, " *Maraş*", **İA**, VII, 314.
[393] İbnü'l-Adim, 75.
[394] Şevket Beysanoğlu, 174; Işın Demirkent, "*Sümeysat*", **İA**, XI, 234; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609; Sami el-Keyyalî, 116.
[395] Georg Ostrogorsky, 263; Urfalı Mateos bu şahsın Barogamanus(Accubiteur) adlı Bizans kumandanı olduğunu zikretmektedir. Bkz: Urfalı Mateos, 4; Arap kaynakları bu seferin Ya'nis b. Şemeşkik ve el-Berakimus tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Bkz: İbnü'l-Adim, 75.
[396] İbnü'l-Adim, 75; Abu'l-Farac bu sefer esnasında Rumların bin beş yüz kadar kişiyi öldürdüklerini ifade etmektedir. Bkz: Abu'l-Farac, I, 259.

yardım etmek üzere, yanında çocukları ile birlikte Halep'e geldiği ifade ediliyorsa da[397] işin aslında Nasıruddevle'nin Muizzüddevle'den kaçıp Halep'e sığındığı ve anlaşma neticesinde geri gittiği görülmektedir[398]. Ali, kardeşini Halep'in dışında karşılamış, ona ve yanındakilere bol ikramda bulundu[399].

Bardas Phokas komutasındaki[400] Bizanslılar, 959'da Tarsus ve Ruha'ya saldırarak tahribatlarda bulundular[401]. Bu tarihte Rum meliki VII. Konstantin ölünce[402] yerine de II. Romanos geçti. Askerî anlamda daha güçlü bir hale gelen Bizans 960 senesinde Girit adasını aldı ve Ege denizinde artık Bizans'ı rahatsız edecek bir güç kalmayınca doğuya ağırlık verilmesi de bu durumun iktizasıydı[403]. Leon b. Phokas da doğu savaşlarına domestikos tayin edildi. Haruniye'yi alarak, burada bin beş yüz kadar Müslüman'ı esir etti[404]. Daha sonra Ali'nin kendisine doğru geldiğini öğrenince, Şam'a doğru çekildi. Bu sefer sırasında Muhammed b. Nasıruddevle'yi de esir almıştı[405]. Bunun intikamını almak için Ali 348/959 senesinde Rum memleketine gazaya çıkarak esir ve ganimetle döndü. Dönüş yolu üzerinde bulunan Ma'aratu'l-Kuhl geçidinde, Leon b. Phokas tarafından tuzağa düşürüldü. Ali aldığı ganimet ve esirleri geri kaptırmanın yanında hazinelerini dahi Rumlara kaptırdı. Bununla beraber Ebu Firas esir edilerek, Harşene'ye hapsedildiği gibi Halep kadısı Ebu Husayn bu savaş esnasında öldürüldü[406].

Ali, Bizans'ı bu başarılarına karşın 349/960 senesinde, sayısının otuz bin olduğu ifade edilen bir ordu ile Bizans topraklarına girerek Harşene'ye kadar ulaştı[407]. Rumlar, Ali'nin birliklerini pusuya düşürerek ordunun bütün ağırlığını ele geçirdiler. Ali, çok büyük zorluklarla üç yüze yakın asker ile birlikte kurtulabildi[408]. Yılın sonunda Ali, kölesi Neca komutasında bir ordu gönderdi. Neca, emrindeki kuvvetlerle 350/961 Meyyafarikin cihetinden Bizans topraklarına girip çok sayıda ganimet ve esir alarak salimen geri döndü[409]. Esir alınanların sayısının iki bin olduğu söylenir[410].

---

[397] İbnü'l-Adim, 76; Abu'l-Farac, I, 260.
[398] Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdaniler*", **DİA**, XV, 447.
[399] İbnü'l-Adim, 76; Abu'l-Farac, I, 260
[400] Şevket Beysanoğlu, 174.
[401] İbnü'l-Esir, VIII, 455; İbnü'l-Kesir, XI, 401; Mahmut Şakir, V, 123.
[402] Georg Ostrogorsky, 264; Auguste Bailly, II, 239.
[403] Auguste Bailly, II, 239; A. A. Vasiliev, I, 390.
[404] T. H. Weir, "*Haruniye*" **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 303.
[405] İbnü'l-Adim, 76; Abu'l-Farac, I, 260.
[406] İbnü'l-Adim, 77; Mahmut Şakir, V, 123; Sami el-Keyyalî, 117.
[407] Abu'l-Farac, I, 260.
[408] İbnü'l-Esir, VIII, 459; Ömer Tellioğlu, 73–74
[409] İbnü'l-Esir, VIII, 463; İbnü'l-Kesir, XI, 408; Mahmut Şakir, V, 123; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah bu gulamın adını Nahl olarak vermektedir. Bkz Ömer Tellioğlu, 74.

Girit'in Bizans'a ilhakı ile Bizans, Anadolu'ya daha rahat ulaşabilecekti. Durumunun vahametini gören Melik Romanos bu cepheye Nikephoros Phokas'ı atadı. Nikephoros Phokas'un asıl amacının Halep ve Musul arasındaki irtibatı koparmaktı. Bu maksatla Fırat bölgesine ağırlık vermekteydi[411]. Bu durum üzerine Nikephoros, Abu'l-Farac'a göre yüz altmış bin kişi ile Kilikya üzerine yürüdü[412]. Nikephoros, Tarsus üzerine yürüyerek buranın amiri Reşik en-Nüseymî ile savaşarak yaklaşık dokuz bin kişiyi öldürdü. Başlarında Doöestikos olmak üzere 315/962 senesinde Bizanslılar, Ayn Zerbe'yi aldılar. Bizans Domestikos'u İslâm diyarında yirmi bir gün kadar kaldı ve bu müddet zarfında Ayn Zerbe çevresinde elli dört kadar kalenin kimisini kılıç zoruyla, kimisini de emanla Müslümanların elinden aldı[413]. Bu sefer esnasında Kilikya'da Ayn Zerbe ve daha sonra Maraş, Raban ve Dülük Bizans'ın eline geçti[414]. İbn Kesir, Domestikos'un elli dört kaleyi aldığı ve çok sayıda esir ele geçirdiğini, bunlar arasında Menbiç valisi Ebu Firas'ın da bulunduğunu ifade etmektedir[415]. Bu esnada Ebu Firas'ın avlanmak ile meşgul olduğu ve imparatorun yeğeni Theodoros tarafından esir edildi. Önce Harşene'ye, ardından da İstanbul'a götürüldü.[416]

Domestikos, Hıristiyanların oruç ayının başlayacağından geri çekildi. Askerlerinin bir kısmını Kayseri'de bıraktı. Aslında bu dönem ileriki seferler için istihbarat dönemi olarak nitelendirilir[417]. Gazaya çıkan Tarsus hâkimi İbn Zeyyad ve ordusu Bizans'ın tuzağına düştü. Aralarında İbn Zeyyad'ın kardeşinin de bulunduğu çoğu kişiyi öldürüldü. Bu olaydan sonra Tarsus halkı Ali'nin adını hutbelerde tekrardan zikretmeye başladı[418].

Nikephoros 351/962 senesinde Dülük, Maraş ve Ra'ban'ı aldıktan sonra ani bir baskınla Halep'e doğru yürüdü[419]. Birden bire Halep önlerinde ortaya çıkan Nikephoros kendisine karşı çıkan Ali'yi mağlup ederek askerlerinin çoğunu öldürdü. Ali'nin kâtibi Ebu Muhammed el-Feyyadî ve gulamı Büşra es-Sağir de bu esnada öldürüldü. Ali

---

[410] Abu'l-Farac, I, 261.
[411] Steven Runcıman, I, 23.
[412] Abu'l-Farac, I, 261; Sami el-Keyyalî, 140–141.
[413] Abu'l-Farac bu olayı anlatırken Rumların burada çok zulumlerde bulunduklarını Ayrıca burada bulunan kırk bin tane hurma ağacını kestiklerini ve şehri boşaltıklarını ifade eder. Arap müelliflerinin aksine Rumların bu bölgede toplam yirmi iki gün kaldıklarını ve kırk dört kale aldıklarını ifade etmektedir. Aynı zamanda burada bulunan Ermenilerin bu durumdan cesaret alarak Müslüman kadınlara saldırmışlar ve bunlara karşı çıkan Müslümanlardan dört yüz erkek ve bir o kadar da kadının öldürüldüğünü ifade etmektedir. Bkz: Abu'l-Farac, I, 262.
[414] Georg Ostrogorsky, 265.
[415] İbnü'l-Kesir, XI, 412; Mahmut Şakir, V, 123.
[416] E. Honigmann, "*Menbic*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 705.
[417] Sami el-Keyyalî, 146.
[418] İbnü'l-Esir, VIII, 464–65; İbnü'l-Kesir, XI, 412; Ömer Tellioğlu, 74.
[419] İbnü'l-Adim, 78–79.

küçük bir gurup ile kaleyi kaderine bırakarak Kınnesrin'e çekildi. Halep halkı, kaleyi mal ve can güvenliği karşılığında Nikephoros'a teslim etmeyi teklif etti. Ancak Nikephoros kalede kendisine tuzak kurulacağı ve halkın anlaşmazlık ve çekişme halinde olduğunu görünce bunu kabul etmedi[420]. Domestikos Halep dışında olup da "*ed-Dareyn*" diye isimlendirilen Ali'nin sarayını ele geçirerek, burada her biri on bin dirhemden oluşan üç yüz keselik para ele geçirdi. Buradaki mühimmata el koydu ve sarayı yıktırdı. Domestikos, Halep'i muhasara ederek surlarda gedikler açtırdı. Gece olunca da Halepliler, açılan bu gedikleri anında onarıyorlardı. Bu durumu gören Rumlar Cevşen dağına çekilmişlerdi. Rumların şehirden birazcık uzaklaşmaları üzerine şehir emniyet görevlilerinin yayaları, halkın ve özellikle tüccarların evlerine saldırdılar. Halk da mallarını kurtarmaya çalışınca şehir surları müdafaasız kalmıştı[421]. Rumlar halkın kendi aralarında çatıştığını görünce 351/962 senesinde kaleyi alarak burada katliamlarda bulundular[422]. Bu sırada Halep'te tutsak bulunan bin dört yüz kadar tutuklu Rum serbest bırakıldı. Bizanslılar, Halep'te on binden fazla kız ve erkek çocuğu esir aldılar[423]. Bununla beraber burada bulunan yağ ile dolu depolara da Rumlar tarafından su dolduruldu[424]. Domestikos dokuz gün[425] Halep'te kaldıktan sonra ganimetleri alarak şehirden ayrıldı.[426].

İhşidler adına Şam ehlinden olan Zalim b. Sellal el-Ukaylî komutasındaki ordu Halep'e yardım için gönderildi[427]. Bu ordunun sayısının on bin olduğu ifade edilmektedir[428]. Georg Ostrogorsky, bu işgallerin fetih amaçlı olmadığını ifade ederek Nikephorus'un bu sebeple geri döndüğünü ifade eder. Bu savaş ile Bizans'ın doğudaki dış politikası artık Hamdanîler'in aleyhine işlemeye başlamıştır. Nitekim Suriye'ye yönelik Toros tabii sınırı artık ortadan kalktı[429]. Domestikos ayrıldıktan sonra Ali,

---

[420] İbnü'l-Adim, 79; İbnü'l-Adim 961–62 (350) senesi olayları içinde bunu zikretmektedir. Bkz İbnü'l-Adim, 78; Sami el-Keyyalî, 150.
[421] İbnü'l-Esir, VIII, 465–66; İbnü'l-Kesir, XI, 410; Ebü'l-Fida, I, 441; Ömer Tellioğlu, 75; İbnü'l-Adim bu sarayın bir daha inşa edilmediğini ifade etmektedir. Bkz: İbnü'l-Adim, 80.
[422] İbnü'l-Adim, 80; Mahmut Şakir, V, 123; J. Sauvget, "*Ḥaleb*", **İA**, V/I, 118. Mateos 962 yılında Arapların Ayn Zerba ve Halep'i Mısır hükümdarının elinden aldığını ve buralarda zulümlerde bulunduğunu ifade etmekle büyük bir hataya düşmüştür. Zira bu tarihte Halep'i Müslümanlardan alan Nikephoros Phokas'tır. Bkz: Urfalı Mateos, 5.
[423] Ebü'l-Fida, I, 442; Arap vakanüvistlerin aksine Abu'l-Farac burada iki bin tane Rum esirin bulunduğunu ve serbest bırakıldıklarını ifade etmektedir. Bkz: Abu'l-Farac, I, 262.
[424] Abu'l-Farac, I, 262.
[425] Ebü'l-Fida, I, 442; Abu'l-Farac, I, 262; Ömer Tellioğlu, 75–76.
[426] İbnü'l-Esir, VIII, 466–67; İbnü'l-Kesir, XI, 411; Ömer Tellioğlu, 77; Abu'l-Farac, I, 263; İbnü'l-Adim Nakfur'un burada sekiz gün kaldığı ve on iki bin esiri öldürdüğünü ifade etmektedir. Bkz: İbnü'l-Adim, 82.
[427] Nadir Özkuyumcu, 373; Hamdi Alaslan, 348.
[428] İbnü'l-Adim, 82.
[429] Georg Ostrogorsky, 265.

351/962 senesinin sonlarına doğru tekrar Halep'e girerek burada harap olan yerleri onardı. Ali, 354/965 senesine kadar da burada kaldı. Ali daha sonra fidyeleşmek için Diyarbakır'a gitti. Ali bu fidyeleşme ile amcaoğlu Ebu Firas ve ailesinden bir topluluğu burada kurtardı. Yanında Rum esir kalmayınca da her bir Müslüman adama karşı, yetmiş iki dinar ödeyerek esirleri kurtardı[430]. Müslümanların elinde 962 yılında sadece Halep, Hıms, Hama, Dımeşk ve bunlara bağlı kazalardan başka bir şey kalmamıştı. Böylece bütün sahil boyu Rumların eline geçmişti[431]. Bu tarihten itibaren önemli bir ilerleme kaydeden Rumlar, Ermenistan'ın içlerine kadar ilerlediler. Ancak bu Rum savaşlarından en fazla da Ermeniler faydalandı. Abu'l-Farac, Kilikya bölgesinde hâkimiyet kuran Rumların buralara Ermenileri yerleştirdiklerini kaydetmektedir. Bununla beraber Müslümanlara karşı yapılan savaşlarda Rumlara yardım da ettiler[432].

Sınırdaki mücadeleler tamamen yağma ve talan üzerine kuruluydu. Nitekim hiçbir zaman kalıcı bir yerleşme düşünülmemişti. Bizanslılar 962'de Dülük kalesini etrafındaki diğer üç kale ile birlikte kılıç zoruyla aldılar. Bunun üzerine Ali, kölesi Neca komutasındaki ordular Hısn-ı Ziyad kalesine yürüyerek burada Rumları hezimete uğrattı[433]. Devam eden bu saldırılar neticesinde 962'de Maraş, Dülük ve Ra'ban Bizanslılar tarafından alındı[434].

Ali, 962 senesinde Rumlar tarafında yıkılan Ayn Zerbe'yi onardığı gibi hacibi komutasında bir orduyu Bizans sınıra gönderdi. Bu ordu ganimet ve esirlerle geri döndü. Bizanslılar da karşı bir hareketle Sisiyye kalesine saldırıp burayı ele geçirdiler[435].

Bir taraftan Tarsus halkı diğer taraftan da Neca komutasındaki ordular farklı cephelerden 352/963 senesinde Bizans topraklarına girdi. Tarsus halkı Konya'ya kadar varıp geri döndüler. Neca ile beraber seferden dönen Ali de, Halep'e doğru yola çıkarken yolda bayıldı. Ali'nin öldüğünü zanneden Hibetullah, amcası Ali'ye son derece yakın olan Neca'nın oğluna saldırarak O'nu öldürdü. Ali'nin ölmediğini gören Hibetullah, korkudan Harran'a kaçtı. Neca komutasındaki ordular Harran üzerine gönderildi. Hibetullah, bunun üzerine kaçıp Musul'a babasının yanına gitti. Neca, Harran'da halkın mallarını müsadere ederek onları bir milyon dirhem vermekle mükellef etti. Neca, halka zulüm ettikten sonra Meyyafarikin'e doğru Harran'ı valisiz

[430] İbnü'l-Adim, 85.
[431] İbnü'l-Kesir, XI, 413.
[432] Abu'l-Farac, I, 263.
[433] İbnü'l-Esir, VIII, 469; Ömer Tellioğlu, 77.
[434] Honigmann, "*Maraş*", **İA**, VII, 314.
[435] İbnü'l-Esir, VIII, 469; İbnü'l-Kesir, XI, 413.

ve başsız bırakarak hareket etti[436]. Bölgenin savunmasız bırakılması Ermenilere yaradı. Onlar da 963'te Ruha'ya saldırarak halkın mallarını ganimet olarak ele geçirip geri döndüler[437].

Bizans imparatoru II Romanos (959–963)'un 963'te ölümü üzerine yerinde Nikephoros Phokas hükümdar oldu[438]. Doğu Domestikosluğuna da İoannes Çimiskes getirildi[439]. Bizanslılar, 964 senesinde İoannes Çimiskes komutasında Massisa'yı kuşattı. Çetin mücadeleler sonucunda Müslümanlar Rumları püskürttü. Rumlar aynı zamanda Ezine (Adana) ve Tarsus ehline de saldırarak Müslümanlardan on beş bin kişiyi şehit etti[440]. Bu kuşatma içerisinde, Ermeni hükümdarlarının da Rumlarla birlikte hareket ettiğini görmekteyiz[441]. Rumlar, İslâm topraklarında on beş gün kaldıktan sonra fiyatların pahalılığı ve yem yiyecek sıkıntısından geri çekildiler[442]. Halep, Harran'da şiddetli kıtlıklar meydana geldi öyle ki kıtlıktan ötürü, Kilikya halkının çoğu Şam'a doğru göç etti[443]. Rivayetlere göre günde sekiz yüz kişi ölüyordu. Bu durum üzerine Bizans geri çekilmek zorunda kaldı[444]. Ancak daha sonra imparator Nikephoros, bizzat kendisi gelerek Massisa şehrini elli gün müddetle kuşattı ise de yiyecek sıkıntısı dolayısıyla geri çekilerek Kayseriya'ya geçti[445]. Bu durum daha sonraki zamanda Rumların buraya hâkim olmasını sağlamıştır. Müslümanların zor durumda kalması halkın gaza için Suğur'a akın etmesini netice verdi. Bu amaçla gazaya çıkmak için içlerinde meşhur fakih Kaffal el-Şaşî'nin de bulunduğu beş bin kadar Horasanlı, Armenia yolundan Meyyafarikin'e geldi. Ancak Suğur'daki kıtlıktan ötürü bunların çoğu Suğur şehirlerine dağıldığı gibi bir kısmı Bağdat'a, bir kısmı da Horasan'a geri döndü[446]. Müslüman cephesinde bu olurken Bizans içerisinde de dinî bir hava ağır basmaktaydı. Bilhassa bu dönemdeki savaşların çoğunun dinî heyecan ile gerçekleştirildiği ifade edilmektedir[447].

---

[436] İbnü'l-Esir, VIII, 472–73; Ömer Tellioğlu, 77.
[437] İbnü'l-Esir, VIII, 473; İbnü'l-Kesir, XI, 416.
[438] Auguste Bailly, II, 243.
[439] Georg Ostrogorsky, 266; Halk arasında İbn eş-Şemeşki diye biliniyordu. Bkz: İbnü'l-Esir, VIII, 473–74; Abu'l-Farac, I, 263.
[440] İbnü'l-Kesir, XI, 431.
[441] İbnü'l-Kesir, XI, 431; Mahmut Şakir, V, 117.
[442] İbnü'l-Esir, VIII, 478–79; Ömer Tellioğlu, 79.
[443] Abu'l-Farac, I, 264.
[444] İbnü'l-Kesir, XI, 434.
[445] E. Honigmann, "*Misis*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 366.
[446] İbnü'l-Esir, VIII, 476; İbnü'l-Adim, 83; Ömer Tellioğlu, 80; Ramazan Şeşen, "*Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü*", 145.
[447] Georg Ostrogorsky, 269.

Nikephoros Phokas İslâm diyarına daha rahat ulaşmak maksadı ile 354/965 senesinde Kayseriyye'de bir şehir kurarak askeri ağırlığını buraya kaydırdı. Durumunu sağlamlaştıran Nikephoros iki yüz bin kişilik bir ordu ile Massisa'ya saldırarak 15 Temmuz 965 günü şehri ele geçirdi. İki yüz bin kadar Müslüman'ı alıp Rum diyarına götürdüğü rivayet edilmektedir[448]. Akdeniz'de Kıbrıs'ı da alan Bizanslılar, Massisa'nın alınmasıyla da 965 tarihinde Tarsus'u muhasara altına aldılar. Tarsus halkı imparatorun ordusunun kesafetini görünce teslim oldular. Daha sonra ağırlıkları ile şehri terke icbar edildiler.[449]. Buradan toplam iki yüz bin esirin alınarak Rum diyarına götürüldüğü ifade edilmektedir[450]. Nikephoros, fiyatların ucuzlaması için dışarıdan yem ve yiyecek getirtti. Daha sonra dinî kutsiyeti düşürücü bir hareketle Tarsus camiini ahıra çevirerek Ionnes Çemiskes ile beraber İstanbul'a döndü[451]. Tarsus'ta yüz bin kişilik bir topluluğun Antakya'ya geldiği ifade edilmektedir[452]. Bu sefer sırasında Tarsus, Adana, Massisa ve Ayn Zerbe Rumların eline geçti[453].

Sürekli başarı kazanan Rumlar, 965'te tarihinde Amid ve etrafını talan ettikten sonra Meyyafarikin'e yürüdüler. Ali bu Rum ordusunu mağlup ederek Bizans'ı geri çekilmeye mecbur etti[454]. Rumlar 966'da tekrardan İmparator Nikephoros Phokas komutasında[455] Amid üzerine yürüyerek şehri muhasara etti[456]. Bu muhasara sırasında üç yüz kadar Müslüman şehit olmuş ve dört yüz kişi de esir alınmıştı. Amid'i alamayan İmparator, Dara, Nusaybin ve Meyyafarikin çevresinde korku saldıktan sonra geri çekildi[457]. Ali, 355/966 senesinde Bizans ile esir mübadelesi yaparak içlerinde Ebu Firas ve kadı Ebu'l-Heysem b. Husayn'ın da birçok Müslüman'ı kurtardı[458]. Süratle ilerleyen Bizans akınları neticesinde 966 yılında Balis alındığı gibi Bizans orduları Menbiç'e kadar uzandı[459].

---

[448] İbnü'l-Esir, VIII, 482; Ömer Tellioğlu, 80; İbnü'l-Kesir, XI, 434; İbnü'l-Adim, 83.
[449] Georg Ostrogorsky, 269; Sami el-Keyyalî, 167; Mahmut Şakir, V, 118.
[450] Abu'l-Farac, I, 265; Besim Darkot, "*Tarsus*", **İA**, c. XII/I, Eskişehir 1997, s. 20.
[451] İbnü'l-Esir, VIII, 483; Abu'l-Farac, I, 264.
[452] İbnü'l-Adim, 84.
[453] Urfalı Mateos, 9.
[454] Şevket Beysanoğlu, 174; Zira Ali'nin hatibi olan İbn Nübate el-Fariki'nin cihad ve gazaya dair hutbelerini bu sırada irad ettiği ifade edilmektedir. Bkz; Şevket Beysanoğlu, 175; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 608.
[455] Şevket Beysanoğlu, 175; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609.
[456] Abu'l-Farac, I, 265.
[457] İbnü'l-Esir, VIII, 493; İbnü'l-Kesir, XI, 434; Ömer Tellioğlu, 81.
[458] İbnü'l-Kesir, XI, 443; Mahmut Şakir, V, 124; Bizans ile yapılan savaşlara Seyfüddevle Ali'nin aşırı şialığının sebep olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Mahmut Şakir, V, 119.
[459] Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA**, X, 539.

2.1.1.3. Hamdanî-Karmatî İlişkileri

Karmatîler, bu asırda güçlü bir konuma ulaşmış ve gerek Abbasî halifeliği ve gerekse diğer devletler üzerinde önemli bir tesir icra etmişti. Hatta 964 senesinde Taberiye'yi Mısır ve Şam hâkimi İhşid'in elinden almak için dahi mücadeleye ettiler[460]. Bu arada Ali'den, silah yapımında kullanılmak üzere kendilerine demir yardımında bulunmasını istediler. O da Karmatîlerin gücünden çekinmiş olsa gerek Rakka şehrinin çelikten mamul kapılarını söktü. Ayrıca pazarlarda ve satıcıların elinde bulunan okkaları da alarak Karmatîlere gönderdi[461]. Karmatîler'in gücünün farkında olan Hamdanîler, genel olarak güç teşkil eden unsurlarla barış içinde kalmaya çalıştılar.

2.1.2. Dâhilî İsyanlar

2.1.2.1. Harranlıların İsyanı

Harran halkı 963'te valileri Hibetullah b. Nasıruddevle'ye isyan etti. Hibetullah amcası Ali tarafından Harran ve Diyar-ı Mudar'ın bazı şehirlerine tayin edilmiş, ancak buradaki vekilleri halka zulmettiği gibi Harran tüccarlarına bir sürü vergi yüklemişlerdi. İsyan başladığında Hibetullah, Harran üzerine yürüdü ve savaşta iki taraftan da çok kayıplar verildi. Durumun vahameti artınca Ali, kendisi Harran üzerine yürüyerek şehirde yaşayan ve bu olaylara ön ayak olan ayak takımını çıkardı[462].

2.1.2.2. Neca'nın İsyanı

Hibbetullah b. Nasıruddevle üzerine yürüyen Neca, 963 senesinde Harran halkının mallarını gasp ettiği gibi güçlü bir konuma ulaştı. Ali'nin sevdiği gulamlarından biri olan Neca, müsadere ettiği malları alıp bunlarla bir hayli güçlendi. Harran'da bir milyon dirhem para müsadere etmişti[463]. Bunun üzerine Meyyafarikin'e doğru yürüyerek oradan Armenia'da bulunan Ahlât, Malazgirt, Muş ve diğer çevre şehirlerini ele geçirdi. Neca güçlenince bağımsız hareket ettiği gibi Hamdanîler'e karşı

---

[460] Mahmut Şakir, V, 126.
[461] İbnü'l-Kesir, XI, 432.
[462] İbnü'l-Esir, VIII, 471; Ömer Tellioğlu, 77.
[463] Ömer Tellioğlu, 78; İbnü'l-Kesir, XI, 431; Şevket Beysanoğlu, 174; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609; Sami el-Keyyalî, 162; Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 15.

Büveyhî Muizzüddevle ile dahi anlaşma yoluna gitti. Ancak bunda başarılı olamayınca Ali, Neca üzerine yürüdü. Meyyafarikin'de bulunan Neca yakalanarak 965 senesinde öldürüldü[464]. Neca'dan sonra yerine, O'nun oğlu Ebu'l-Mekarim aynı bölgenin vali ve muhafızı olarak atandı[465].

2.1.2.3. Reşik en-Nüseymî İsyanı

Tarsus'un 965'te Bizanslılar tarafından alınmasından sonra Tarsus halkı şehirden çıkmıştı. Halkın bir kısmı Antakya'ya yerleşmişti. Antakya'ya gelenlerden birisi de Reşik en-Nüseymî idi. Reşik, Antakya'ya geldiğinde burada değirmenlerin iltizamını elinde bulunduran İbnü'l-Ahvazî diye bilinen birisi ile tanıştı. İbnü'l-Ahvazî, Reşik'i isyan konusunda teşvik etti. Bu amaçla Ali adına Antakya'yı idare eden Tunç el-Yemekî'yi ortadan kaldırıp Halep'e niyetlendiler[466]. Reşik, Halep üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Şehri savunmakta olan Karguveyh Meyyafarikin'de bulunan Ali'den yardım istedi. Ali, hizmetçilerinden Beşşâre komutasında Karguveyh'e yardımcı kuvvetler ulaştırdı. Yapılan savaşta Reşik mağlup edilerek öldürüldü. Bu durum üzerine Antakya'ya ulaşan el-Ahvazî, Deylemîlerden Dezber b. Üveynim ed-Deylemî[467] adında birini ortaya çıkararak Emir lakabını vererek isyanı sürdürdü. Karguveyh şehri kuşatarak el-Ahvazî ve ed-Deylemî'yi ortadan kaldırdı[468].

2.1.2.4. Mervan el-Ukaylî İsyanı

Mervan el-Ukaylî 338/949 senesinde sahil kesimine vali tayin edilmişti[469]. Sahil kesiminde yolların muhafızlığını yapmaktaydı[470]. Karmatî olan Mervan, durumunu sağlamlaştırınca Hıms'ı 354/965'te alarak isyan etti. Karguveyh bu isyanı bastırmak için Bedr adındaki kölesini gönderdi. Yapılan savaşta Bedr, Mervan'ı öldürerek isyan bastırdı[471].

---

[464] İbnü'l-Esir, VIII, 475–76; Ömer Tellioğlu, 79; Ali'nin gulamı, Kabcac tarafından öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bkz: İbnü'l-Adim, 85.
[465] Şevket Beysanoğlu, 174; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609.
[466] İbnü'l-Adim, 86.
[467] İbnü'l-Adim, 86.
[468] İbnü'l-Esir, VIII, 483–84; Ebü'l-Fida, I, 443; Ömer Tellioğlu, 81.
[469] İbnü'l-Adim, 86.
[470] İbnü'l-Kesir, XI, 435.
[471] İbnü'l-Adim, 86; İbnü'l-Esir, VIII, 487; Mahmut Şakir, V, 124.

2.1.3. Seyfüddevle Ali'nin Ölümü

Seyfüddevle'nin 17 Zilhicce 303/22 Haziran 916 senesinde doğduğu ifade edilmektedir[472]. Ali, 8 Şubat[473] veya 25 Ocak 967'de Halep'te vefat etti. Onun idrar yollarındaki sıkışmadan öldüğü ifade edilmektedir[474]. İbnü'l-Esir ise onun felç olduğunu ve bunun sonucunda öldüğünü ifade etmektedir[475]. Halep'te ölen Ali'nin cenazesi, Gulam Taki[476] idaresinde Meyyafarikin'e getirilerek defnedildi. O, savaş yaptığı yerlerden toplayarak biriktirdiği toprakları karıştırarak bir avuç içi kadar bir kerpiç haline getirmiş ve ölünce, mezarda, yanağının bunun üzerine konulmasını vasiyet etmişti. Öldüğü zaman elli üç yaşındaydı[477]. Ali, Halep emiri olmasına rağmen Meyyafarikin'e de büyük önem vermişti. Hatta burayı kendisine esas merkez yapmayı bile düşünmüştü. Ailesinden bir kısmını mutlaka burada bulundururdu. Hatta bazen kendisini, Meyyafarikin hükümdarı olarak düşündüğü dahi ifade edilmektedir[478]. Meyyafarikin kalesini zayıf görmüş olsa gerek burada tahkimatlarda bulunmuştur[479].

2.2. Sa'duddevle Ebu'l-Mealî Şerif(967–991)

2.2.1. Siyasî Faaliyetler

Ali öldüğü zaman oğlu Ebu'l-Mealî, Meyyafarikin'deydi. Halep'e gelişine kadar yönetimi, Ali'nin hacibi Karguveyh elinde tuttu. Ebu'l-Mealî, Safer 356/Ocak/Şubat 967 senesinde Halep'te idareye koyuldu[480].

2.2.1.1. Ebu Firas'ın Öldürülmesi

Ebu'l-Mealî'nin dayısı olan Ebu Firas, Hıms'ta bulunmaktaydı. Ebu Firas, Ali'nin ölümü ile yeğenine isyan etti. Ebu'l-Mealî, bu durum üzerine O'nun üzerine

---

[472] İbnü'l-Kesir, XI, 449; Ebü'l-Fida, I, 446; 913/914 yılında da doğduğu rivayet edilmektedir. Bkz: Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **IA**, X, 536.
[473] Şevket Beysanoğlu, 175.
[474] İbnü'l-Adim, 89; Ebü'l-Fida, I, 446.
[475] İbnü'l-Esir, VIII, 499; İbnü'l-Kesir, XI, 449.
[476] Şevket Beysanoğlu, 175.
[477] Ömer Tellioğlu, 82; İbnü'l-Kesir, XI, 449.
[478] Şevket Beysanoğlu, 175.
[479] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609.
[480] İbnü'l-Adim, 91; Ömer Tellioğlu, 83.

Beni Kilâb ve Karguveyh komutasında bir ordu gönderdi. İbn Halaveyh şöyle der: " *Ali ölünce Ebu Firas, Hıms'ı ele geçirmek istedi. Bu haber Ebu'l-Mealî'ye ulaşınca adam göndererek O'nu öldürttü.*"[481] Ancak himaye ettiği halkın da kendisinden şikâyet ettiği ifade edilmektedir[482]. Saded'te 357/968 senesinde yapılan savaşta, Ebu Firas, mağlup olarak öldürüldü. Cesedi burada bırakılmış ve daha sonra buradaki Araplar tarafından gömülmüştü[483].

2.2.1.2. Karguveyh'in İsyanı

Ali'nin azatlısı Karguveyh, 968'de Halep'i istila edip Ebu'l-Mealî Şerif'i şehirden kovdu. Ebu'l-Mealî, Halep'ten ayrılarak Harran'a gitti ve bir süre burada kaldı. Ebu'l-Mealî, 969 senesinde Meyyafarikin'de bulunan annesi Umm-Hasan'ın yanına gitti. Ancak annesi durumundan şüphelendiği için bir süre O'nu şehre sokmadı[484]. Ebu'l-Mealî, Halep'ten yaklaşık on yıl ayrı kaldı[485]. Daha sonra kendisi adına Hıms'ı idare eden Yaruktaş'ın isteği ile Ebu'l-Mealî, Şam bölgesine geçerek Hama'da ikamet etti[486].

Karguveyh, Halep'te Bekcur adında azatlısını görevlendirmişti. Bekcur da burada bir hayli güç ve kuvvet kazanınca 975 senesinde efendisi Karguveyh'i tutuklatıp Halep kalesine hapsetti[487]. Halep halkı bu durum üzerine Ebu'l-Mealî'ye mektup yazarak O'nu buraya davet ettiler. O da dört ay müddetle burayı muhasara altında tuttu ve şehre tamamen hâkim oldu[488]. Muhasara sırasında Ebu'l-Mealî ile Bekcur arasında anlaşma yapıldı. Buna göre; Bekcur'un çoluk çocuğuna aman verilecek ve kendisi de Hıms'a vali tayin edilecekti. Ayrıca bu anlaşmaya Kilâboğulları şahit olacaktı. Bekcur, böylece Hıms'a tayin edildi[489].

---

[481] Ebü'l-Fida, I, 447.
[482] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 180.
[483] İbnü'l-Adim, 92; İbnü'l-Esir, VIII, 505; İbnü'l-Kesir, XI, 451; Ömer Tellioğlu, 83; Mahmut Şakir, V, 124; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 669.
[484] Şevket Beysanoğlu, 176.
[485] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 671.
[486] İbnü'l-Esir, VIII, 513–14; İbnü'l-Adim, 94; Ömer Tellioğlu, 85; İbnü'l-Kesir Ebu'l-Meali'nin Halep'ten çıkarıldıktan sonra Harran'a değil de Tarin'e gittiğini ve halkın kendisini içeriye almadığını ifade etmektedir. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 455; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 655
[487] İbnü'l-Adim, 98; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 673.
[488] Mahmut Şakir, V, 140.
[489] İbnü'l-Esir, VIII, 589; İbnü'l-Kesir, XI, 484; Ömer Tellioğlu, 88.

2.2.1.3. Ebu'l-Berekat b. Nasıruddevle'nin Meyyafarikin'e Tasallutu

Ebu'l-Mealî'nin içinde bulunduğu bu durumdan faydalanmak isteyen Ebu'l-Berekat b. Nasıruddevle, 968 senesinde askerleri ile birlikte Meyyafarikin üzerine yürüdü. Şehir halkı savunmaya geçerek direndi. Ebu'l-Berekat da buradan hareketle gazaya geldiğini ifade ederek, anlaşmaya çalıştı[490]. Bu anlaşmaya göre; Ali'nin hanımı, Ebu'l-Berekat'a iki yüz dirhem ile Nusaybin yakınlarında bulunan Ali'ye ait olan bazı köyleri teslim edecekti. Ebu'l-Berekat'ın şehri ele geçirmek için harekete geçeceğini anlayan Ali'nin hanımı, geceleyin yaya askerler ile Ebu'l-Berekat'ın karargâhını basarak onları bozguna uğrattı[491]. Ancak Meyyafarikin'i koruyan Umm-H'asan'ın, artık Bizans'a karşı kendisini koruyacak güçte olmadığını gören halk, yönetime el koyarak Ebu Tağlib'i şehri idare etmesi için çağırdılar. Ebu Tağlib de 972 senesinde buraya vali olarak Hezârmerd'i atadı[492]. Ancak Büveyhî tehlikesi ortaya çıkınca 979'da Büveyhî komutanı Ebu'l-Vefa Meyyafarikin'i aldı. Buradan hareketle 980'de de Diyarbekir'e hâkim oldu[493]. Böylece Hamdan oğullarının Diyarbekir bölgesindeki hâkimiyeti sona erdi.

2.2.1.4. Bekcur'un İsyanı ve Fatımîler İle İlişkiler

Bekcur ile 976 yılında yapılan anlaşma mucibince Beckur, Hıms'a vali olarak tayin edildi. Daha sonra Ebu'l-Mealî ile Bekcur arasına soğukluk girince Ebu'l-Mealî, O'na haber gönderip beldesini terk etmesini istedi. Bunu üzerine Bekcur, Fatımîler'in elinde bulunan Dımeşk'e 984 senesinde vali olarak tayin edildi. Dımeşk'teki bu valiliği 988'e kadar sürdü[494]. Ebu'l-Mealî, 369/980 senesinde Halep'teki ezana "*Hayye 'ala hayri'l-'amel Muhammed ve Aliyyun hayrü'l-beşer*" ifadelerini ekledi. Ayrıca Ebu'l-Mealî, 367/978 senesinde Şerif Ebu'l-Hasan İsmail b. Nasr el-Hasanî'yi Adududdevle'nin Bağdat'a girişini kutlamak için ona gönderdi[495]. Bundan amacı Aduddevle'nin Diyar-ı

---

[490] Şevket Beysanoğlu, 176.
[491] İbnü'l-Esir, VIII, 515–16; Ömer Tellioğlu, 86.
[492] Şevket Beysanoğlu, 176.
[493] Şevket Beysanoğlu, 178.
[494] İbnü'l-Esir, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, c. IX, (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1991, s. 24–25.
[495] İbnü'l-Adim, 100.

Mudar valiliğini kendisine vermesini istemekti. Rakka dışında O'nun bu isteği kabul edildi[496].

Bekcur zor durumda kalınca Bahaüddevle ve Baz el-Kürdî'den yardım talebinde bulundu. Ancak bunlar gerçekleşmeyince Ebu'l-Mealî'ye eskiden olduğu gibi Hıms'ın idaresini kendisine vermesini istedi. Bu isteği kabul edilmeyen Bekcur, Rakka'da kalıp Ebu'l-Mealî'nin memlukları arasında bulunan arkadaşlarını isyana teşvik etti. Bekcur, daha sonra Mısır halifesi Aziz'e haber gönderip O'nu Halep'i ele geçirmeye teşvik etti. Aziz bu teklifi kabul ederek Trablus valisi Nezzal'e ve Suriye şehirlerinin diğer valilerine haber gönderip Bekcur'a yardım etmelerini istedi[497]. Bekcur'un harekete geçmesi üzerine Ebu'l-Mealî ve Lü'lü el-Kebir Halep'den ayrıldı. Bekcur'a mektup yazarak anlaşmaya çalıştılar. Bunun üzerine Ebu'l-Mealî, Bizans'ın Antakya valisinden yardım istedi. Ayrıca Bekcur'un ordusunda bulunan Araplara da mektup yazarak Bekcur'u yalnız bırakmalarını istedi. Savaş esnasında Bekcur, ancak yedi yüz kişi ile kaldı[498]. Yapılan savaşta Bekcur 991 senesinde mağlup olarak geri çekildi. Yaya olarak kaçan Bekcur öldürülerek isyan tamamen bastırıldı[499]. Bekcur'un çocukları için de Aziz şefaat istedi. Ebu'l-Mealî, Hıms'ı alınca Bekcur'un veziri el-Mağribîkaçarak Mısır'a halife el-Aziz'e sığındı. el-Aziz tehditkâr bir tavırla Bekcur'un çocuklarını Mısır'a gönderilmesini istedi[500].

2.2.1.5. Bizans ile İlişkiler

Horasan'dan gelen Müslümanların sınır kentlerinde Bizans'a saldırması neticesinde, Bizanslılar 967'de Antakya ve çevresine saldırarak, şehrin etrafını yağmaladıkları gibi on iki bin kişiyi öldürerek, bol ganimetle geri döndüler[501]. Bir sonraki yıl 357/968 senesinde Rumlar beş bin atlı ve piyade ile yola çıktı. Halep yakınlarına geldiğinde burada Halep orduları ile savaştılar. Bu sırada Karguveyh ile bir anlaşma yaptılar[502]. Nikephoros, ardından Ma'aratunnuman'ı ve Ma'aratumısrın ele geçirdi. Yoluna devam ederek Kefertab, Şeyzer, Hama, Hıms, Ğarka'ya-Trablus,

---

[496] Ömer Tellioğlu, 88; İbnü'l-Kesir, XI, 492.
[497] İbnü'l-Esir, IX, 74; Ömer Tellioğlu, 89.
[498] İbnü'l-Adim, 100; İbnü'l-Esir, IX, 75; Ömer Tellioğlu, 89.
[499] İbnü'l-Adim, 103; M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 181.
[500] Ömer Tellioğlu, 91.
[501] İbnü'l-Esir, VIII, 505; Mahmut Şakir, V, 118; İbnü'l-Kesir, XI, 451; Abû'l-Farac Arap vakanüvistin aksine buradan on iki bin esirin alındığını ifade etmektedir. Bkz: Abû'l-Farac, I, 266.
[502] Mahmut Şakir, V, 118; Ayrıca bu savaşta Karguveyh'in esir düştüğü ve zor şartlar altında kaçtığı da söylenmektedir. Bkz: M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 180.

Trablus, Cebelle, Lazkiyye gibi şehirlerde yağmalarda bulunarak çok esirle geri çekildi.[503]. Nikephoros, Antakya'ya vardığında yanında yüz bin esir vardı[504]. Nikephoros, bu çıkışı ile on sekiz tane şehri ve daha birçok köyü aldı. Antakya'nın karşısına Bağras kalesini inşa ettirerek buraya da Michael Burtzes'i tayin etti[505]. Abu'l-Farac Rumların buralarda oldukça fazla zulüm yaptıklarını ve adam öldürmekten bitap düştüklerini ifade ederek, buradaki zulmün derecesini göstermektedir[506].

Bizanslılar, 969'da Antakya yakınlarında "Luka Kalesi" diye bilinen bir yeri muhasara altına almış ve halkı Hıristiyan olan buranın yerlileri ile anlaştılar. Luka halkı anlaşma gereğince Antakya'ya gidip Bizanslılardan korktuklarından dolayı buraya geldiklerini ve şehre sığınmak istediklerini bildireceklerdi. Lukalılar anlaşma gereğince gelip Antakya'nın eteğinde bulunan dağın eteğinde konakladılar. Lukalıların kalelerini terk edip ayrılmalarının ikinci ayında Rumlar İmparator Nikephoros Phokas'ın kardeşi komutasında, kırk bin kişi ile Antakya'yı kuşattılar. Özellikle Luka halkının bulunduğu yönden kaleye tırmanıp kaleyi ele geçirdiler. Katliamlarda bulunmuşlar ve yirmi bin civarında genç erkek ve kadını esir almışlardı[507]. Antakya, bundan sonra bir asırdan fazla Bizanslıların, Müslümanlara karşı kalesi vazifesini görecekti[508]. Daha sonra Rumlar Antakya'yı tamamen aldıktan sonra 969 senesinde Halep üzerine kalabalık bir ordu sevk ettiler[509]. Rumların geldiğini haber alan Ebu'l-Mealî muhasarayı kaldırarak çöle doğru gitti. Bizanslı komutan Petras Phokas şehri Halep'i kuşattı. Karguveyh ile Bizanslılar arasında gidip gelen elçiler neticesinde aralarında sulh yapmışlardı[510]. Bu sulh Nikephoros'un 969'daki ölümünden sonra 970 senesinde akdedildi[511]. Buna göre Hımıs, Cusiyye, Selemiyye, Hama, Şeyzer, Kefertab, Efamiye, Ma'aratunnuman, Halep, Cebel-i Sumak, Kınnesrin gibi yerler ve çevresi Karguveyh'in elinde bulunacak, ardından da emirliğe Bekcur geçecek ondan sonra da Rumların belirlediği biri buraları idare edecekti. Aynı zamanda kişi başına kıymeti on altı dirhem olan bir dinar cizye

---

[503] İbnü'l-Adim, 92.
[504] Abû'l-Farac, I, 266; İbnü'l-Adim, 93.
[505] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 180; Arap kaynakları bu şahsın adını Mihail el-Burcî olarak vermektedir. Bkz: İbnü'l-Adim, 93.
[506] Abû'l-Farac, I, 266.
[507] İbnü'l-Esir, VIII, 518; İbnü'l-Adim, 94; İbnü'l-Kesir, XI, 456; Abû'l-Farac, I, 267; Abartılı olmakla beraber toplam iki yüz bine yakın çocuk ve gencin esir edildiği ifade edilmektedir. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 454; Antakya'yı Petros Phokas ve Mikhail Burtzes adında iki ordu komutanının aldığı ifade edilmektedir. Bkz. Georg Ostrogarsky, 269; Petras Phokas Arap kaynaklarında Turbazî diye adlandırmaktadır. Bkz: İbnü'l-Adim, 96.
[508] Streck, "*Antakya*", **İA**, c. I, Eskişehir 1997, 456; Yılmaz Öztuna, I, 331.
[509] Auguste Bailly, II, 245.
[510] İbnü'l-Esir, VIII, 518–519; İbnü'l-Kesir, XI, 459; Abû'l-Farac, I, 267; Georg Ostrogarsky, 269.
[511] A. A. Vasiliev, I, 391.

alınacak. Anlaşmanın olduğu bölgelerden her yıl yedi yüz bin dirhem verilmesi kararlaştırıldı[512]. Buradaki arazi sahibi dışındaki Hıristiyanlardan cizye alınmayacak. Rumlara karşı savaşacak bir Müslüman ordusu buradan geçerse, Karguveyh müdahale edecek; ancak başa çıkamazsa Rum meliki veya Petras Phokas'dan yardım isteyecekti. Rumlar buraya doğru sefere çıktıklarında Bekcur belirlenen yerde orduyu karşılayacak ve ihtiyaçlarını temin etme hususunda yardım edecekti[513]. Öşür toplama esnasında Rum melikinin öşür toplayıcıları ile Karguveyh'in öşür alıcıları aynı anda bulunacaklardı. Önce Rum melikinin öşür alıcıları sonra Karguveyh'in öşür alıcıları vergi toplayacaklardı. Kiliselerin tamir edilmesi, Kaçakların teslim edilmesi, hacıların zararlarının tanzim edilmesi, Müslümanların kale inşa etmemeleri ve buna benzer maddeler içermekteydiler[514]. Ayrıca buradan sekiz bin kişinin rehine alınarak Rum diyarına götürüldüğü ifade edilmektedir[515]. Rumlar ülkelerine gidince Ebu'l-Mealî geri dönerek Halep'i tekrar muhasara altına aldı. Arabulucuların ile 970 yılında Ali'nin azatlısı Karguveyh ile Ali'nin oğlu Ebu'l-Mealî arasında anlaşma imzalandı. Böylece Halep'te, hutbe Ebu'l-Mealî adına okutulmaya başlandı. Ebu'l-Mealî ve Karguveyh hutbeyi Alevî halifesi Mısır hâkimi el-Mu'izz adına okutmaktaydılar[516].

Nikephoros Phokos, Müslümanlara karşı son derece haşin ve acımasız davranmasıyla tanınmaktaydı. Ali döneminde, Halep, Tarsus, Massisa (Misis), Ezine, Ayn Zerbe, Antakya ve Maraş gibi yerler Müslümanlardan alındı[517].

Bizans hükümdarı, 972'de er-Ruha ve civarına saldırarak oradan el-Cezîre bölgesine ilerleyip Nusaybin'e kadar ulaştı. Bu durum üzerine Bağdat'ta halk yardım konusunda Halife'yi sıkıştırdıysa da Bağdat'taki karışıklıklardan ötürü yardım gönderilemedi[518]. Müslümanlara boyun eğdirmek için Rumlar Damyaligos Mleh komutasında 362/973 senesinde saldırıya geçtiler[519]. Bizans, Hezarmerd'in valilik yaptığı Amid üzerine saldırınca Ebu Tağlib, yardım için Hibettullah b. Nasıruddevle'yi gönderdi. Hibetullah, ansızın Rumlara baskın yaparak Rumları hezimete uğrattı. Bizans Domestikos'u yapılan savaşta esir alındı ve 363/974 senesinde hapiste ölene kadar esir

[512] İbnü'l-Adim, 95.
[513] İbnü'l-Adim, 96.
[514] İbnü'l-Adim, 97.
[515] Abû'l-Farac, I, 267.
[516] İbnü'l-Esir, VIII, 525; İbnü'l-Kesir, XI, 454; Ömer Tellioğlu, 87.
[517] İbnü'l-Esir, VIII, 520–21.
[518] İbnü'l-Esir, VIII, 530–31; İbnü'l-Kesir, XI, 454.
[519] Mateos burada hataya düşerek Malatya'nın da alındığını ifade etmektedir. Zira Malatya 934 senesinde Kurkuas'ın çetin bir kuşatması sırasında alınmıştı. Bu iki olayı karıştırmıştır. Bkz: Urfalı Mateos, 9.

tutuldu[520]. Bu durum üzerine intikam için Roma kralı Joannes Çimişkes Hıms ve Ba'lbek'i istila etti. Daha sonra Sidon'u ve Biblos (Cebel)'i aldı ve geri çekildi. Sahil kısmına tamamen hâkim oldu[521]. Bu arada Menbiç kalesini alarak[522] sırasında Diyarbekir üzerine yürüdü. Diyarbekir'ı kuşatarak 974 tarihinde Dicle köprüsünü yıktırdı[523]. Ba'lbek ve Beyrut'u alan Çimişkes, burada bulunan Hz. İsa ikonunu İstanbul'da bulunan küçük bir kiliseye nakletti[524]. Bu sefer dönüşü Çimişkes öldü ve yerine II. Basil geçti. Ancak Çimişkes'in kayınbiraderi Bardas Skleros isyan edince onun üzerine Nikephoros'un yeğeni Bardas Phokas 979 senesinde isyanı bastırdı[525]. Nitekim 987'de tekrar ortaya çıkacak olan Bardas Phokas isyanı 989'da tamamen bastırılacaktı[526]. Levtchenko'nun ifadesine göre Bizans'ın Mezopotamya'daki başarısı tamamen Anadolu aristokrasisinin başarısı idi[527]. Ancak bu başarılar daha sonraki zamanlarda Bizans'a pahalıya mal olacaktı. Zira gittikçe güçlenen bu feodal beyler halka zulüm ve teati de bulunarak yönetime karşı hoşnutsuz bir kitle oluşturmuşlardır[528].

Bardas Phokas, 371/982 senesinde Halep üzerine yürüdü. Ebu'l-Mealî ile yazıştıktan sonra her yıl Rum'a dört yüz bin dirhem altın verilmesi şartı ile anlaşma yaptılar. Bardas Phokas 373/983 senesinde piyade ve süvarilerden oluşan yüz elli bin kişilik bir ordu ile tekrar Halep kapısına dayandı[529]. Bardas, mancınıklarla beraber Hades'i kuşatarak günlerce burada kaldı. Yine Trişavil komutasında Halep üzerine yürüyen Bizans ordusu bozguna uğratıldı[530]. Domestikos, Halep'ten ümidini kesince

---

[520] İbnü'l-Esir, VIII, 538; İbnü'l-Kesir, XI, 464; Abû'l-Farac, I, 268; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609; Mateos ise kuşatma esnasında bir kum fırtınasının çıktığını ve bundan ötürü Rumların Domestikosları ile birlikte esir düştüğünü ve bunlardan elli bin kişinin öldürüldüğünü ifade eder. Ayrıca Domestikos ile beraberindeki kırk kişinin Bağdat'a gönderildiği ve orada öldüklerini belirtmektedir. Bu sefer sırasında Domestikosun Damyaligos Mleh olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Urfalı Mateos, 19–20; Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 609; Yurt Ansiklopedisi, "*Diyarbakır*", c. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 2235; Şevket Beysanoğlu, 177; Mahmut Şakir ise esirler arasında Bizans Kralının da bulunduğunu ve hapiste ölen kişinin bu kral olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Mahmut Şakir, V, 118; Ancak bu durum sanıldığı gibi olmamalıdır. Zira Ioannes Çimişkes bu dönemde Bizans'ın başında bulunuyordu. Çimişkes'in 976 yılında zehirlenerek öldü ve yerine de II. Basileos geçmiştir(976–1025). Bkz: Auguste Bailly, II, 248; M. V. Levtchenko, 163.

[521] Abû'l-Farac, I, 269–70; Georg Ostrogarsky, 276; A. A. Vasiliev, I, 392; M. V. Levtchenko, 169.

[522] E. Hınigmann, "*Menbiç*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 705.

[523] Şevket Beysanoğlu, 177; Mateos'un Çimişkes tarafından Diyabakır kuşatıldığında burada Halep emiri Hamdun'un hemşerisi olan bir kadın hâkimdi sözünden bunun Seyf'in kızı Cemile olması ihtimali yüksektir. Bkz: Urfalı Mateos, 23.

[524] Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, (Çev. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 15.

[525] Georg Ostrogarsky, 277; M. V. Levtchenko, 169.

[526] Georg Ostrogarsky, 282; M. V. Levtchenko, 169.

[527] M. V. Levtchenko, 169.

[528] G. L. Seidler, **Bizans Siyasal Düşüncesi**, (Çev. Mete Tuncay), İstanbul 1997, s. 48.

[529] İbnü'l-Adim, 100.

[530] İbnü'l-Adim, 101.

Rum melikinin kendisini öldürmesinden korkarak Hıms taraflarına geçti. Fırsatını bulduğunda 373/983 senesinde aniden Hımıs'a saldırdı ve bölgeyi tahrip etti[531]. Bölgede etkinliğini arttıran Bizans önemli geçiş noktası arz eden yerleri de almaktaydı. Bunun sonucu olarak 985 tarihinde Çimişkes tarafından Massisa alındı[532].

Bizans gücünü toparlayınca Bardas Phokas, 986 tarihinde tekrardan harekete geçti. Kilis'i alarak daha sonra ise Efamiye'yi muhasara altına aldı. Ancak Ebu'l-Mealî, Bardas'ı bulunduğu yerden uzaklaştırmak için Kal'at Seman manastırını tahrip ve rahipleri de harp esiri sıfatı ile köle pazarlarına satmaya meyletti. Bu durum üzerine Halep üzerine yürüyen Bardas, daha önceki vergi tahsili hususunda tekrardan eski nizam üzere anlaştılar. Bardas'ı bu anlaşmayı yapmaya iten sebep, şüphesiz batıda zuhur eden Bulgar harbi idi. Nitekim bu anlaşma ile Ebu'l-Mealî, beş yıl boyunca rahat bir nefes alacaktı[533]. Ancak diğer taraftan Kürt lideri Baz, Meyyafarikin ve ardından da Nusaybin ve Ceziretu İbn Ömer taraflarında yeni bir güç olarak ortaya çıktı[534].

2.2.2. Sa'duddevle'nin Ölümü

Mısır Halifesi Aziz'in Bekcur'un çocukları için tehditkâr bir tavırda bulunması üzerine Ebu'l-Mealî durumu kabul etmeyerek öncü birliklerini de Hıms'a gönderdi. Ebu'l-Mealî, Dımeşk'e doğru yola çıkınca, kulunç hastalığına yakalandı ve tedavi için Halep'e döndü[535]. Halep'e gitmiş tedavi gördükten sonra iyileşti. Ancak 381/991 senesinde felç geçirerek öldü. Cenazesi Rakka'ya götürüldü ve oraya defnedildi[536]. Ölmeden önce oğlu Ebu'l-Fedail'i veliaht olarak tayin etti[537].

2.3. Sa'iduddevle el-Hamdanî (991–1002)

2.3.1. Siyasî Faaliyetler

Ebu'l-Mealî'nin ölümü ile birlikte gulamlar Ebu'l-Fezail Sa'id'e "*Sa'iduddevle*" lakabını vererek melik yaptılar. Yönetimi ve ordunun komutasını, gulamlardan el-Emir

---

[531] İbnü'l-Adim, 102; M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 181.
[532] Honigmann, "*Misis*", **İA**, VIII, 366.
[533] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 181.
[534] Abdurrahim Tufantozu, 62.
[535] İbnü'l-Esir, IX, 76.
[536] İbnü'l-Adim, 104.
[537] Ömer Tellioğlu, 91.

Ebu Muhammed Lü'lü el-Kebir es-Seyfi aldı. Lü'lü duruma hakim olarak, kızını Sai'duddevle ile evlendirdi[538]. Sa'iduddevle, halk üzerindeki vergileri arttırdı. Bekcur'a vezirlik yapan Ebu'l-Hasan el-Mağribî, Mısır'a gittikten sonra halife Aziz'i Halep'i almaya teşvik etti[539]. Mısır hâkimi Aziz Dımeşk'te bulunan komutanı Mencutigin[540] et-Türkî'ye Halep üzerine yürümesini istedi. Otuz bin kişilik bir ordu ile[541] Salih b. Ali er-Ruzbarî komutasında bir orduyu 993 senesinde Halep'e göndererek ve orayı kuşattı. Yolu üzerinde bulunan Hıms ve Hama'yı aldıktan sonra Halep'i muhasara etti. Sa'iduddevle, Fatimîler adına hutbe okutacağını söylemesine rağmen bu isteği kabul edilmedi. Tam otuz üç gün Halep'i muhasara ettiler. Kuşatmanın uzaması üzerine Sa'iduddevle, Antakya valisi Mikhael Burtzes'ten yardım istedi[542]. Bu sefer esnasında Fatımîler, Harran'a kadar gelerek büyük tahribatlarda bulunmuş ve şehre büyük zarar vermişlerdi[543].

Sa'idduddevle ve Lü'lü, Fatımîlere karşı Bizans imparatoru Basileos'tan yardım istediler. İmparator, Antakya'daki Mikhael Burtzes adındaki[544] naibi aracılığı ile yardım gönderdi. Elli bin kişilik bir ordu ile Asi nehri üzerindeki Demir Köprü'de (Cisrü'l-Hadid) karargâh kurdu. Mencutigin, bunu duyunca Sa'iduddevle ile birleşmeden önce Rum ordusu üzerine yürüdü ve onları mağlup etti. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine Lü'lü, Ebu'l-Hasan el-Mağribî ve diğer önemli simalara haber gönderip Mencutigin'i muhasaradan vazgeçirmeleri için mal ve para gönderdi. Mencutigin de muhasarayı kaldırarak Dımeşk'e gitti. Aziz, Mencutigin'in Dımeşk'e döndüğünü öğrenince sinirlenir ve deniz yolu ile erzak gönderip kuşatmayı tekrar başlattı Lü'lü, bunun üzerine yeniden Bizans imparatorundan yardım istedi. Yardım talebi üzerine Bulgar topraklarının içine kadar ilerlemiş olan imparator yardım için geri döndü[545]. Bunu haber alan Mencutigin yaptırdığı çarşı, hamam ve diğer yerleri yıktırdı ve Halep'ten ayrıldı. Lü'lü ve Sa'iduddevle, İmparatoru Halep önlerinde karşıladılar. İmparator buradan Hıms ve Şeyzer'i işgal ederek Trablus'u muhasara etti. Basileios, kırk gün Trablus önlerinde kaldıktan sonra bir şey elde edemeyeceğini anlayınca geri çekilip Rum

---

[538] İbnü'l-Adim, 105.
[539] İbnü'l-Esir, IX, 77; Ramazan Şeşen, "*Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü*", 147.
[540] İbnü'l-Esir bu ismi Mengütekin şeklinde vermektedir. Bkz İbnü'l-Esir, IX, 77.
[541] Abû'l-Farac, I, 274.
[542] İbnü'l-Adim, 105.
[543] Judah Benzion Segal, **Edassa (Urfa) Kutsal Şehir**, (Çev. Ahmet Arslan), İstanbul 2002, s. 279.
[544] İbnü'l-Adim, 105.
[545] İbnü'l-Esir, IX, 77; Ömer Tellioğlu, 92; Mahmut Şakir, V, 152; Abû'l-Farac Mengütegin'in geri çekilmesine sinirlenen Mısır halifesi el-Aziz'in onu azlederek yerine Ruzbarî'yi atadığını ifade etmektedir. Bkz: Abû'l-Farac, I, 275.

diyarına gitti[546]. Mencutigin 382/992 senesinin sonuna kadar Halep'te kaldı. Dımeşk'ten 383/993 senesinde Ebu Sehl Menşa b. İbrahim el-Yehudî el-Kazzaz komutasında bir ordu yola çıkarak Şeyzer valisi, Hamdanî gulamı Sevsen'in elinden Şeyzer'i aldı. Daha sonra Mencutigin, Efamiye'yi Sa'iduddevle'nin naibinden alarak Antakya'ya kadar ulaştı[547]. Aziz, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. el-Mağribî'yi 384/995'te bir ordu ile başarılı olması durumunda, kendisine Şam idaresinin verileceği vaadi ile Dımeşk'e gönderdi. Mencutigin ve İbn Mağribî otuz bin savaşçı ile Dımeşk'ten yola çıkarak Halep'e ulaştılar. Bunun üzerine Sa'iduddevle ve Lü'lü, Antakya'da bulunan Rum ordusunda yardım istediler. Antakya valisi Mikhael Burtzes Rum orduları ile yola koyuldu. Mikhael Burtzes ve yanındakiler hezimete uğrayarak geri 384/995'te çekildiler. Bizanslıları püskürten Fatımî ordusu tekrara muhasaraya koyuldu. Mencutigin, Halep'i 384/995senesi bitimine kadar yaklaşık on bir ay muhasara altında tuttu. Bunun üzerine Sa'iduddevle ve Lü'lü, Ebu Ali b. Dureys'i Rum meliki II. Basileos'tan yardım istemek için gönderdiler[548]. Basileos on üç bin kişilik bir ordu ile yardıma gidince Mencutigin savaşmadan geri çekildi. İmparator bu sefer esnasında Şeyzer'i alarak ordularını buraya yerleştirdi[549]. Basileos, Halep'e geldiğinde Sa'iduddevle yıllık vergisini verdiği gibi teşekkür etti. Rum hükümdarın kardeşi kaleyi almasını ister fakat Basileos tarihe yardım için gelip de ihanet eden bir hükümdar olarak geçmek istemediğini bildirerek teklifi reddetti. Basileos, 389/998 senesinde Efamiye, Şeyzer, Hıms'ı aldı ancak Trablus'u alamayacağını anlayınca geri çekildi[550].

Fatımî hizmetine giren Hamdanîler, Ebu Abdullah el-Hüseyn b. Nasıruddevle önderliğinde, Sur üzerine giden Fatımî ordusuna komutanlık dahi yaptılar. Bizans ile mücadele ederek 996'da şehre hâkim oldular [551]. Sa'iduddevle, Halep'ten Şeyzer'e Rum meliki Basileos'a doğru geldiğinde Basileos Halep'i sana bağışladım dediği ifade edilmektedir. Bu sefer ile Şeyzer ve çevresine hâkim olan Basileos buraya Ermeni muhacirler yerleştirmek suretiyle buranın demografik yapısını değiştirme yoluna gitti[552].

---

[546] İbnü'l-Esir, IX, 78.
[547] İbnü'l-Adim, 106.
[548] İbnü'l-Adim, 107; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah on üç ay kuşatıldığını söylemektedir. Bkz Ömer Tellioğlu, 92.
[549] E. Honigmann. " *Şeyzer*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 500; Bu askerlerin sayısının on yedi bin kadar olduğu da söylenmektedir. Bkz: M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 181.
[550] İbnü'l-Adim, 108; Ömer Tellioğlu, 93; Georg Ostrogarsky, 286; E. Honigmann. " *Şeyzer*", **İA**, XI, 500.
[551] İbnü'l-Esir, IX, 102.
[552] E. Honigmann. " *Şeyzer*", **İA**, XI, 500.

Sa'iduddevle, 997 yılından başlayarak 1002 yılında ölümüne kadar, Bizans ile yapmış olduğu muahedeye sadık kaldı[553].

2.3.2. Sa'iduddevle'nin Ölümü

Sa'iduddevle, Lü'lü tarfından 392/1002'de zehirlendirilerek öldürüldü[554]. Lü'lü, böylece Hamdan oğullarının Halep kolunun idaresinde önemli bir güç kazandı. Abbasîlerde olduğu gibi Hamdanîler devletinde de zamanla kullanılan Türk gulamların artık devletin yönetimi hususunda güç yetirmeye başladığı görülmektedir.

2.4. Ebu'l-Mealî Şerif ve Ebu'l-Hasan Ali

Sa'iddüddevle öldükten sonra, Lü'lü el-Kebir mülkü tek başına ele geçirmeye çalıştı. Bu amaçla 394/1004 senesinde Ebu'l-Mealî Şerif ve Ebu'l-Hasan Ali'yi Mısır'a gönderdi[555]. Böylece Hamdanîler'in Halep hâkimiyeti nihayet buldu. Yönetim ise Lü'lü ve oğlu Murtazauddevle Ebu Nasr Mansur b. Lü'lü'e kaldı. Lü'lü, bu amaçla kendisine muhalefet edebileceğini düşündüğü Ahmed b. el-Hüseyin el-Asfar'ı bir tuzakla yakalayarak tutuklattı[556]. Lü'lü el-Kebir 399/1009'da Halep'te öldü[557]. Ebu'l-Hasan Ali ve Ebu'l-Mealî Şerif'in Lü'lü'den korktukları için Mısır'a gittikleri de ifade edilmektedir[558]. Lü'lü'nün yerine geçen oğlu Mansur da Fatımîler adına hutbe okuyarak Onların hâkimiyetini kabul etti. Ayrıca Fatımî halifesinden "*Murtaza ed-devle*" lakabını aldı. Bu tarihi de Fatımî hâkimiyetinin Halep'te başlangıcı olarak kabul etmek gerekmektedir[559]. Hamdanî devleti bölgede nihayet bulmasına rağmen Hamdanî ailesi bölgedeki varlıklarını sürdürdüler.

Sa'iduddevle öldüğünde, Halep'te Ebu'l-Heyca adında bir oğlu vardı ve O'nu Lü'lü'e vasiyet etmişti. Lü'lü, melik olunca ondan çekinerek sıkıştırmaya başladı[560]. Ebu'l-Heyca, Diyarbekir'ın sahibi Mervanoğlu Mümehidüddevle Ebu Mansur Ahmed

---

[553] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 181.
[554] İbnü'l-Adim, 109; 1000-1001'de öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bkz: Ömer Tellioğlu, 93.
[555] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 181; C. E. Bosworth, 65.
[556] İbnü'l-Adim, 111; E. Honigmann. " *Şeyzer*", **İA**, XI, 500.
[557] İbnü'l-Adim, 112.
[558] Ömer Tellioğlu, 93.
[559] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 181; Abdurrahim Tufantozu, 55.
[560] İbnü'l-Adim, 112.

b. Mervan'ın kızı ile evlenmişti. Ebu'l-Heyca, Lü'lü ve oğlu Mansur'dan çekindiği için Hıristiyan bir tüccar aracılığı ile Halep'ten çıkarak daha sonra Rum melikine sığındı. Mansur'un zulmü artınca halk ve Beni Kilâb, Halep'e Ebu'l-Heyca'nın gelmesini istediler. Mümehiduddevle bu durum karşısında Rum meliki ile Ebu'l-Heyca'nın kendilerine gönderilmesi hususunda anlaştılar. Basileos, Ebu'l-Heyca'ya izin vererek Meyyafarikin'deki akrabalarının yanına gönderdi. Beni Kilâb'a da kendi saflarına katılmalarını isteyerek, 400/1009–1010 senesine doğru Halep'e doğru yürüdü. Mansur, bunun üzerine Beni Kilâb'ı kendi safına katmak için çalıştı, bu şekilde Ebu'l-Heyca'nın gücünü kırmayı amaçladı. Bu amaçla da Beni Kilâb'a iktalar ve buna ek olarak Halep'in vergilerinden pay vermeyi önerdi. Mansur'un vaatlerine olumlu yanıt veren Araplar Ebu'l-Heyca'yı yalnız bıraktılar. Ebu'l-Heyca da yenilerek Rum beldesine geri döndü[561]. Bölgede artık Kilâbîlerin yoğunlukta bulunduğu Salih b. Mirdas önemli bir güç olarak ortaya çıktı[562]. Halep kısa bir süre için Hamdanîlerden "*Azizü'l-mülk*" adıyla bilinen bir şahsın eline geçti. Mısır halifesi Hâkim, bu şahsı Halep'e vali tayin etti. Hâkim'in ölümü ile Azizülmülk, Hâkim'in yerine geçen Zafir'e isyan etti. Bunun üzerine Azizülmülk bir suikast neticesinde öldürüldü[563]. Bütün bunlara rağmen Mısır'a giden Hamdanî ailesi, Fatımîler adına çalışarak çeşitli zamanlarda onlar adına savaşlara komutanlık dahi yaptılar. Bu amaçla Ebu Abdullah b. Nasıruddevle b. Hamdan Mısır'dan beraberindeki bir ordu ile Halep'i işgal eden Muizzüddevle Ebu Ulyan Semmal b. Salih b. Mirdas üzerine yürümek için gönderildi. Ebu Abdullah 1048–1049 senesinde onları mağlup ederek Mısır'a geri döndü[564].

Fatımî halifesi adına, Halep hâkimi İbn Mülhem şehirde iken halk Mahmud b. Şiblüddevle Nasr b. Salih'ten yardım istedi. Mahmud da halkla beraber 1060 yılında İbn Mülhem'i muhasara etti. Mısır'dan Nasıruddevle Ali b. Nasıruddevle b. Hamdan'ı Mahmut üzerine gönderdiler. İbn Hamdan bozguna uğradı yaralandı ve esir edildi. 1060'da İbn Hamdan serbest bırakıldı ve Mısır'a gitti[565]. Fatımî halifesinin hizmetine giren ve bunların sonuncuları olan Nasıruddevle Ebu Ali ile biraderi bir gizli ittifakın kurbanı oldukları zamana kadar Mısır'da muhafaza edildiler (1073)[566].

---

[561] İbnü'l-Adim, 113; M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 182.
[562] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 182.
[563] İbnü'l-Esir, IX, 186.
[564] İbnü'l-Esir, IX, 186–87.
[565] İbnü'l-Esir, IX, 187.
[566] M. Sobernheim, "*Hamdaniler*", **İA**, V/I, 182.

el-Cezîre ve Şam eyaletinde önemli siyasî faaliyetlerde bulunan Halep Hamdanîler'i ve Musul ve Bağdat üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Musul Hamdanîler'i, bölgede ortaya çıkan diğer Arap unsurların güçlenmeleri ile gerilemeye başladı. Ancak Hamdanîler'in yıkılmasında etkili olan unsurlar yalnızca bunlardan ibaret değildi. Türk gulamların, yönetimde etkinliklerinin artması ve buna bağlı olarak ehliyetsiz kişilerin başa geçmesi de gösterilebilecek diğer faktörlerdendir. Bölgedeki hâkimiyet mücadelesi, zayıf olanın güçlünün kontrolüne geçmesini sağlıyordu. Hamdanîler'in zayıflaması da bölgede etkinliğini artıran unsurların hâkimiyetine girmelerini sağladı. Hamdanîler'in zayıflaması, bölgede güçlenen Fatımî, Ukaylî ve Mervanî gibi unsurların etkinliğini artırdı.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMDANÎLER'DE İÇTİMAÎ, İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

I- İÇTİMAÎ HAYAT

1. Etnik Yapı

Hamdanî devleti, coğrafi konumu itibariyle birçok kültürün etki alanında kalmıştır. Nitekim bir geçiş alanında kurulmaları, onlara ticarî bir avantaj sağladığı gibi siyasî anlamda ise tersi bir durum arz etmekteydi. Hamdanî, toplumunun temelinde yönetici tabaka olan Araplar gelmekteydi. Bunun yanında Araplar, şehirde oturur ve tarımın olduğu yerlerde yaşarlardı. Onlardan büyük bir kısmı ise göçebe hayat yaşamaktaydı. Bu kabilelerde, daha ziyade kabilevî çarpışmalar ve gazveler göze çarpardı. Bunlar ziraatı, ticareti ve sanatı hakir görürdü, ancak seçkin bir dil kabiliyetleri vardı. el-Cezîre bölgesinin çoğunluğunda Rebi'a ve Mudar kabilelerinin yanı sıra Yemenliler, Beni Kelb gibi kabileler yaşamaktaydılar[567].

X. yüzyılda Halep'te beş bin kadar Yahudi bulunmaktaydı. Ninova'dan başlayarak Dicle'nin akış yönünde bütün kasaba ve köylerde Yahudi cemaatleri bulunmaktaydı. Ceziretü ibn Ömer'de 4.000, Musul'da 7.000, Harba'da 15.000 Yahudi'nin bulunduğu ifade edilmektedir[568]. Fırat ve Dicle arasında Hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu yegâne şehirler Urfa ile Yakubîlerin merkezi ve patriklerinin

---

[567] Abdülaziz ed-Duri, **Tarihü'l-Irak el-İktisadi Fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri**, Beyrut; Darü'l-Maşrık 1974, s. 28

[568] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 51; Ali Mazaherî, **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972, s. 150.

oturduğu yer olan Tikrit idi[569]. Mezopotamya'da beş yüz bin kadar Hıristiyan Nesturi'nin bulunduğu ifade edilir. Asurluların arda kalanlar olarak kabul edilen etnik unsurlar, Urfa bölgesinde Rakka ve Harran'da yaşayan Harranîler 1009'a doğru bunlardan arta kalan kırk kişiden fazla değildi[570]. Yine Mezopotamya'da Mecusîlerin de yoğunlukta oldukları ifade edilmektedir[571]. Bölgede Süryaniler de yoğunluk arz etmekteydiler. Fetihler ile birlikte Araplaşan bölgede, özellikle X. yüzyıldan sonra Süryani dili artık bilim dili olmaktan dahi çıkmıştır. Sadece bu dili kullanan Hıristiyanlar, artık bu iki dil arasında bir fark görmüyorlardı[572].

Diyar-ı Rebi'a diye isimlendirilen kuzey kısmında, Bekir kabilesi bulunmaktaydı. el-Cezîre bölgesine 358/969 yılında Arap göçü olduğunu görmekteyiz. Bunlar Beni Numeyr, Beni Kuşeyr ve Beni Kelb gibi kabileler idi. Bu kabileler buraya yerleşmiş ve burada bulunan kabileleri yerlerinden kovmuşlardı. Beni Şeyban Cezire'de oturdu. Beni Numeyr ise Harran ve Musul dolaylarına kadar yayıldı. Beni Ukayl ise hicri dördüncü asrın ikinci yarısında Irak'ın ortalarında güçlü bir hale geldi[573]. Fırat'ın güneybatısına Beni Haface, Musul'un batı taraflarında ise Beni Tağlib yerleşik durumdaydı[574]. Yine de Tağlib kabilesinin bu bölgede büyük bir yekûn teşkil ettiğini görmekteyiz. Hamdanîler, Halep'te büyük bir yekûn teşkil edip önemli görevler ifa etmişlerdi. Hatta Seyfüddevle'nin kız kardeşinin İbn Vehb burcuna tırmanıp, meydana baktığı ve burada kendi ehlinden yirmi bine yakın insanı gördüğü ve şaşkınlık içerisinde kaldığı ifade edilmektedir[575].

Ancak Hamdanîler'in aleyhine gelişen Bizans saldırıları neticesinde, Bekr ve Tağlib kabilelerinin bazı kollarının Diyarbekir bölgesi ve bununla beraber Bitlis ve havalisine kadar yayıldılar[576]. Ancak nüfusun, savaşlara bağlı olarak yoğunluğunu değiştirdiği ifade edilebilir. Zira savaşlar şehir nüfusunda önemli değişiklikler icra etmiştir. Nitekim bu bağlamda 962 yılında Kınnesrin'e yaklaşan Rumların korkusundan, halkın şehri boşalttığı ve Halep'e yerleştiği görülse de, daha sonra da 966 yılında Nikephoros'un Halep'e yaklaşması neticesinde halkın buradan Kınnesrin'e çekildiği

---

[569] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 51–52.
[570] Ali Mazaherî, 150.
[571] Ali Mazaherî, 151.
[572] Maurice Lombard, 95.
[573] Abdülaziz ed-Duri, 29.
[574] Abdülaziz ed-Duri, 30.
[575] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle el-Hamdanî: Memleketü's-Seyf ve Devletü'l-Eklam**, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, Tarihsiz, s. 158.
[576] Mükrimin Halil Yınanç, *"Bitlis"*, **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 662.

görülmektedir[577]. Ancak Bizans, sınır komşusu olan Müslümanlara karşı tahkimat yapmak adına, özellikle Suriye'nin kuzeyindeki Kilikya Toroslarına Bulgarları yerleştirdi[578].

Nüfus hareketleri yönünden Suriye ve Mezopotamya halkı, Arabistan-Samî uzantısı görünümündeydi. Ancak bu dünya, gelenek, dil, yetişkin kadrolar yönünden Sami olmaktan çok Samileşmiş bir dünya idi. Suriye ve Mezopotamya, Asya ve Afrika'nın tüm ırklarının buluştuğu ve kaynaştığı bir ülke olmuştu. Zenci, Türk, İslav olmak üzere her rengi taşıyan ve her dili konuşan köle ve paralı asker ticareti ile bir alan manzarası gösteriyordu[579].

Halep'teki Hamdanî toplumu değişik ahlaklar, mezhepler ve dinlerden oluşan farklı tabakalardan müteşekkil insan renklerine sahipti. Orada Hamdanî yöneticileri, çoğunluğu Türk memalikten oluşan komutanlar, yine memalikten oluşan hizmetçi tabakası ve saray içerisinde ciddi roller oynayan güzel cariyeler bulunmaktaydı. Yine burada Ehli Sünnet, Şia mezhebi, Yahudi ve Hıristiyan'dan oluşan Ehli Zimmî vardı. Ayrıca yine burada ticaret, ziraat, sanat ile geçimi sağlayan savaş zamanlarında sıkıntı içinde, orta halli bir hayat, savaşın olmadığı zamanlarda ise müreffeh bir şeklide yaşayan değişik milletler vardı[580]. Hulvan ve Nusaybin gibi yerlerde aynı zamanda Yahudiler de bulunmaktaydılar[581]. Özellikle Siyahî, Ermeni, İranlı, İslav ve daha pek çok ırkı temsil eden insanlar Kilikya sınırında özellikle Antakya'da bir araya gelmekteydiler. Bu uyum da X. yüzyılda Nikephoros'un seferine kadar devam etti[582]. İbn Havkal 969 tarihinde buraya geldiğinde Musul'un bazı bölgelerinde Mudar ve Rebia bazı bölgelerinde de Hizbaniyye ve Hamidiyye Kürtlerinin meskûn olduğunu söylemektedir[583].

Tikrit, Rakka ve Musul yakınlarında Hıristiyan Aramilerden birçok topluluk vardı. Kürtler ise Cezire'nin yukarı kesimlerinde oturmaktaydılar. Bazıları ise Musul yakınlarındaki köylerde ve Musul gibi şehirlerde oturmuşlardı. En meşhur kabileleri bu dönemde Humeydi, Hizbaniyye ve Hakkâri kabileleriydi[584]. Ancak Arap Tağlib kabilesinin bu bölgede hâkimiyet kurması, özellikle İslâm, önce Süryani ve Ermeni

---

[577] E. Honigmann, "*Kınnesrin*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 712.
[578] Maurice Lombard, 107.
[579] Maurice Lombard, 35.
[580] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle,** 157.
[581] Abdülaziz ed-Duri, 33.
[582] Maurice Lombard, 128.
[583] İbn Havkal, 214.
[584] Abdülaziz ed-Duri, 32.

dillerinin revaçta bulunduğu bölgeyi Araplaştırmaya doğru götürdü. Fakat özellikle Diyarbekir bölgesi değişen bir karakter arz etmekteydi. Zira Hamdanîler zamanında Arap bir örtüye bürünme yolunda olan bölge, Mervanîler ile Kürt kimliğine bürünme yoluna girmekteydi[585].

Abbasîler döneminde, Hindistan'dan getirilen Zutt halkı da sınır kentlere yerleştirilmiş bulunmaktaydı. Bunlar burada hem hayvancılık yapar, hem de tarım yapmaktaydılar[586]. el-Cezîre bölgesi etnik yönden Ermenilerin de yoğunlukta bulunduğu bir bölge olarak bilinirdi[587]. Irak ve Suriye'de Aramiler ve Süryaniler çoğunluktaydılar[588]. Sabiî cemaati ise genel olarak Harran, Rakka ve Uşrun'da yaşamaktaydı[589].

2. Sosyal Hayat

Hamdanîler, her şeyden önce bedevî bir karakter arz etmekteydi. Hamdanîler'in sosyal hayatı incelenirken de bu hususun göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Hükümdara esasen emir denirdi. Bedevî adetlerin mümessili olan Hamdanîler bu adetleri yaşatmayı da sürdürmüşlerdir. Nitekim bu durumu teyit eden bir husus da Musul'da vukua gelen bir buluşmada, Halife Razî ve İbn Raik bir evde oturdukları halde Hamdanîler'den olan Emir ise çadır altında oturmaktaydı. İbn Raik'in bu esnada kendilerine; "*Sizler bedevilerden başka bir şey değilsiniz*" diyerek tarizde bulunduğu ifade edilmektedir[590]. Bu bölgedeki kesafetlerine rağmen konargöçer hayatı sürdürmekte ısrar ettikleri görülmektedir[591]. Hatta denilebilir ki Hamdanîler'in bu kabile reisi konumu, Onların bu bölgede yer almasında önemli bir etken olmuştur. Bu durum hayvancılık ile uğraşan halkın gücenmesini önlemekteydi[592].

Musul'daki toplum, ticaret ve zevk temelli bir hayat üzerine kuruluydu. Nitekim Musul'un hamamları ile meşhur olduğunu ve temizliği ile bilindiği ifade edilmektedir. Ticarî bir şehir olduğu için buraya gelen tüccarların hayatı renkli kıldığı görülmektedir.

---

[585] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 611.
[586] Maurice Lombard, 32.
[587] Claude Cahen, **İslâmiyet**, 238.
[588] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 141.
[589] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 152.
[590] Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Hükümdarlar"*, (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XIII, S. 78, (Ağustos 1939), s. 488.
[591] M. E. Galib et-Tavil, 189; Ira M. Lapidus, I, 4.
[592] M. G. S. Hodgson, I, 473.

Hamam kültürü de bu sayede gelişti. Bununla beraber burada karcıların bulunduğu ve bunların yazın dağlardan getirdikleri karları şehirde sattıkları ifade edilmektedir[593].

Hamdanî toplumunda sosyal hayatın muhteviyatında bulunan bir diğer unsur da, şarkı ve danstır. Bu tür meclisler özel durumlar ve hükümdarın isteği üzerine yapılırdı. Şair ve şair olmayanlar kadeh teati ederken çiçek, güzel kaside, şarkı ve kafiyeli sözler söylerdi. Şairler bu tür meclislerden ün yaparak ortaya çıkmaktaydılar. Bu tür durumlara Mütenebbî çoğunlukla değinmektedir[594].

Bununla beraber Musul'da kaplıcalar da bulunmaktaydı. Yazları ve ilkbaharları insanlar buraya gelerek madenî sularda yıkanırlardı. Ayn-ı Kibrit (Kibrit Pınarı) adında bir kaplıcanın Musul'un kuzeyinde bulunduğu ve insanların cilt hastalıkları için buraya geldikleri ifade edilmektedir. Hamdanîler, Musul'un yakınlarında Ninova'da bulunan, Hz. Yunus'un bulunduğu alan olarak düşünülen mekânı genişleterek, buraya evler, çarşılar eklemiş ve insanlar ziyaret maksadı ile buraya gelip kalmaktaydılar[595]. Eski Ninova'nın yeri Makdisî zamanında Tall al-Tavba ismini taşıyor ve Yunus peygamberin Ninova halkını, hak dinine davet etmek üzere oturduğu yer sayılıyordu. Burada bulunan camiinin etrafına, Hamdanîler'den Nasırüddevle, ziyaretçiler için, hanlar yaptırdı. Buradan yarım fersah mesafede, hastalar için, Ayn Yunus ismiyle bir menba, bunun pek yakınında bir cami ve bizzat Yunus peygamberin dikmiş olduğu söylenilen Sacarat al-yaktin bulunmaktaydı[596].

Hamdanî toplumunda, Hamam kültürü önemli bir özellik arz etmekteydi. Rumlardan alındığı ifade edilen bu Hamam geleneğinin çokça yaygınlaştırıldığı ifade edilmektedir. Bu dönemde Hamamlarda; Hamam ustası, külhancı ve saka gibi görevliler bulunmakla birlikte, bu hamamlar tezekle yakılmaktaydı[597]. Ayrıca yine Abbasîlerden kalma hastanelerin Meyyafarikin, Harran, Antakya ve Nusaybin gibi çeşitli şehirlerde bulunduğunu ifade edilmektedir[598]. Bu durumda, bu tür yapıların varlıklarını muhtemelen Hamdanîler zamanında da sürdürmüş olabileceğini ifade edebiliriz. Arap coğrafyacıları, Musul'u bir başörtüsüne yani uzun bir dikdörtgene benzetirler. Makdisî'ye göre, şehrin planı bir yarım daire şeklindeydi. Murabba'a ismi verilen iç

---

[593] Said ed-Diveci, 231.
[594] Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair"*, (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XIII, S. 77, (Temmuz 1939), s. 437.
[595] Said ed-Diveci, 233.
[596] E. Honigmann "*Musul*", **İA**, VIII, 741.
[597] Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair"*, (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XIII, S. 74, (Nisan 1939), s. 121.
[598] Abdulhalık Bakır, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, Ankara 2000, s. 270.

kale Nasr-Zubayda kanalının Dicle'ye döküldüğü yerde bulunuyordu. Şehrin surları dâhilinde bazen Çarşamba Pazarı var idi. Çarşıdaki sokakların çoğunun üstü kaplıydı. Şehrin başlıca sekiz sokağını zikreder. Halifenin sarayı nehrin şark sahilinde, yarım fersah mesafede olup, Ninova'ya hâkim bulunuyordu[599],

Hamdanî içtimaî hayatında, atların önemi büyüktür. Bununla beraber el-Cezîre bölgesi atlara verilen önem ile bilinir. Çünkü orduları savaş alanlarında çok üstündür. En cesur süvarilerin onlardan olduğu ifade edilmektedir. Bununla beraber Hamdanîler at yarışı düzenler ve birinci gelenlere ödüller verirdiler[600].

İçtimaî hayat, bu dönem ile birlikte çeşitlilik arz etmektedir. Zira X. Asırdan itibaren aşk şiiri yaygınlaşmıştır. Aşk şiirlerinin yarısı kızlara ve oğlanlara karşı olan ıstırabı dile getirmekteydi. Hatta Ebu Firas gibi şairler bile oğlan şarkıları yazmışlardı. Bunun yanında harp adamı olarak bilinen Halep'teki Seyfüddevle dahi, kız ismi taşıyan Samil adında bir oğlana sahip bulunmaktaydı. Hatta bu dönemde Dicle kıyısında bulunan meyhanelerde kız ve oğlanların bir arada bulunduğu ifade edilmektedir[601]. Bu, adet haline getirilmiş, bu konuda değişik hikâyeler anlatılmaktaydı. Nitekim Sanavberî'nin, Urfa'da yaşandığını ifade ettiği kitapçı, Sa'd ve papaz olma yolunda olan İsa adlı bir çocuğa, aşkını anlattığı hikâye, bu duruma açıklık getirmekle beraber bu tür kıssaların adet haline getirildiğini göstermektedir[602].

el-Cezîre bölgesi, avcılıkla da bilinir. Buranın coğrafi durumu, çeşitli av hayvanlarının barınmasını sağlamaktaydı. Hamdanî içtimaî hayatında avcılığın göz ardı edilmesi düşünülemezdi. Bu amaçla Küşacim'in Seyfüddevle'ye yazdığı av ile ilgili bilgileri ihtiva eden bir eseri vardır. *Kitabu'l-Mesa'id ve'l-Metarid* adlı eserinde avcılık ve avda kullanılan hayvanlar hakkında önemli bilgiler vermektedir[603]. Ayrıca doğa üzerine şiirler irad eden şairlerden de anlaşılacağı üzere sosyal hayat çok parlak bir durumdaydı. Sanavberî ve Küşacim bahçe, çiçek ve ağaç zevk ve cazibesini şiirlerinde yükselttiler ve bunlardan özellikle gülfidanının ziraatının çok geliştiği ifade edilmektedir[604].

---

[599] E. Honigmann "*Musul*", **İA**, VIII, 740.
[600] Said ed-Diveci, 33–34.
[601] Adam Mez, "*Orta zaman Türk-İslam Dünyasında Adetler*", (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halk Evleri Dergisi***, c. XII, S. 71, (1939), s. 440.
[602] Adam Mez, *"Orta zaman Türk-İslam Dünyasında Adetler"*, ***Ülkü Halk Evleri Dergisi***, XII, 71, s. 441–442.
[603] Said ed-Diveci, 235.
[604] Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair"*, ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, XIII, 74, 118.

Hamdanîler iletişim araçlarına da önem veriyorlardı. Bu cümleden Hamdanîler güvercin yetiştirmekteydiler ve yetiştirdikleri bu güvercinleri posta için kullanmaktaydılar[605].

Ancak yine de toplum hayatına baktığımız zaman toplumun, vergilerin çokluğu, peş peşe harpler ve azığını fertlerden alan gazveler dolayısı ile yoksulluk ve ihtiyaç içerisinde olduğunu görürüz. Buna karşın emirlerin çok ciddi bir şekilde israf hayatı yaşadığı görülmektedir. Mesela meddahlara dağıtılan mallardan ötürü, meddahların hayat seviyeleri üst düzey biri ile hemen hemen aynı olabiliyordu. Buna düğünlerdeki ve saray hayatındaki harcamalar eklenince, yüklü bir meblağ karşımıza çıkmaktadır. Yine dört yüz deve ile hacca giden ve Kâbe'de on bin dinar dağıtan, elli bin insanı giydiren, Cemile binti Nasıruddevle buna misal olarak verilebilir[606]. Seyfüddevle Meyyafarikin'i ziyarete gittiği zaman, orada kaldığı altı ayda, harcadığı miktar da yirmi milyon iki yüz altmış bin dirheme ulaşmıştı[607]. Ancak 969 senesinde Nusaybin'e gelen Ebu Tağlib buradaki halka korkunç vergiler yükledi. Buna Rum savaşları ve yağmalar eklenince halkın durumu daha iyi anlaşılır[608].

Bütün bunlara rağmen Adam Mez bu zamanlarda, 300 dirhemin Musul'da aşağı tabakadan bir karı-kocanın senelik ihtiyacını teşkil ettiğini ve 5000 ve 7000 dinarın da mükemmel bir servet olduğunu ifade etmektedir[609].

Sosyal hayatta, güvenliği temin etmek de önemli bir vazife olarak görülmektedir. Nasıruddevle'nin Bağdat'a hâkim olduğu yıllarda bu güvenlik vazifesini bizzat kendisinin üstlendiği görülmektedir. Basit bir emniyet görevlisiymiş gibi suç konusunda adaleti bizzat kendisi vermiş ve radikal bir şekilde hapishaneleri boşaltmıştı[610].

Hamdanîler, görüldüğü üzere büyük bir lüks içerisinde yaşamışlardı. Rumlarla olan acı savaşların tozunu omuzlarından silkecek kadar bir zaman bulduklarında dahi, bu hayatı idame ettirdiler. Bu lüksün görüntülerinden birisi de Seyfüddevle'nin iki oğlu Ebu'l-Mekarim ve Ebu'l-Mealî'yi, kardeşi Nasıruddevle'nin kızları evlendirmesi ve yine kızı Sittunnas'ı, kadeşi Nasırruddevle'nin oğlu ile evlendirdiği esnada bastırdığı

---

[605] Said ed-Diveci, 235.
[606] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 139.
[607] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 161.
[608] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 140.
[609] Adam Mez, "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair*", ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, XIII, 74, 114.
[610] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 440..

yeni dinarlarda görülebilir. Her dinar 10, 20 ve 30 dinar değerindeydi. Bu münasebetle bastırdığı paraların 17 bin dinara ulaştığı ifade edilmektedir[611].

Seyfüddevle, savaşlardan arta kalan zamanlarda güzel dinletileri dinlerdi. Onun Hünkârî isminde özel bir şarkı söyleyeni ve yine Ceyda diye bilinen şarkıcısı vardı. Müziğin, Seyfüddevle'nin kalbinde yer almasını bunların sağladığı ifade edilmektedir[612]. Yine saray hayatında savaş esnasında ele geçirilen Rum cariyelerin varlığından da bahsedilir. Nitekim Seyfüddevle'nin, zamanın en büyük haremine sahip olduğu ifade edilmektedir. Hıristiyan bir cariyenin O'nun üzerinde önemli bir tesir icra ettiği görülmektedir. Hatta diğer cariyelerin bunu kıskanması, Seyfüddevle'yi bu cariyeyi daha güvenli bir yere taşımaya itmişti[613].

Seyfüddevle, yarış meydanında üzerinde maharetli süvarilerin bulunduğu asil Arap atları ile yarışlar yaptırırdı. Halep, değişik yarış ve eğlencelere sahne olmaktaydı. Rum ve Bizanslı seyyahların buralardaki lüksü ve hayatı İstanbul'a taşıdıkları ifade edilmektedir[614]. Bu etkinin aynı zamanda, kuzeyde Trabzon'a kadar ulaşan Arap tüccarlar vasıtası ile de taşındığı ifade edilmektedir. Bu karşılıklı etkileşim aralarında meydana gelen savaşlara rağmen sürmekteydi[615].

Hamdanî toplumunda yemek ve tatlı kültürü oldukça gelişmiş bulunmaktaydı. Nitekim bu duruma işaret eden en büyük alamet Seyfüddevle'nin hediyelerine nail olan ve O'nun sarayında bulunan Mahmud b. el-Hüseyin Küşacim'in bu konudaki ifadeleridir[616]. Özellikle yemek tertipleri ince zevkler göstermekteydi. Bu zevk gül suyu ile misk ve anberi tatlılara tahsis edilmekteydi. Tatlı, ziyafetlerde en son noktayı teşkil edip büyük bir sanatkârlık, tatlıların dış kalıplarında kendini göstermekteydi. Bu cümleyi teyid eden husus ise Mütenebbî'nin şekerden ve bademden yapılan bir balığın kendisine hediye edilmiş olmasından bahsetmesidir[617]. Hatta Membiç şehrinde çok şahane şeker, ceviz, fıstık ve susam karışımından meydana gelen üzüm tatlısı yapıldığı ve ün saldığı ifade edilmektedir[618].

---

[611] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 161.
[612] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 163.
[613] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 133.
[614] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 163.
[615] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 164.
[616] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 236–237.
[617] Adam Mez, "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair*", ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, XIII, 77, 433.
[618] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 232.

2.1. Yönetici Tabakası

Hamdanî toplumunun başında, yönetici Hamdanî ailesi bulunmaktaydı. Hepsinin başında ise emir gelmekteydi. Emir, devlet makamlarının en önemli yerlerinde bulunuyordu. Emirler, barış zamanında bölge yöneticisi, savaş esasında da ordu komutanı idiler. Bu emirler büyük bir çoğunluğa sahip idiler. Bunların en meşhuru Antakya yöneticisi Ebu'l-Eşa'ir idi[619]. Hıms'ta vali olan Ebu Va'il et-Tağlib ve Rumlara karşı birçok savaşa giren, bir savaşta esir edilen Nasırüddevle'nin oğlu Muhammed b. Nasırüddevle de bunlardandır. Seyfüddevle'ye isyan eden yeğeni Hibetullah, Ebu Züheyir Mühelhel b. Nasr b. Hamdan ve kahraman şair Ebu Firas da mühim roller oynayan önemli şahsiyetlerdi. Bütün bu emirler Seyfüddevle'nin veya Nasıruddevle'nin sultası altında, Onların mülkünü yüceltip idaresini güçlendiriyordu[620]. Bu cümleden yönetici olmak büyük bir şans olarak görülmektedir. Nitekim lüks hayatın semeresini yöneticiler paylaşmaktaydı. Bu lüks hayat öyle bir noktaya ulaşmıştır ki yöneticiler için tam bir rahatlık getirmekteydi. Hatta 967 senesinde vefat eden Seyfüddevle, dokuz defa gasledildi, evvela halis su ile sonra lotus esansı ile daha sonra sıra ile sandal, derirah, anber, kâfur, gül suyu ve en sonra da iki defa takdir edilmiş su ile yıkandı. Son olarak elli dinarlık bir dabık kumaşı ile kurulandı ki bu kumaş gasil bittikten sonra Kufe kadısına ücreti ile beraber verildi. Cezire zamkı ve kâfur ile tahnit edildi, yanaklarına ve boynuna yüz miskal gabah, kulaklarına, gözlerine, burnuna ve ensesine otuz miskal kâfur konuldu. Kefeni bin dinar kıymetinde idi. Tabuta konularak üstüne kâfur serpildi[621].

Seyfüddevle'nin sarayının, 962 tarihinde yıkıldığı ancak bundan sonra da bir daha inşa edilmedi. Meyyafarikin'de ise savunma amaçlı surların takviyesi yapılmıştır. Ancak daha sonra Halep'te Ulu Camii'ne birkaç tamirat yapılması gerekti. Ayrıca bu kuşatma esnasında zarar gören surlar da kısmen restore edilmiştir. Sarayın harap edilmesi ve daha sonra tekrardan başlayan Bizans savaşları Seyfüddevle'nin buradan çımasını netice vermiş ve böylece Seyfüddevle'ye bu şekilde büyük bir darbe vurulmuştur. Şehir halkının nüfusunun da azaldığı görülmektedir[622].

---

[619] Mustafa Eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 157.
[620] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 158.
[621] Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair"*, (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XIII, S. 75, (Mayıs 1939), s. 261.
[622] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 658.

2.2. Saray Kültürü

Beni Hamdan, Musul ve Halep'teki muasırlarının birçoğu gibi büyük saraylar yapmaya düşkündüler. Hamdanî emirleri, güzellik ve sanat yönünden ihtişamı olan saraylar içinde yaşadılar. Bu saraylar, muhtemelen Onları vasfeden şairlere ilham kaynağı olmuştur. Bu saray ve bahçelerin en güzeli Musul bölgesinde Ebu Tağlib b. Nasıruddevle'nin sarayıdır. Sarayın ortasında suyu kaldıran bir tekerlek vardı ve ekinleri sulardı.[623]. Emir tabakası, yönettikleri vilayetlerde saraylar edinmekteydiler. Bu saraylardan en meşhuru Halep'tedir. Bununla beraber Halep dışında en meşhuru Menbiç'te şair Ebu Firas'ın sarayıdır[624]. Sosyal hayatın başında yüksek işleri bizzat kendilerinin yönettiği Hamdanî emirleri gelirdi. Mesela Ebu'l-Eşa'ir Antakya'yı yönetmekteydi. Ebu Tağlib Hıms'ı, Ebu Firas da Menbiç'i yönetmekteydi. Yani aile hem yöneten hem de yönetilen pozisyonunda bulunuyordu[625].

Bu saraylar içerisinde arkların aktığı ve taze güzel kokulu bahçelere sahip olunduğu ifade edilmektedir. Antakya, Hıms ve diğer vilayetlerde de saraylar buna benzer şekildedir. Emirler gerek başkentte ve gerekse vilayetlerde olsun tam bir lüks hayatı yaşamıştılar[626]. Nitekim bu tür imar ve sanat işleri çoğunlukla lüks ve ihtişamı göstermekteydi. Sa'duddevle'nin 978 senesinde Hıms'ı idare ile görevlendirdiği Bekcur da burada mimari bakımdan dikkate şayan olan minare yaptırmıştı[627].

Hamdanî emirlerinin çoğu saraylarını Halep'i ikiye bölen ve bahçelerini sulayan Kuveyk nehrinin kenarlarında inşa etmişlerdi. Bunlardan en önemlisi ki kendisinden en fazla bahsedilen Seyfüddevle'nin inşa ettirmiş olduğu Kasru'l Halebe'dir[628]. Seyfüddevle'nin Meyyafarikin şehrinde de Ali b. Vehb adlı kulenin bitişiğinde ve kale içinde büyük bir saray yaptırdığı bilinmektedir. Bu sarayın bahçesinde annesi N'um, oğlu Abdullah ve kız kardeşi Khula'nın gömülü bulunduğu mezarlık vardı. Farkin suyunu, kaynağından şehre getirtmiş, bir kısmını da sarayına aldırmıştı[629].

İbnü'l-Esir, Seyfüddevle'nin yaptırdığı sarayın adının "ed-Dareyn" olduğunu ifade eder[630]. Emir, Kuveyk nehrini sarayın bir tarafından geçirip diğer tarafından

---

[623] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 137.
[624] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 158.
[625] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 130.
[626] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 159.
[627] M. Sobernheim, "*Humus*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 589.
[628] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 159; Ebü'l-Fida, I, s. 441; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 655; Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 135.
[629] Şevket Beysanoğlu, 175.
[630] İbnü'l-Esir, VIII, 465–66

çıkarmıştır. Emir'in, sarayın yapımında mimarlardan, ressamlardan, nakkaşlardan, dokumacılardan mahir sanatkârları seçmişti[631]. Ancak bu dönemde halife ve hükümdarlar saray yapma yarışı içindeler. Yani bu dönemin temel özelliği sarayların yapılmasının adet haline gelmesidir. Nitekim Halife Mutasım, Samarra'da "Cavsak" adında bir saray yaptırmıştı[632].

Seyfüddevle'nin sarayı hakkında şu ifadeler kullanılmaktadır;" *Saraya giriş, üzerinde binlerce güzel ve ilginç resmin bulunduğu büyük bronz kapılar sayesinde olmaktadır. Bu kapılar camdan mihverler üzerinde dönmekteydiler. Sarayın ufak sütunlarla çevrili ve peş peşe gelen salonları bulunmaktaydı. Sütunların üzerinde içerisinde renkli çiçeklerin bulunduğu oyuk kubbeler bulunmaktadır. Sarayın içerisindeki birçok kemer güzel kufi hattı ile yazılmış Kur'an ayetleri ve şiir beyitleri ile süslenmiştir. Büyük salonun lacivert renkli beş kubbesi kırk dört tane sütun ile taşınmaktadır Bu sütunlar gümüşten halkalara sahiptir. Çevresinde taze bitkilerin beslendiği yeşil saksıların bulunduğu güzel nakışlar oluşturan, alçıdan çerçevelerle bu sütunlar çevrilmiştir. Saraydaki adamlarının, kendisini kuşatmış bir şekilde oturduklarını gösteren tahta pervaz üzerinde emirin bir resmi bulunmaktaydı. Sarayın avlularında fıskiyeler bulunmaktaydı. Bunlar nilüfer çiçeklerini sular aynı zamanda fiskiyelerden dağılan su serpintileri havayı nemlendirirdi. Güzel mermer, kalın yumuşak örtülerle kuşanmıştır. Örtüler ipekten olup, oturak ve mobilyalar sedeften ve fildişi ile süslenmişti. Yine keskin güzel kokular, Dımeşk'e ait buhurdanlıklardan yükseliyordu. Mermer bağlantılardan oluşan ahırlar bin tane atı alabilecek kapasitedeydi. Bahçeler sarayın çevresinde uzanır içinde; güller, karanfiller, lotus ve yasemin çiçekleri bulunurdu."*[633]. Hayatın bir parçası haline gelen zevk kısa zamanda kendini hissettirmişti. Nitekim bu dönemde revaçta bulunan esas unsurlar, sıcak bir bölge için elbette buz ve ıslak keçe gibi serinletici şeylerdi. Bu da hayatın bir parçası olarak görülmekteydi[634]. Nitekim sarayın duvarları üç bin metreydi. Kuveyk'in akıntısı demir parmaklıklar arasından, tamamıyla sarayın duvarlarını delerdi. Sarayı iki hipodromun sardığı ve bu sebeple "Darul'l-Halbe" denildiği ifade edilmektedir. Ahırlar iki bin deve, bin dört yüz katır ve sekiz yüz at alacak kadar genişti. Bölümler oldukça fazlaydı. Saray, aynı zamanda silah ve savaş malzemeleriyle doluydu[635]. Bu saray, Arap ve Bizans sanatını bir araya getirmesi yönü

---

631 Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 159.
632 Desmond Stewart, **Batılı Gözü İle İslam Kültür ve Medeniyeti**, (Çev. Müjdat Kayayerli-Murat Özyiğit), Konya 1994, s. 156.
633 Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 160.
634 Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair"*, ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, XIII, 74, 115.
635 Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 655.

ile içerdiği mühendislik noktasında, Bağdat saraylarından üstün sayılabilir. Bu ihtişam Nikephoros'un 351/962'de Halep'e saldırması ile son buldu[636].

X. Asırda tam anlamıyla bir unvan çılgınlığı hasıl oldu. Hatta bu unvanlar ile sülaleleri tamamen ortadan kaldırmanın hedeflendiği ifade edilmektedir. Adet haline getirilen bu tür unsurlar sosyal hayatta önemli bir yer almıştı[637]. Seyfüddevle'nin diğer bir yapıtı, dinî özelliği temsil eden ve sarayın bir parçası olan "*Muhassin*" anıtıdır. Bu yapı Seyfüddevle'nin Şii dindarlığına delalet ederdi. Anıt üzerinde şu yazı bulunuyordu; " *Allah'ın huzurunu düşünmek ve O'nun huzurunda O'na değer bir çalışmayı ortaya çıkarmak isteği ile liderimiz Muhassin b. el-Hüseyin b. Ali b. ebi Talib onuruna bu eser inşa edilmiştir. Allah onlardan razı olsun.*". Yine Seyfüddevle'nin Deylemî askerlerin barınması için yaptığı "*Daru'd-Deylem*"den de bahsedilir[638].

2.3. Türk Köleler

Hamdanî sarayında, hizmetlerde yararlanmak için kullanılan birçok Türk memalik vardı. Bunlar Emirlerin özel korumaları arasında bulunmaktaydı. Seyfüddevle'nin memaliklerinin toplamının dört bine ulaştığı ifade edilmektedir. Onlardan harp sanatlarında Neca, Karguveyh, Ruktaş, Yamak ve Taki sivrilmişti. Bunlar içerisinde melike en yakın olan, zekası ve harp sanatındaki başarısı ile Neca'dır. Yine Yamak, Seyfüddevle'nin sevgisini kazanmıştı. Bu sevgi o dereceye varmış ki Yamak öldüğü zaman Seyfüddevle'nin üzüldüğü ve taziyeleri kabul etmek için oturduğu belirtilir. Emirin herhangi bir memalikin ölümünde oturup taziyeleri kabul etmesi alışılmış bir durum değildi[639]. Şairler de bu durumdan pay almak istercesine şiirler düzdüler. Nitekim Mütenebbî, bu durumda şöyle der:

"Allah(c.c.) emiri üzmesin çünkü ben onun bu hallerinden pay alıyorum."[640]

Ancak bu Türk gulamlar hürmete başkaldırı ile cevap verdiler. Neca, 964 senesinde efendisine başkaldırmış ve Seyfüddevle'nin annesinin bulunduğu Meyyafarikin'i kuşatarak oradaki insanlara eziyette bulunmuştu. Neca, yenileceğini

---

[636] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 161.
[637] Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Saray"*, (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XI, S. 63, (Mayıs 1938), s. 313.
[638] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 657.
[639] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 164; İslam döneminde Yemek Türlerinden de köle getirilmiştir. Nitekim bu cümleden Seyf'in başkumandanı olan Yemek et-Türkî'nin Yemek Türklerinden getirilen memluk olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Faruk Sümer, **Oğuzlar(Türkmenler)**, İstanbul 1999, s. 57.
[640] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 131.

anlayınca Seyfüddevle'ye itaat etmek için yönelmiş, ancak Seyfüddevle'nin gulamları O'nu Meyyafarikin'de öldürdüler. Seyfüddevle'nin bu durum karşısında bayıldığı ifade edilmektedir. Seyfüddevle'nin gulamlarından biri olan Karguveyh de Seyfüddevle'nin ölümünden sonra isyan etti. Ayrıca bu gulamlar Bizans ile yapılan savaşların birinde Bizanslılardan rüşvet alarak Seyfüddevle'ye komplo dahi düzenlemeye çalıştılar. Arap komutanlardan biri durumu Seyfüddevle'ye bildirince bu hareket akim kaldı[641]. Seyfüddevle'nin bu tehlikeyi pek önemsemediği görülmektedir. Memaliklerin bu dönmede bulundurulması bir zaruriyet olarak görülmektedir. Ancak Musul'da Nasıruddevle'ye karşı da ayaklandılar. Bu ayaklanmalar zorla bastırıldı. Genel olarak Hamdanîler, Türkleri çokça istihdam etmişlerdi. Nitekim Seyfüddevle'nin, annesinin kabrini beş bin askerle ziyaret ettiği zaman bunlardan iki bin tanesi gulamdı[642]. Hamdanî ordusu genel olarak Kürt ve Araplardan oluşmakla beraber, düzenli ordu ise Deylemi, Türk ve Karmatîler'den oluşmaktaydı[643].

3. Dini Hayat

3.1. Hamdanîler'in Şiiliği

Hamdanî devletinin dinî hayatı, çevresindeki siyasî gelişmelerle paralellik arz eder. Hamdanîler, kendi bekalarını korumak mecburiyetinde olduklarını hissetmekteydiler. Hamdanîler'in dinî yaşayışları tartışıla gelmiştir. Hamdanîler'in hâkim oldukları Şam bölgesi, Şiilikten uzak Sünni akidede olan bir toplumdu. Halkının çoğu Hanefi mezhebindendi. Geriye kalanı ise Şafii mezhebindendi[644]. Şii olan Abdurrahman en-Nesa'î'den, Muaviye'nin fazileti kendisine sorulunca şöyle demiştir: "*Ben O'nun herhangi bir faziletini bilmiyorum.*" İnsanlar bu söz üzerine O'nu mescitten çıkarıp ayakları ile çiğnemişler ve bu sebeple ölümüne yol açacak işkenceler yapmışlardı[645]. Ancak bu karaktere rağmen bölgede Hanbelî mezhebine doğru bir kayma görülmektedir. Ancak bu bölgede hâkim olan Haricilik kalkmamış bilakis

[641] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 165.
[642] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 132.
[643] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 449.
[644] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 165.
[645] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 166; Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 80.

köylere inhisar ederek farklı bir yapıya bürünerek eski dinî inançlarla bütünleşerek Yezidilik ve buna benzer gayri İslâmî fırkalar ortaya çıkmıştır[646].

Şam'ın dinî durumu bu iken, Hamdanîler Şii bir karakterde olmalarına rağmen uzun süre bölgeye hâkim oldular. Nasıruddevle ve Ebu Tağlib'in, kızlarını 965 senesinde Ebu Mekarim ve Ebu'l-Meali'ye verdiklerinde, kıymeti otuz dinar değerinde olan paralar bastırdılar. Bu dinarların bir yüzüne de şu ifadeyi yazdırdılar: "*La İlahe İllallah Muhammed Resulullah Emirü'l-müminin Ali b. Ebi Talib Fatımatu'z-Zehra el-Hasan el-Hüseyin Cibril Aleyhi's-selam"*. Nasıruddevle'nin aşırı bir Şii olduğu ifade edilmektedir[647].

Şii Ebu'l-Heyca, Meşhed'de Hz. Ali'nin mezarı olarak bilinen yeri, her bir cihetinde kapılar olan bir dizi dörtgen sütun üzerine kurulu muazzam bir türbeyle süsledi[648]. Hamdanîler bulundukları bölgede diğer kabileler arasında hâkim olan Şii inancına uydular. Fakat buna rağmen Hamdan oğlu Abbasîlerin hizmetinde çalıştılar[649]. Hamdanîler Halep' hâkim olduktan sonra Şii akideye sıkı bir şekilde bağlandılar. Her ne kadar bunda ifrat etmedikleri söyleniyorsa da Mahmut Şakir, tam aksine Hamdanîler'in aşırı bir Şia taraftarı olduklarını söylemekle birlikte Büveyhîler'den daha aşırı olduklarını iddia eder[650]. İlk etapta Halep toplumu Sünnî akide ön planda iken[651] Rumlar 351/962 senesinde Halep'e hücum edip halkın çoğunu öldürünce Seyfüddevle Harran'dan Halep'e Şia bir topluluk nakletti. Halep halkı 962'de Rumların buraya tasallutuna kadar Sünni idi[652].

Hamdanîler'in Şialığında tam bir istikrar yoktu. Hamdanîler Şii olmalarına rağmen, Şia düşmanı olan İbn Mutezz'e dahi siyasî menfaatlerden ötürü destek oldular[653]. Mahmut Şakir, Seyfüddevle'nin düşüncesinin Karmatîlerin felsefesine bile yaklaştığını ifade etmektedir[654]. Brockelman, Hamdanîler'in, Şiiliği Fatımîler'in Mısır'ı alması sonucunda Seyfüddevle'nin onlara tabi olması ile kabul ettiğini ifade etmektedir[655]. Fatımîler, Mısır'ı 969'da yani Seyfüddevle'nin ölümünden iki yıl sonra aldıklarını bildiğimize göre bu düşünceyi kabul etmek güç olur[656]. Bunun yanında

---

[646] Mükrimin Halil Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA**, III, 611.
[647] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 125.
[648] Adam Mez, **İslam Medeniyeti**, 89.
[649] C. E. Bosworth, 64.
[650] Mahmut Şakir, V, 112.
[651] İbnü'l-Kesir, XI, 399.
[652] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 166.
[653] Adam Mez, **İslam Medeniyeti**, 87; Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 126.
[654] Mahmut Şakir, V, 122.
[655] Carl Brockelman**, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, 125.
[656] E. Graefe, *"Fatımiler"*, **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 523.

Fatımîler İsma'ilî, Hamdanîler ise On iki İmam Şiasını benimsemekteydiler[657]. Ancak kaynaklar 347/958 senesinde Büveyhoğulları ve Fatımîler gibi Hamdan oğullarının da sahabelere sövdüğünü kaydeder[658]. Nitekim 962 senesinde mescitlerin kapısına Muaviye b. Ebi Süfyan'ın lanetlenmesi ile ilgili yazıları yazıldığı ve Seyfüddevle'nin de Halep'te bu tür yazıların yazılmasına taraftar olduğu belirtilir[659]. es-Sulî, Halife Muttakî'nin Rafizilik ile suçlanan İbn Muttalib'in destekçileri arasında Nasıruddevle ve yanındakileri de göstermektedir[660].

Tenasuh ve ulûhiyetin kendisinde hulul ettiğini iddia eden Ebu Ca'fer Muhammed b. eş-Şelmeganî, Halife'den kaçarak Musul'a gitti. İbn Karakir olarak bilinen bu zat uzun süre Nasıruddevle el-Hasan b. Abdullah b. Hamdan'ın yanında gizlendi. Nasıruddevle'nin babası Abdullah b. Hamdan'ın hayatta bulunduğu sırada 934 senesine kadar Musul'da ikamet etti[661]. Şelmaganî'nin, Nasıruddevle'yi etkilediği ve O'ndan da kardeşi Seyfüddevle'ye sirayet ettiği ifade edilir[662]. Bunun yanında Hamdanîler'in çevrelerindeki güçlü Şii unsurlardan korunmak için Şii görünmek zorunda kaldıkları da belirtilir[663]. İbnü'l-Esir, Şemeganî olarak adlandırılan bu kişinin Nusayrî olduğunu belirtir[664]. Bununla beraber Nusayrîliğin önemli bir temsilcisi olan Hüseyin b. Hamdan el-Hasibi'nin 968 yılında Halep'te vefat etti. Nusayrî fırkasının hakiki müessisi olduğu ve Hamdanîler tarafında itibar gördüğü ifade edilmektedir. Bununla beraber kendisine ait olan "Hidaya" adlı eserini de bu sırada Hamdanîler'e ithaf etti[665]. Nusayrîler en huzurlu günlerini denilebilir ki Hamdanîler zamanında yaşadılar. Hamdanîler'den sonra baskı ve zulümlerle karşılaştılar[666]. Ancak buna paralel olarak Nusayrîliğin, Halep'in güney batısında, Dürzîliğin yayılmasına engel olduğu ve

---

[657] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 166.
[658] İbnü'l-Kesir, XI, 399.
[659] İbnü'l-Kesir, XI, 412; Mahmut Şakir, V, 111.
[660] es-Sulî, 249.
[661] İbnü'l-Esir, VIII, 242–243.
[662] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 126.
[663] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 127.
[664] İbnü'l-Esir, VIII, 245; Nusayriler adını Ebu'l-Hasan el-Askeri'nin kutsal ruhunun bir hululü olduğunu iddia edn Nusayr el-Amiri(öl. 884'e doğru)'den alır. Önce kendisini bab ve nebisi olarak sunmuş ancak daha sonra da hululü olarak göstermiştir. Daha sonra ise Şeyh Yebruk adıyla tanınan Hüseyin b. Hamdan el-Hasibi ile Nusayrilik gelişti. Bkz: Henry Laoust, 162–163; Ayrıca Masignon da Nusayri adının değişik şekillerde gelmiş olabileceğini ifade etmektedir. Buna göre: A. Nasranî sözcüğünün (Hıristiyan) bozulmuş şekli. B. Nazerini(Latince Hıristiyan) sözünden türemiştir. C. Nasuraya (Kufe yakınındaki köy)'den türemiştir. D. İbn Nusayr (Muhammed ibn Nusayr Namiri Addi)'den türemiştir. Şeklinde ismin veriliş ihtimallerini ileri sürmektedir. Bkz: Louis Massignon, "*Nusayriler*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 365.
[665] Louis Massignon, "*Nusayriler*", **İA**, IX, 368; M. E. Galib et-Tavil, 197.
[666] Ömer Uluçay, **Nusayrilik, İnanç Esasları-Tenasuh**, Adana 2002, s. 72.

bu sebeple Durziliğin bu bölgeye sirayet etmediği de ifade edilmektedir[667]. Hamdanîler, Suğur'da bulunmaları ve buna paralel olarak devamlı olarak Bizans ile savaş halinde olmaları dinî anlamda onları diri tutuyordu. Bu maksatla değişik bölgelerden cihad amacıyla birçok insan gelmekteydi. Özelikle bu dönemde Tarsus şehri, bayramların kutlanması ve ihtişamı ile kendinden söz ettirmekteydi. Hatta dinî heyecanın en fazla olduğu şehir olarak anılmaktaydı[668].

Hamdanîler'in Şialığı Al-ı Beyti üstün gören şialıktır[669]. Hamdanîler'in Şialığından dolayı birçok şair, onları razı etmek için şiirlerinde Şii temalar kullandı[670]. Aslına bakılırsa Şii olan Hamdanî ve Büveyhîlerin aynı düşünce ekseninde bir araya gelmeleri gerekirdi, ancak durum, bunun tam aksineydi. Aralarındaki esas mücadele siyasî idi. Ve bu sebepten Hamdanîler'in Nusayrîliğe destek oldukları da ifade edilmektedir[671]. Ancak Hz. Ali'nin İlahlığı ve tenasüh inancını benimseyen Nusayrîlere karşın, Hamdanîler'in bu inancı benimsediklerine dair her hangi bir iz bulunmamaktadır[672]. et-Tavil, esas anlaşmazlığın etnik kökenden ve dilden geldiğini belirtmektedir. Buna göre; Büveyhîler Farsça konuşurken Hamdanîler'in Arapça konuştukları için anlaşamadıklarını dile getirir[673]. Tağlibîler'in bulundukları bölgelerde Abbasî halifesi adına hutbe okutmaları onlar ile Fatımiler'in arasındaki düşmanlığın diğer nedeni olarak gösterilebilir[674].

Ebu Firas, on iki imamı kasidelerinde açık bir şekilde yazar. Bunlar; *Ali b. Ebi Talib oğulları Hasan ve Hüseyin, Ali Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer es-Sadık, Musa el-Kazım, Ali er-Rıza, Muhammed el-Cevvad, Ali el-Hadî, el-Hasan, el-Askeri ve Muhammed el-Mehdi*'dir. Ebu Firas'ın bu isimleri zikrederek şefaatte bulunması, On İki İmam Şiasını benimsediklerini göstermektedir[675]. Nusayrîlerin On İki İmam'ı kabul etmemeleri ve Hamdanîler'in belirtildiği gibi On İki İmam'a olan inançları Hamdanîler'in Nusayrî olduğu tezini tamamen çürütmektedir[676]. Nusayrî olmaktan ziyade, diğer müfrit unsurları da korudukları gibi Nusayrîleri de korumuşturlar. Bu durum da Nusayrî

---

[667] Şihabettin Tekindağ, "*Dürzîler*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 667.
[668] Adam Mez, "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Bayramlar*", (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XI, S. 62, (Nisan 1938), s. 110; Bernard Lewis, **İslâm'da Radikal Bir Tarikat Haşişiler**, (Çev. Kemal Sarısözen), İstanbul 2004, s. 41.
[669] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 166.
[670] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 167.
[671] Claude Cahen, **İslâmiyet**, 239.
[672] Ömer Uluçay, 283.
[673] M. E. Galib et-Tavil, 193.
[674] M. E. Galib et-Tavil, 192.
[675] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 168.
[676] Claude Cahen, **İslâmiyet**, 200.

oldukları anlamına gelmez. Ancak Hamdanîlerin Şialığı şefkattan kaynaklanan şialıktır. Hatta Ebi'l-Cud diye lakaplanan Hanefî mezhebinden olan Ahmet b. İshak, Ebu'l-Husayn, Halep kadısı olarak dahi görev yaptı[677].

3.2. Zimmîler

Zımmîler, kendi mezra ve yazlıklarında ikamet etmekteydiler. Kültürel geleneklerine bağlı olup dillerini korumaktaydılar. Tarihin bu diliminde güzel bir hayat yaşamaktaydılar. Bunlar bol kazanç sağlayan sanatlarda söz sahibi idiler. Hıristiyanlar tabip ve yazar iken Yahudiler ise sarraf ve tüccar idiler[678].

Suriye ve Şam bölgesi manastır kültürünün doğduğu ve Avrupa'ya yayıldığı yerlerdir. Dinî hayatın merkezinde yer alan bu manastırlar, Hamdanî toplumunun hayatında önemli roller üstlendiler. Sadece Hıristiyanlara münhasır kalmamış aynı zamanda Hamdanî dönemi, daha genel bir ifade ile Ortadoğu'da şair ve ehli zevkin uğrak yerleriydi. Musul ve çevresi, güzelliği, bahçelerinin cazibesi ile bilinen birçok manastıra sahipti[679].

Seyfüddevle'nin hâkimiyetinde, Zimmîler huzurlu ve güvenli bir hayat geçirmekteydiler. Bizans ile yapılan savaşlara rağmen yazlıklarında rahat yaşamış, kendi geleneklerini takip etmiş oldukları gibi asli dilleri olan Aramice ve Süryanice'yi korumuşlardı. Zimmîler tercih ettikleri hayatın rengi hususunda sınırsız hürriyete sahiptirler. Bazen uzak mezralarda uzlet hayatını tercih ediyorlar, bazen de toplum hayatına girip insanlar arasında güzel bir hayat yaşıyorlardı[680]. Meslekî bakımdan Zimmîlere herhangi bir kanuni sınırlandırma konmamıştı. Hatta sarraflık, büyük ticarî teşebbüsler, kumaş tüccarlığı, toprak sahipliği ve hekimlik gibi en kazançlı mesleklerde, Hıristiyanlarla Yahudiler bol sayıda mevcuttu. Suriye'de maliyecilerin çoğunu Yahudiler, hekim ve kâtiplerin çoğunu ise Hıristiyanlar oluşturuyordu[681].

Sarraf, tüccar, doktor ve aynı zamanda arazi sahipleri idiler. Sanatkâr ve sarrafların birçoğu Yahudilerdendi. Yazar ve doktorlar ise Hıristiyanlardı. Hatta ehli zimmîye gösterilen hoşgörüde aşırıya da gidildi. Geçmişte kendilerine uygulanan bazı hükümlerden de muaf tutuldular. Ata binme ve giyim konusundaki bazı yasaklardan

---

[677] İbnü'l-Adim, 89.
[678] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 141.
[679] Said ed-Diveci, 236.
[680] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 169.
[681] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 52.

muaf tutuldular. Zimmîler, farklı akidelerine rağmen bulundukları tabakalara göre cizyelerini öderlerdi. Düşük, orta ve yüksek şeklinde üç tabakadan meydana geliyorlardı. Düşük tabaka 12 dirhem, orta tabaka 24, yüksek tabakadan da 48 dirhem alınırdı[682]. Cizye senede yalnız bir defa ve ancak aklı yerinde ve yeterli miktarda malı bulunan erkeklerden, -kadın ve henüz buluğa ermemiş olanlardan değil- ve kanunlardan herhangi bir şekilde sapma göstermeden alınırdı[683]. Hatta 941 senesinde Bağdat'ı işgal eden Beridîlerin, buralarda zulümlerde bulundukları Hıristiyan ve Yahudileri cizyeden perişan ettiler. Ancak daha sonra burayı alan Nasıruddevle'nin Zimmîlere zulüm etmediği ve durumlarını düzelttiği görülmektedir[684]. Ancak X. Asırda Suriye topraklarını ele geçiren Nikephoros'un, Antakya'da bulunan Yakubi Hıristiyanlara zulmederek patriği sürgün ettiler. Hatta bu sebepten ötürü Süryanilerin merkezlerini Diyarbeker'e taşıdılar. Bizanslılar daha da ileri giderek Ermeni Hıristiyanlarını da çanlarını çalmaktan men ettiler[685]. Musul'da Yahudilerin reisi bir Müslüman ile vaki olan bir kavgada bile kendi mensuplarını kendileri cezalandırırlardı. Orada Yahudilere ait bir hapishanenin mevcut olduğu ve suçluları orada hapsettikleri ifade edilmektedir[686].

Ehli Zimmî, Emir'in sarayına girebilecek kadar bir hoşgörü ile karşı karşıyaydı. Hatta İbn Denha, Hıristiyan olmasına rağmen Seyfüddevle'nin en samimi hizmetkârlarından ve en yakınlarındandı. Seyfüddevle'nin doktoru İsa er-Raki de Hıristiyan'dı. Ayrıca Seyfüddevle'nin gözetimi altında Gayr-i Müslim mühendisler, matematikçiler, müneccimler yetişmiştir. En meşhurları Diyonisyus, Batririk el-Ya'kibe, el-Mücteba el-Antakî ve Kays el-Marunî'dir[687].

Hıristiyanlar, kendi aralarında istedikleri gibi dinî bayramlarında serbest bırakılmış ve bu bayramların icrasında müdahale ile karşılaşmamışlardı[688]. Şam ve Cezire bölgesi, şairlerin ve zevk ehlinin gidip geldiği zengin büyük birçok manastırlarla doludur. Manastırların şairleri kendisine çekmesi ve şiir meclislerinin toplanması ile edebi hayata büyük etkisi olmaktaydı. Bu anlamda en meşhuru Rakka'daki Dîr-i

---

682 Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 170.
683 Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 49.
684 Adam Mez, *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Hükümdarlar"*, ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, XIII, 78, 488.
685 Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 54.
686 Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 57.
687 Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 170.
688 Adam Mez, "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Bayramlar"*, (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XI, S. 62, (Nisan 1938), s. 102.

Zeki'dir[689]. Urfa ve çevresinde 978 tarihinde 300'den fazla mabetten bahsedilmektedir[690].

Bu manastırlar birçok kahraman, şair ve devlet adamları tarafından ziyaret edilmiş ve konaklama yeri olarak kullanılmıştır. Doğasının ve havasının güzelliğinden olsa gerek şairler ilham almak için buralara uğrarlardı. Musul'da Dîru'l-Ala manastırı bu anlamda ün salmıştı. Seyfüddevle, Irak'a doğru gidince Dîr-i Bariba manastırında konakladı. Seyfüddevle, manastırın içine girerek çatısına çıkar ve oradan çevreye bakar. Bu güzel görünüm sayesinde şarap isteyerek, şarkıcısı Sakaratu'l-Avvad'ı yanına çağırmış ve o da O'na şarkı söyletmişti[691].

Halep'in sırtında Cevşen dağının eteğinde, Dîru'l-Bi'ateyn diye bilinen Dîr-i Marmaruta da bulunmaktadır. Seyfüddevle, bu manastır ahalisine lütuf ve ihsanlarda bulunurdu. Her ne zaman oradan geçse oranın ahalisine güzelliklerde bulunurdu. Yine Hıms ve Selemiye arasında da Dîr-i İshak bulunurdu[692]. Halidiyan, Dîr-u Zaferan'dan bahsederken Ebu'l-Berekat'ın oraya doğru sefere çıktığını, orada konakladığını ve kendisinden şiir okumasını istediğini ifade etmektedir[693]. Safiyâne ziyaretler yanında, İslâm toplumunun gözünden ırak olan bu manastırlara özellikle eğlenmek, içki içmek, hoşça vakit geçirmek için gidilirdi[694].

Musul manastırları da ün yapmıştı. Halidiyan "*ed-Dîr*" ve Sırrî'nin "*Dîr*"'i bu alanlardaki çalışmalardır. Şair ve başkaları buralara gelip gazeller düzmekteydiler. Bu manastırlar erkeklerin yaşadıkları şiddetli aşkların kıssalarına şahit olmuştur[695]. Hamdanî şairi Habbaz el-Beledî'nin eş-Şeyatin manastırındaki çakırkeyfi rahiplerden ve oradaki hayattan bahsetmektedir[696].

4. İktisadî Hayat

Yaklaşık bir asır kadar bölgede hâkimiyet alanı oluşturan Hamdanî devletinin iktisadî zihniyet noktasında aldığı yer, şüphesiz bu devirde Abbasî hilafeti üzerinde kurulan devletler ile aynı çizgideydi. Bu tür devletler her zaman için gümrük vergileri

---

689 Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle,** 171.
690 Levent Öztürk, **Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar**, İstanbul 1998, s. 131.
691 Said ed-Diveci, 237.
692 Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 172.
693 Said ed-Diveci, 237.
694 Levent Öztürk, 137.
695 Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 172.
696 Levent Öztürk, 140.

ve ticaret ile ayakta durmaktaydılar. Abbasî devleti, kendisi üzerinde güç gösterisi ve hâkimiyet mücadelesi yapan güçlü aristokratların tasallutu altında bulunmaktaydı. Mesela Beridîler, Bağdat'a hâkim olunca halkı çok zor durumda bıraktılar. Nitekim getirilen yeni vergiler halkı, topraklarını terk etmeye itmiştir. Aynı durumu Nasıruddevle'de de görmekteyiz. Bu yönetiminin sonucunda halk çok kötü bir açlıkla karşı karşıya kalmaktaydı[697].

Hamdanî devletinin iktisadî politikasını yansıtan en önemli misal, Musul Hamdanîler'inin emiri Nasıruddevle'nin takip ettiği iktisadî sistemdir. Hamdanîler sahip oldukları bölgelerin mali kaynaklarını emirlerin hizmeti yolunda toplayan bir siyaset gütmekteydiler. Nasıruddevle iki tür siyaset takip etmiştir. Birincisi, Nasıruddevle idaresinde bulunan Musul ve çevresinde hem toprak ağası hem de devlet yöneticisiydi. Vergilerin oranlarını artırarak gayrimenkul sahiplerinin elinden zorla mallarını almaktaydı. Bazen de arazi sahiplerine çok katı davranarak onların mallarını satmalarına sebep olur, malları çok düşük fiyatlarla ele geçirirdi. İkinci siyaseti ise, topraklarından en iyi şekilde verim almak için birtakım tedbirler aldı. Özellikle verimi bol ve kazançlı ürünlerin üretimini artırma yoluna gitti. Pamuk, pirinç, susam, buğday gibi şeyleri bostanların yerine ektirdi. Buradaki ziraatçılardan da hâsılatın beşte üçünü alıyordu. Nasıruddevle'den sonra gelenler de O'nun bu politikasını takip ettiler. Bu durum da çiftçiyi yok etmenin eşiğine getirmişti[698]. Hatta ifade edildiği üzere Nasıruddevle, toprak sahiplerinin bir takım şikâyetlerini sebep ittihaz ederek, onları mal ve mülkleri yok bahasına kendisine satmaya zorlamıştır; öyle ki, Musul bölgesinin yalnız reisi değil, aynı zamanda bu bölgenin en büyük toprak sahibiydi[699]. Hamdanîler'in hakim oldukları Mezopotamya ve Suriye mıntıkası, bütün doğu mallarının transit ticaretine sahne olmaktaydı[700].

Seyfüddevle'nin memleketi, savaşlar olmasaydı müreffeh bir hayat içerisinde olacaktı. Bu savaşlar devletin halka vergiler yüklemesine sebep olmuştu[701]. Vergi sorunu Hamdanî devletinde başlı başına bir sorun teşkil etmektedir. Devlet iktisadî durumunu düzeltmek için bu yola başvuruyordu. Nasıruddevle, inek ve benzeri sürü hayvanlara ve sebze-meyve satışları üzerine vergiler koymuştur. Hatta 358/968 senesinde bu gelirin miktarı beş bin dinara ulaşmıştı. Bununla beraber Diyar-ı Rebi'a'da

---

[697] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 436.
[698] Abdulaziz ed-Duri, 56.
[699] Harold Bowen, "*Nasırüddevle*", **İA**, IX, 99.
[700] Maurice Lombard, 112.
[701] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle,** 174

içki üzerine de vergi konulmuştur[702]. Sadece Halep mıntıkası değil aynı zamanda Cezire bölgesi de Hamdanîler idaresinde vergilerin çokluğundan sıkıntıya duçar olmuştu[703]. Bu savaş ve vergi çokluğuna meydana gelen çekirge afetleri eklenince iktisadî durum daha da iyi anlaşılır. Irak topraklarında, 954 yılında müthiş bir çekirge sürüsü ortaya çıkarak etrafı talan etti. Bu çekirgelerin etkisi ile mahsuller bir hayli kötü duruma düşmüş bulunuyordu. Aynı şekilde Ahvaz, Musul, el-Cezire, Şam ve diğer bölgelerde de büyük tahribat yapan çekirge sürüleri görülmüştü[704].

Şehirlere gönderilen valiler, aynı zamanda devletin vergi memurlarıydı. Hatta bu makama genellikle ailenin önde gelen şahsiyetleri atanmaktaydı. Bu amaçla Hıms'a, Ebu Firas tayin edildi[705]. Bölge için söylenmesi gereken bir diğer husus da köle ticaretinin bu bölgede canlılığını yeterince korumasıydı. Mısır'dan getirilen köleler özellikle Suriye ve Mezopotamya pazarlarında satılmaktaydılar[706]. Genel olarak toplanan vergiler İslami vergiler olan Hıristiyan ve Yahudilerin ödedikleri cizye ve Müslümanların ödedikleri zekâttı. Bu vergiler aylık olarak tahakkuk ediliyordu. Diğer vergiler ise iltizam ücreti, değirmen vergileri ve şehirlerde toplanan, meydan parası olup tüm vergiler kameri seneye göre toplanırdı[707]. Bunun yanında zorla toplanan veya el konulan veraset malları dahi vardı. Halep'e 944 yılında atanan kadı Ebu Hüseyin ölüm vakalarında "*Seyfüddevle'ye miras Ebu Hüseyin'e komisyon*" diyerek terekeye el koyardı[708].

Tabi iktisadî durum bu şartlar ile gelişme göstermekle beraber, iktisadî hayatı etkileyen diğer unsular da doğal afetlerdir. Nitekim 959'da her tarafta kuraklık olmuş, fiyatlar artmıştır. Mart ayında ise çekirge sürüsü görülmüş, sebze ve meyve yiyip tüketmişler ve halk büyük sıkıntılara duçar olmuştu[709]. Musul'da 961'de şiddetli bir kıtlık meydana geldi. Bu kıtlık sırasında bir kürr buğday bin iki yüz dirhem olmuştu. Kıtlık yüzünden bölge halkı Şam ve Irak bölgesine göç etti. Bunlara bir de verginin kameri aya göre alınması ve bunun neticesinde artık bir yılın oluşması eklenince, daha zor bir durum ortaya çıkmaktaydı. Nitekim 961 senesinde böyle bir durum yaşanmış ve hasat mevsiminde alınması gereken vergi bundan dolayı erken alınınca çiftçi tekrardan zor durumda kalmıştı[710].

---

[702] Abdulaziz ed-Duri, 195.
[703] Abdulaziz ed-Duri, 185.
[704] İbnü'l-Esir, VIII, 436.
[705] Sobernheim, "*Humus",* **İA**, V/I, 589.
[706] Maurice Lombard, 147.
[707] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 137.
[708] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 142.
[709] İbnü'l-Esir, VIII, 456.
[710] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 138.

4.1. Ziraat

Ziraat, sanayi ve ticaret, iktisadî hayatın temelleri olunca Seyfüddevle'nin memleketi toprağı verimli ve hasadı bol bir memleketti. Araplar, toprağı işlerken ilkel aletler kullanmıyorlardı. Zengin, verimli Adana mıntıkasında, modern araçlar kullanılmaktaydı. Ayrıca Onlar en güzel sulama arklarını ziraî hayata soktular. Su kanalları inşa ederek bu bölgeyi zengin bir bahçeye çevirdiler[711]. Musul bölgesi ise buğday, koyun sürüleri ve aynı zamanda balı ile ünlüdür. Burada sulama yağmurdan, kuyulardan ve Dicle'nin sularından sağlanıyordu. Bağdat sıkıntıya düştüğünde yardımına Musul koşardı. Musul'da, haracı ile birlikte bin rıtl bal üretilmekteydi[712]. Ziraî hayata verilen bu önem ve yeni araçların kullanılması farklı ve bol ürün elde etmeyi sağladı. Telafer ve Sincar gibi yerlerde de hurma üretilmekteydi[713]. Makdisî, Harran'dan bahsederken tatlıları, balı, pamuğu ve ölçü-tartıları ile meşhur olduğunu ifade etmekteydi[714].

el-Cezîre'nin önde gelen zenginliği şüphesiz Musul'a, Bağdat'a, Ahlat'a ve diğer Ermeni tekstil merkezlerine taşınan Habur pamuğu idi. Söz konusu ziraat "Kanat" adı verilen yer altı kanalları ile sulanıyordu. Ayrıca Kilikya'da sulama ile tropikal ziraat gerçekleştiriliyor, şeker kamışı ve pamuk elde ediliyordu.[715]. Tarımda bunlar olurken Hamdanîler'in tam bir ağaç düşmanı oldukları ifade edilmektedir. Hatta topraklara zorla el koydukları görülmektedir. Nitekim Nasıruddevle, uzun hayatı boyunca Musul mıntıkasını tamamen kendi hususi mülkü yapmıştı. Nusaybin ilçesi tek başına beş milyon dirhem haraç vermekteydi. Buna ilaveten 5000 dinar cizye, 5000 dinar şarap vergisi, 5000 dinar ev hayvanları ve dükkân ve sebze vergisi ile arazi-i miriye vergisi tahsil edilmiştir[716].

Ekonomik hayat genellikle ziraat, ticaret, zanaat, yeraltı madenleri inci ve balık gibi deniz ürünleri ile sınırlıdır. Şam ve Cezire memleketleri iyi mahsul veren verimli ovalara sahiptir. Bunun yanında doğu-batı ve kuzey-güney yönünden geçiş noktası olması ticaretine canlılık katmıştır. Bölge tarım ürünleri yönüyle zengin bir karakter arz eder. Buğday, arpa, pirinç, bezelye, susam, darı, fasulye, çemen otu gibi bitkiler. İncir,

---

[711] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 175.
[712] Said ed-Diveci, 221.
[713] Said ed-Diveci, 221.
[714] Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, 16.
[715] Maurice Lombard, 34.
[716] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 153.

zeytin, üzüm, nar, erik, kayısı, şeftali, dut, elma, ayva, ceviz, fındık, armut, turunçgillerden limon, turunç ve ağaç kabuğu vardır. Koku bitkilerinden ise gül, nergis, yasemin, menekşe gibi. Havran'da ve Besni'de hububat fazladır. Havle mıntıkasında pamuk, Taberiyye bölgesinde ise hurmalar çoğunluktadır[717]. Aynı zamanda Balis'te buğday ve arpa çokça üretilmekteydi[718]. Bu tür ürünlerin ticari hayatta kullanılması limanlara ihtiyaç hissettiriyordu. Nitekim Antakya ticarî hayatta önemli bir liman olarak gösterilmekteydi[719].

İbn Havkal, 969 senesinde Nusaybin'e geldiğinde Nusaybin'in dört amal olduğunu ve her birinin başında bir Amilin bulunduğunu ifade etmektedir. Buradan Musul'da hüküm süren Ebu Tağlib Gazanfer'e, buğday, arpa ve diğer hububatlar için yaklaşık beş milyon dirhem tutarında vergi verilmekteydi. Seyfüddevle'ye de bu hububattan yaklaşık olarak bir milyon dirhem tutarında bir vergi kalmaktaydı. Baş vergisi ve ziyadelerle beraber Musul'a giden vergi beş bin dirhem tutarındaydı. Boş arazilerden, koyunlar, inekler, baklagiller ve meyvelerden beş bin dirhem alınırdı. Değirmenler, araziler, gayrimenkullerden alınan vergiler de on altı bin dirhemdi[720]. Seyfüddevle'nin Beni Habib'den olan amcaoğullarına zulüm ve baskılarda bulunduğunu ve bunların Rum diyarına gidip Müslümanlara karşı bir duruş sergilediklerine-ki düşman ordularına rehberlik edip yol göstermeleri gibi-şahit olmaktayız. Kıssa bazı tarafları ile doğrudur. Beni Habib, Beni Hamdan'ın amca çocuklarıdır. Nusaybin'de müreffeh bir hayat yaşamışlardır. Ta ki Beni Hamdan 942 senesinde onlara baskı uygulayıp onlar da sürüleri ile on iki bin atlı içerisinde kızgın bir şekilde oradan çıkıncaya kadar. Ancak zikredilmesi gereken bir husus Seyfüddevle'nin Beni Habib üzerine uygulanan zulümden uzak olduğudur. Çünkü Seyfüddevle, 944 senesinde Halep'in yönetimini ele geçirdi[721].

İbn Havkal, Nusaybin'in ürün, tazelik, yeşillik, hububat, arpa ve bağlar bakımından Cezîre'nin en büyük, güzel ve en verimli şehri olduğunu söylemektedir. Bununla beraber o Beni Hamdan'ın burayı ele geçirdikten sonra halka vergilerle zulmetmiş ve halkı bilmedikleri şeylerle mükellef tutmuş olduğunu, halkın da üzerlerine yüklenen vergilerden dolayı arazi ve gayrimenkullerini satmak zorunda kaldıklarını

---

[717] Mustafa eş-Şek'a, **Fünûnü'ş-şi'r**, 107.
[718] İbn Havkal, 179.
[719] Adam Mez, "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Deniz Nakliyatı*", (Çev. Cemal Köprülü), ***Ülkü Halkevleri Dergisi***, c. XI, S. 61, (Mart 1938), s. 13.
[720] İbn Havkal, 214.
[721] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 177.

ifade etmektedir[722]. Ortaçağda, Halep'te mişmiş yetiştirilmekteydi. Kış aylarında tüketilen kestane, fındık fıstık, ceviz, badem gibi kuru ve sert yemişler Nusaybin, Cezîretü İbn Ömer, Malatya ve Sincar gibi şehirlerde üretilmekteydi[723]. VII. ve XI. Yüzyıllar, gıda maddeleri ziraatında olduğu kadar yeni türlerin bölgeye girişinde ve yeni ziraat tekniklerinin geliştirilmesinde de çok önemli bir tarih dönemi olarak görülmektedir. Mesela bu şekilde enginar, ıspanak sarımsak, muz, ağaç kavunu, limon ve portakal Akdeniz havzasına yayılmıştır[724].

Musul toprağı verimli bir şehirdir. Hamdanîler döneminde hem tarım hem de ticaret merkezi vazifesini gördü. İbn Havkal, Hamdanîler'den önce Musul'da bahçe ve ağaç olmadığını fakat Hamdanîler'in burayı aldıktan sonra ağaçlar diktiğini ifade etmektedir. Böylece bölgede bağlar, meyveler ve hurmalar ekerek bölgeyi verimli bir hale getirdiler[725]. Yine Halep'te önemli miktarda incir yetiştirilmekteydi[726]. Sincar'da sumak, ceviz, badem, zeytin, susam ve nar gibi yazlık meyveler elde edilirdi[727]. Ayrıca Halep ve Dicle'nin batısında bulunan Tikrit havalisinde karpuz üretimi de yapılmaktaydı[728]. Nusaybin beldesine Berka'id ve Erzeme adındaki şehirlerde buğday ve arpa gibi zirai ürünler üretilmekteydi[729]. Fırat'ın doğu kıyılarında bulunan Rahbe meyve bahçelerinde çok iyi hurma ağacı yetişir; bölgenin ayvaları da meşhurdu[730]. el-Cezîre bölgesinin meşhur şehirleri olan Hısn Keyfa, Erzen, Cezîretü İbn Ömer ve Tel Fakan, Nusaybin ve Berkaid'de geniş çapta buğday ve arpa üretiliyordu. Burada üretilen hububatın mahalli ihtiyacı karşılayacak kapasitede olduğu belirtilmektedir[731].

Musul'da Dicle nehrinin ortasına koyulmuş urub adında değirmenler vardı. Demir zincirlerle birbirlerine tutturulmuştu. Buradaki değirmenlerde her taş, gece gündüz çalışmak şartıyla yaklaşık olarak elli ağır yük öğütmekteydiler. Bu değirmenlere Beni Hamdan el koyunca bunlardan pek faydalanmadıkları ifade edilmektedir. Nitekim bu değirmenlerden pek bir şey bırakmamışlardır[732].

Nasıruddevle'nin çiftçilere ürünün parasını öderken çoğu zaman fiyatı kendisi belirliyordu. Bu durumda ziraatçının eline, malın beşte ikisinden daha az bir şey

---

[722] İbn Havkal, 211.
[723] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 210–211.
[724] Maurice Lombard, 157.
[725] İbn Havkal, 214.
[726] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 207.
[727] İbn Havkal, 220.
[728] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 214.
[729] İbn Havkal, 221.
[730] E. Honigmann "*Rahibe*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 603.
[731] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 131.
[732] İbn Havkal, 219.

kalıyordu[733]. Nitekim 945–979 seneleri arasında çiftçilerin yararı ihmal edilmiş ve hükümet bunları, mali ihtiyaçlarını temin noktasında kullanmaktaydı[734]. Ancak tüm bunlara rağmen Hamdanîler fazla kazanmak için gelir getirici yöntemlere başvurdular[735]. Güçlü komutanlar arasındaki mücadeleler de şehir iktisadiyatını bozmaktaydı. Tüzün, Tikrit'e geldiğinde Nasıruddevle ve Seyfüddevle'ye ait malları yağmalayarak ve tüccarlara ait buğday ve arpaları da telef etmişti[736]. Bu tür mücadeleler halkı zor durumda bırakıyordu. Dicle ve Fırat gibi nehirlerden balık temin edildiği gibi özellikle Habur nehri üzerinde bulunan Haseniyye şehrinde bol miktarda civciv üretildiği belirtilmektedir[737].

Ancak tarıma dayalı ekonomilerde sulama ön planda gelir. Nasıruddevle, Bağdat'ta bulunurken Nehrevan üzerinde bulunan sulama barajı bu tür mücadelelerden hasar görmüştü. Sahliye barajını onarmak için Nasıruddevle, Divan-ı Sevad'ın başkanı ile konuşmuş ve bunun için yirmi bin dinar bağışlamıştı[738]. Nasıruddevle de Beridîlerden öteye geçemez ve netice de birçok değişik vergi halka yükleyerek halkı zor durumda bıraktı[739].

4.2. Sanayi

Esas itibariyle Sanayi, gümüş, altın, demir ve çeşitli mineraller yanında yün, ipek pamuk, keten, deve ve keçi tüyü gibi ilk maddelere dayanmaktaydı[740]. Hammaddenin çokluğu sanayinin ilerlemesi ve gelişmesine olanak sağlamaktaydı. Sanayi hayatı ise oldukça fazladır ve en başta da dokumacılık, pamuk ve Haleplilerin Hint'ten getirdikleri saf çelikle yaptıkları kılıç sanatı gelmekteydi. Genel olarak Şam beldesinin özel olarak da Halep bölgesinin meşhur olduğu sanatlardan biri de cam ve kap sanatıdır. Şam'da cam kaplar ve madeni vazoculuğa yönelme görülmüştür. Camlarla, saraylar ve mescitler süslenir ve değişik renklerden mine ile yazılmış yazılar bulunurdu. Dımeşk, süslemeli mozaik ve porselen sanatının merkeziydi[741]. Cezîre

---

[733] Abdulaziz ed-Duri, 185; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 438.
[734] Abdulaziz ed-Duri, 57.
[735] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 202.
[736] es-Sulî, 254.
[737] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 159.
[738] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 436.
[739] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 437.
[740] Robert Mantran, 129.
[741] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 176; Abdulhalık Bakır, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mülleri Sanayi**, Ankara 2001, s. 48.

bölgesi kadim zamanlardan beri dokumacılığı ile bilinir. Musul ve çevresi de bu geleneğe uyarak pamuk, yün, keten ve ipeği dokumacılık sanatında kullandılar[742]. Bunun yanında Halep ve çevresinde de köyler ipek ve pamuk işlemekteydi[743]. Yahudiler hicri üçüncü asırda genelde boya ve pirinç dökümü ile iştigal ederlerken hicri dördüncü asırda ise bu meslekleri değişmiş ve genellikle sarraf, tüccar ve ayrıca idari memurlar onlardan çıkmaktaydı[744].

Seyfüddevle döneminde, toplum bazı zulümlere duçar oldu. Mesela Karmatîler'in Hamdanîler'den demir istemesi sonucunda Seyfüddevle, Rakka'nın kapılarını söktüğü gibi Diyar-ı Mudar bölgesindeki bakkal ve satıcıların demir ağırlıklarını müsadere etti. Ancak 965 senesinde tekrardan demir talebinde bulunarak bunları Hecer'e gönderdiler. Hamdanî toplumunun zor durumda kalmasına, bazen Arap kabilelerinin isyanı bazen de işçilerin isyanları sebep olmaktaydı[745]. Hamdanîler'in kurulduğu bölge hammadde bakımından önemli bir yekûn teşkil etmekteydi. Haleb'in Zibetra, el-Cezire bölgesinde yer alan Hani ve Musul gibi demir ocakları bu bölgede önemli bir verim vermekteydiler. Hatta buradan çıkarılan demir civar ülkelere ihraç ediliyordu[746]. Bununla beraber XI. Yüzyılda Meyyafarikin şehrine çok büyük bir demir kapıdan girildiği ifade edilmektedir[747]. Bu durum da madenlerin çıkarılmasıyla beraber iyi bir şekilde işlendiğini de göstermektedir[748].

Sanayi, bölgenin bitki ve yeraltı madenleri ile doğru orantılı bulunmaktaydı. Nusaybin gül suyu üretimi hususunda büyük bir ün kazanmıştı. Hatta bu gül suyunun ticaret hayatında ihraç dahi edildiği görülmektedir[749]. Müslümanlar için hiç şüphesiz fetihler büyük bir yarar sağlamıştır. Gerek İran, Mezopotamya ve Suriye'de gelişmiş el sanatları bulunmaktaydı. Bu durum da buraya hâkim olan devletlere büyük bir fayda sağlamıştı[750].

Halepliler Hindistan'dan getirdikleri saf çelik ile kılıç yapmaktaydılar. Halep'te kadife halıcılığına ek olarak Haleplilerin özel bir yeteneğe sahip oldukları cam ve kibrit yapımı da meşhurdu[751]. Halep'te Nehru'z-Zeheb denilen tuz üretilen bir nehirden

---

[742] Said ed-Diveci, 222
[743] Fernard Braudel, I, 267.
[744] Abdulaziz ed-Duri, 33.
[745] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 176; Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 498.
[746] Abdulhalık Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Ankara 2002, s. 138.
[747] Abdulhalık Bakır, **Madencilik ve Maden Sanayi**, 343.
[748] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 180.
[749] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 112.
[750] Maurice Lombard, 20.
[751] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 108.

bahsedilmektedir. Bölgede üretilen ürünler iç sanayide tüketilmekteydi. Nitekim bölgede üretilen üzümden içki üretilmekte, zeytinden zeytinyağı ve sabun üretilmekteydi. Bu sebepten Balis[752] Halep, Rakka sabunu ile meşhur olmuşlardı. Lübnan dağlarında, Halep ve Amman'da demir bulunurdu. Filistin'de beyaz taş ocakları ve mermer bulunurdu. Ağvar'da ise kükürt madeni bulunurdu. Ölü denizden de tuz elde edilirdi[753]. Halep'te bulunan zeytinyağı çok geniş kuyularda depolanırdı. Nitekim 962 tarihinde Bizanslılar bu şehri ele geçirince hemen kuyulara bol miktarda su dökerek yağların yeryüzüne taşmasına sebep oldular[754]. Musul'da Tabbalin adında defleri ile meşhur bir mahalle bulunmaktaydı[755].

Dımeşk, mozaik ve ev içi-dışı duvarlarının süslenmelerinde kullanılan süslü porselenlerin merkeziydi[756]. Aslında Hamdanîler, hem ticarî hem de yeraltı madenleri yani hammadde bakımında elverişli bölgelere hükmetmekteydiler. Bununla beraber cam yapımında ham madde olarak kullanılan kum Mardin, Halep ve el-Cezîre bölgesinden temin edilmekteydi. En kalitelisi de Mardin ve Halep'te bulunmaktaydı. Buralardan diğer şehirlere gönderilmekteydi[757]. Ayrıca Halep'te bulunan Cebel-i Cevşen ve Diyarbakır'ın kazası Hani'de bol miktarda bakır madeni bulunmaktaydı[758]. Yine Halep lüks camları ile şöhret bulmuştu. el-Kazvinî, buradaki camdan ma'mul eşyalar satılan meşhur çarşıyı tanıtarak *"insan bu çarşıya girince görmüş olduğu şahane eşyalar ve güzel şeylerin çokluğundan buradan ayrılmak istemez"* demektedir. Buradan üretilen cam eşyaların bütün ülkelere gönderildiği belirtilmektedir. Ayrıca kimyacılar için de imbikler, sürahiler ve cam tüpler de burada imal edilmekteydi[759].

el-Cezîre bölgesinde yer alan Hıristiyanlara ait bir çok kilise ve manastırın bol miktarda üzüm bağları vardı. Buna paralel olarak da içki endüstrisi oldukça gelişmiş bulunmaktaydı[760].

Ortaçağda, Musul'da imal edilen madenî eşyaları hükümdarlar, emirler ve varlıklı insanlar birbirleri ile yarış edercesine satın almak, onlarla evlerini, yemek ve içki masalarını süslemek isterlerdi. Zira altın ve gümüş kakmacılık işi Musullu

---

[752] İbn Havkal, 179.
[753] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 108.
[754] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 187.
[755] Said ed-Diveci, 232
[756] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 109.
[757] Abdulhalık Bakır, **Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi,** 149.
[758] Abdulhalık Bakır, **Madencilik ve Maden Sanayi**, 144.
[759] Abdulhalık Bakır, **Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi,** 152.
[760] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 250.

sanatkârlar tarafından keşfedilmişti. Başlı başına bir ekol haline gelerek diğer ülkelerin sanatkârlarına da kılavuzluk etmiştir[761].

4.3. Ticaret

Halep coğrafi konumu itibariyle doğu ve batının orta yerinde bulunmaktadır. Kafileler oradan, kendisine yakın ve uzak memleketlere doğru yola çıkardılar. Bu yol, doğuda Irak, Hindistan ve Çin'e, güneyde Hicaz, Yemen, Umman ve Bahreyn'e, batıda ise Mısır, İfrikiyye ve Endülüs'e ulaşmaktaydı. Hatta Fransızlar Halep'e "Yeni Tedmür" demekteydiler[762]. Halep'in iktisadi canlılığına Hamdanîler'den çok sonra burayı ziyaret etmiş olan Nasr-ı Hüsrev de dikkat çekmektedir. Nitekim buranın Şam, Rum ülkeleri, Diyarbekir, Mısır ve Irak ile arasındaki ticarî durumunun ehemmiyetine değinilmektedir[763]. Halep batılı tüccarlar için de önemli bir cazibe merkezi konumunda olmak hasebiyle, gelişmesini belki de bu çekiciliğine borçludur. IX. Yüzyıldan itibaren Venedik tüccarlarının Halep ticaretinde görünmeye başladıkları da ifade edilmektedir[764].

Ticarî hayat, sadece Halep'in kendisi ile sınırlı değildi. Bu hayat İslam ülkesinin birçok beldesine ve hatta Bizans'a şamil olmaktaydı. Bizans'ta Arap tüccarlarının faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Trabzon Arap ve Bizans tüccarlarının buluştuğu en önemli merkezlerden biriydi[765]. Bu duruma işaret eden Mesudî şöyle der : "… *Bu deniz sahilinde Trabzon bulunmaktadır. Burası deniz sahilinde bir şehirdir. Şehrin her yıl ticaret amacıyla Müslüman, Rum, Ermeni vs tacirlerden başka Keşek diyarından da birçok tacirin geldiği pazarları vardır.*"[766]. Ticaret kervanlarının temelini at, deve, katır, eşek gibi büyük baş hayvanlar oluşturmaktaydı[767].

Bununla beraber Yakındoğu'da başlıca iki kervan bölgesi bulunmaktadır; bunlardan biri, Suriye veya Kahire'den yola çıkan Mekke yollarına tekabül etmektedir, diğeri de Halep'ten Dicle'ye gitmektedir[768]. Basra körfezinden Fırat nehri vasıtası ile gelen ticarî yol, hiç durmayan bir mal akımı sağlamaktaydı. Bu güzergâh üzerinde iki

---

[761] Abdulhalık Bakır, **Madencilik ve Maden Sanayi**, 356–57.
[762] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 174
[763] Nasr-ı Hüsrev, **Sefernâme**, (Çev. Abdülvahhap Tarzi), İstanbul 1988, s. 15–16.
[764] Henri Pirene, **Ortaçağ Kentleri**, (Çev. Şadan Karadeniz), İstanbul 2005, s. 69.
[765] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 175.
[766] Mesudî, **Murûc ez-Zeheb**(Altın Bozkırlar), (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2004, s. 66.
[767] Maurice Lombard, 157.
[768] Fernard Braudel, I, 112.

önemli şehir vardı: Rakka ve Balis. Balis, Musul ve Şam ile olan ilişkileri neticesinde önemli bir ticarî liman oldu. Hatta buraya "*Suriyelilerin Limanı*" dahi denilmekteydi[769]. Seyfüddevle, ağır transit vergileri koymakla burayı tamamen söndürdü. Hububatlarla dolu yük gemileri ile yağ yüklü sallarını orada bulunduran tüccarlardan, birkaç ay içinde bir milyon dinara yakın para sızdırdığı ifade edilmektedir[770]. Ancak İran'dan gelen yol Halep'e olumsuz durumlar da yaşatmaktaydı. Nitekim oradaki siyasî ve iktisadî gelişmeler Halep'i de etkilemekteydi[771]. Halep'in iktisadî durumunu etkileyen unsurlar elbette bunlardan ibaret değildir. Halep, Seyfüddevle'nin ölümünden sonra uzun süre eski istikrarına kavuşamadı. Zimamdarların ihtirası, komşu emirlerin hırsları, birbiri ardına gelen Bizans saldırıları, Bedevî yağmaları ve kendilerine Irak yolunu açacak bir yeri ele geçirmek için Mısır'daki Fatımîler'in birkaç kez tekrarladıkları teşebbüsler, Halep'i yarım asır süren bir kargaşalık ve huzursuzluk içine soktu[772]. Ancak Halep önemli bir ticaret kenti konumundaydı. Buraya gelen mallar, devamla Antakya yoluna doğru devam etmekteydi. Buradan da denize ulaşmaktaydı. Ancak 969 yılında Rumlar burayı alınca tabii doğal olarak Halep'e de karşımaya başladılar. Ancak Sa'duddevle ve Karguveyh'in mücadelesi sırasında, Rumlardan yardım isteyen Karguveyh, Rumlarla yaptığı bir anlaşmada ticarî ilişkilerin devamı hususunda maddeler de bulundurmuştur. Buna göre; Rum tacirler, Müslüman topraklarında korunacaktılar. Bu durum da savaşa rağmen orada bulunan ticarî ilişkilerin devam ettiğini göstermektedir[773].

Halep'teki ticarî hayatın en göze çarpan unsuru Kayseriyye'de vekillere ait yirmi tane dükkânın her gün miktarı yirmi bin değerinde mal satmakta olması idi. Halep'ten çıkan ticarî mallar çeşitlilik arz etmekteydi. Bunlar; tahıllar, ipek, yün, pamuk, keten, zeytinyağı, kayısı, incir, kuru üzüm, badem, ceviz, fıstık, pekmez, bal ve koyun, inek, at gibi bazı hayvan türleri aynı zamanda ipek ve pamuk dokumacılığından bazı kumaş türleri, çeşitli deri mamulleri, susam, anason, safran, cam gibi ürünlerdi[774].

Halep'in ticarî yönünden bu özelliklerine ek olarak, Musul da önemli bir ticarî şehir konumundaydı. Irak'ın kapısı, Horasan'ın ise anahtarı olarak kabul edilmekteydi. Rakka'dan Musul'a yağ, kalem ve sabun gelirdi. Ma'alasiyye'den süt, peynir, hayvan yağı, üzüm ve taze meyve gelirdi. Musul'a gelen bu ürünler, burada satılmaktaydı.

---

[769] W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara 2000, s. 48–49.
[770] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 553
[771] Fernard Braudel, I, 417.
[772] Enver Çakar, **XVI. Yüzyıllarda Haleb Sancağı (1516–1566)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2003, s. 6; J. Sauvget, "*Haleb*", **İA**, V/I, 118.
[773] W. Heyd, 50–51.
[774] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 109.

Doğu ve batı arasında Musul bir dağıtım yeri gibiydi. Musul'da oteller ve ticaret ehlinin bulunduğu çarşılar bulunmaktaydı[775]. İbn Havkal, Musul'un önemli bir ticaret merkezi olduğunu ve burada Suku'l-Ahad'da pazar kurulduğunu ve buraya mallar nakledildiğini ifade etmektedir[776]. Suriyeli tüccarların Gürcistan'a dahi ticarî maksatlarla gittiği görülmektedir[777]. Hatta X yüzyılda Antakya, Trabzon Rum ve Müslüman tüccarlar arasında değiş-tokuşun yapıldığı önemli ticarî şehirlerarasında bulunmaktaydı[778].

Musul'dan hububat, bal, koyun, iç yağı, peynir, helva, sumak, katran, demir, bıçak, ok, zincir ticarî emtia olarak göze çarpar. Sincar'dan badem, şeker kamışı, sumak Nusaybin'den kestane ağacı, kurutulmuş meyveler ve ölçü-tartı aletleri üretilirdi. Rakka'dan sabun, zeytinyağı, kalem, Harran'dan bal, pamuk, ölçü-tartı aletleri, Cezîre'den badem, ceviz, eritilmiş yağ, Hasaniyye'de peynir, kurutulmuş meyve, kuru üzüm, Ma'alasiyye'de kömür, süt mamulleri, üzümler, taze meyveler, kenevir, Rahbe'de ayva, Amed'den keten ve yünden yapılan elbiseler elde edilirdi[779]. Ceziretü İbn Ömer'den Musul'a giden ticarî mallar bal, helva, peynir, ceviz, badem, incir ve daha başka şeylerdi[780]. Bu ticarî malların nakil vasıtası nehir idi. Dımeşk'te depolanan buğday, Fırat nehri vasıtası ile Rakka'ya, oradan da Bağdat dükkânlarına dağıtılırdı[781]. Bizans sarayının ihtiyaç duyduğu Asya malları, Nusaybin'e gelip buradan Bizans'a ulaşmaktaydı[782].

Hamdanîler'in durumu ticarî tekelcilik arz eder. Yani bütün kaynaklar devlet tarafından ve devletin faydasına işlenirdi. Hamdanîler, bu ticarî tekelcilik sayesinde hazinelerine milyonlarca dinar kattılar[783]. Bütün bunlara ilaveten devletin ticarî hayatı canlandırmak için faaliyetlerde bulunduğunu da ifade edebiliriz. Bu amaçla Nasıruddevle'nin yaklaşık yüz elli kayık aldığı görülmektedir. Dicle üzerinde Tikrit'ten Bağdat'a doğru giden bir kayık, yaklaşık olarak on kişiyi yükleri ile beraber alacak kapasitede idi[784].

Bu bölgelerin ticarî durumu, geçmişten itibaren önemli bir özellik teşkil etmekteydi. Memun'un hilafeti döneminde, Musul, Cezire, Kınessrin ve Halep'ten

---

[775] Said ed-Diveci, 225.
[776] İbn Havkal, 216.
[777] W. Heyd, 54.
[778] W. Heyd, 60.
[779] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 110.
[780] İbn Havkal, 225.
[781] Abdulhalık Bakır, **Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, 130.
[782] G. L. Seidler, 16.
[783] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 110.
[784] Said ed-Diveci, 227; İbnü'l-Kesir, XI, 401.

Bağdat'taki Beytülmale ödenen harac miktarı, elli sekiz milyon dört yüz bin dirheme ulaşmaktaydı.[785]. Gümrük vergisinin çokluğunun yanı sıra ticarî canlılığı gösteren emarelerden birisi de Seyfüddevle'nin bir tanesi 30 dinar değerinde dinarlar bastırmasıdır. Ayrıca devlet Rum bölgesinde, peş peşe yaptığı savaşlar dolayısıyla birçok ganimet, gasp yoluyla aldığı mala ve esirlere sahipti[786].

Bölgede ticaret, savaşlara rağmen mevcudiyetini sürdürmüştür. Bilhassa hudut bölgelerinden ticarî münasebetler eksik olmuyordu. X. Asrın ikinci yarısında imparator Nikephoros ile Hamdanî Seyfüddevle tarafından yapılan bir anlaşmaya göre; Kayseri ve Halep arasında ticaret kervanları işlemeye başladığı gibi Antalya ve Suriye limanları arasında mal mübadeleleri gelişti[787]. Ancak bunun tam aksine de olaylar zuhur ediyordu. Nitekim Bizans imparatorları, Müslümanların barınma ve beslenme kaynaklarını imha etmek için bazen şehirleri tahrip ve imha etmekteydiler[788].

Dönemin önemli posta yolları; Bağdat'tan Dicle boyunca Musul ve Beled'e kadar, buradan Mezopotamya'yı geçerek, Sincar, Nusaybin, Resulayn, Rakka, Menbic, Halep, Hama, Hıms, Balbek, Şam, Taberiye, Remle, Gifar, Kahire ve İskenderiye üzerinden Kirenayka'ya kadar uzanırdı[789]. Hamdanî idaresi, bir baskı manzarası arz ederdi. Kaynakları kurutularak ve ülke zayıflatılarak büyük servetler toplanmıştır. Bu gelirler gösteriş ve askeri seferlere harcanıyordu[790]. Ortadoğu'da zengin ve nüfuzlu olan ticaret adamları, kazançlarının bir kısmını toprak alımına ve bu toprakları az ücretle çiftçilere işletmeye verdiler[791].

4.4. Para

Hamdanî döneminin özelliklerinden biri de hiç şüphesiz altın paranın kâğıt paraya nispeten değer kazanmasıdır[792]. Hamdanî emirleri, kendi adlarına sikkeler de bastırdılar. Bu cümleden Nasıruddevle'nin Ebu İshak es-Sabi'ye Sila dinarlarından on dinar gönderdiği ve her birinin ağırlığının beş yüz miskal olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında Seyfüddevle'nin, Sila dinarlarından üzerinde ismi ve sureti olan on

---

[785] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 111.
[786] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 111.
[787] Osman Turan, **Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet**, İstanbul 1998, s. 41.
[788] Osman Turan, 42.
[789] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 560.
[790] Komisyon, I, 202.
[791] Robert Mantran, 128.
[792] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 438.

miskal ağırlığında dinarlar bastırmıştı[793]. Nasıruddevle'nin 942 senesinde Bağdat'tan çıkışı tüccara çok zor geldi[794]. Nasıruddevle, Bağdat'a geldiğinde, tedavüldeki dinarlara bakmış ve ayarlarının eksik olduğunu görmüştü. Emirü'l-ümera Beckem tarafından ucuz madenler karıştırılarak ayarı düşük dinarlar tedavüle sokulmuştu[795]. Hemen bu dinarların derhal ıslah edilip en iyi ayarda tutulmasını emretmiş ve yeni sağlam ayarlı dinarlara "el-İbriziyye" adını vermişti. Bunlar en iyi ayarlı dinarlardı. Normal dinar on dirhemden işlem görürken, bu dinarlar on üç dirheme satılmaktaydı[796]. Bu paralar Medinetü's-Selam darphanesinde bastırıldı[797]. Aynı dönemde Nasıruddevle, paraların arkasına başka ibareler de yerleştirmiştir. Altın veya kağıt paralarının arkasına halifenin isminden ya da büyük sultanın veya bölgenin valisininkinden önce gelen Peygamber'in adını zikretmek için şu cümleyi eklemiştir: "*Salla'llahu aleyhi ve's-sellim*". Ayrıca banker ve tüccarları uyararak tefeciliği yasakladı[798].

Ortaçağ'da darphane çalışanlarının başında mütevelli gelirdi. Bunun emrinde muşarif ile onun yardımcısı eş-şahid vardı. el-muşarif, darphane mahzenindeki altınların, gümüşlerin ve aletlerin bakımından ve korunmasından sorumluydu. Darphane sicilleri, altın ve gümüş, bakır paraların basılmasına dair talimatlar bunun elinin altındaydı. Darphanede bulunan şeylerin, sicillerin, takrirlerin ve beyanatların yazılmasından eş-şahid sorumluydu. Darphanede çalışan ustaların başında para basımı ile ilgili bütün işlemlerden sorumlu olan el-mukaddem geliyordu ve para basılacak maden çeşitli safhalardan, onun kontrolü altından geçerdi. Ondan sonra paralara yazı ve resimleri basan en-nakkaş gelirdi. Bu görevlinin, her gün evine dönmeden önce koluna özel bir damga basılırdı, bundan dolayı da hiçbir zaman darphane dışında yıkanamazdı. ed-darrâb ise eriyen maden üzerine tuz, sirke, somak atar, sonra da bu eriyiği kalıba dökerdi. Darphanedeki görevlilerin sonuncusu ise madeni eritmekle meşgul olan es-sebbak idi[799].

---

[793] Abdulaziz ed-Duri, 217.
[794] es-Sulî, 240; Hamdanî paraları için bkz: Resim 1, 2 ve 3.
[795] İbrahim Artuk, "*Sikke*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 625.
[796] İbnü'l-Esir, VIII, 326; Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 438.
[797] Abdulhalık Bakır, **Madencilik ve Maden Sanayi**, 255.
[798] Marius Canard, **Historie de la Dynastie des H'amdanides,** 439.
[799] Abdulhalık Bakır, **Madencilik ve Maden Sanayi**, 258–59.

II- İLMÎ HAYAT

Hamdanîler'in ilmî hayatına geçmeden önce, araştırmamız sırasında Hamdanî devletinin, genel olarak Seyfüddevle dönemi dışında kaynaklarda malumat yönünden bilgi eksikliğine deyinmek yerinde olur. Yaptığımız araştırmada Seyfüddevle ekseninde ilmî hayatın geliştiği görülmektedir. Bu sebepten ilmî hayat adı altında, Seyfüddevle dönemindeki faaliyetleri ele aldık.

1- Hamdanî Dönemi Filozof Ve İlim Adamları

Hamdanîler döneminde yaşayan ve Hamdanî hükümdarı Seyfüddevle'nin lütuflarına mazhar olan önemli şahsiyet, filozof *Farabî*dir[800]. Kendisine "*muallim-i sanî*"[801] lakabı verilmiştir. Öğrenimi için Şam ve Mısır'a birtakım yolculuklarda bulunduğu esnada, tahminen 940 yıllarında, Suriye'de ve bilhassa Halep ve Şam'da kendisini görmekteyiz[802]. İhşidî hükümdarı Muhammed b. Tuğc'un vefatından sonra, Seyfüddevle'nin Dımeşk'e girdiği esnada *Farabî* ile bir araya geldiği ifade edilmektedir (946)[803].

*Farabî*nin buradaki macerası değişik bir üslupla söylenir. Bu ifadeye göre: "*Farabî,* Seyfüddevle'nin meclisinde bulunur ve yapılan bütün tartışmalarda, üstün gelir. Burada bulunan bütün âlimleri susturur. Daha sonra Seyfüddevle, müzisyenleri çağırır ve beraber müzik dinlerler. *Farabî*, müzisyenlerin çaldığı her şeyde bir hata bulur ve bu şekilde çalınamayacağını ifade eder. Bunun üzerine *Farabî*, cebinden bir flüt çıkarır ve

---

[800] *Farabî*, 870'de Maveraünnehir'de bulunan Farab kasabasının Vesic köyünde doğdu. Türk filozofu olan *Farabî*, öğrenimini Bağdat'ta yaptı. Bağdat'ta yaşayan Hıristiyan tabibi Yuhanna b. Heylan ile Hıristiyan Nesturi mütercim Ebu Beşr Matta b. Yunus O'na Yunan felsefesini tanıttılar. Öğrenim için bir takım yolculuklar yapmıştır. Böylece felsefî çalışmalarında ilk temeli atmış oluyordu. Daha geniş bilgi için bkz: İbrahim Hakkı Aydın, "*Bir Türk Düşünür Farabî (870–950*)", **Türkler**, c. V, Ankara 2002, s. 527; Fahrettin Olguner, **Fârâbî**, İstanbul 1999, s. 13; Abdülhak Adnan, "*Farabî*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 451; İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, **el-Fihrist**, Kahire: Matba'atü'l-İstikame, Tarihsiz, s. 382; Henry Laoust, 172; Hilmi Ziya Ülken, **İslâm Felsefesi**, İstanbul 2004, s. 53; Fahrettin Olguner, **Fârâbî**, İstanbul 1999, s. 12; Hasan İbrahim Hasan, III/III, 335; Majid Fakhry, **al-Farabî**, **Founder of Islamic Neoplatonism; His Life, Works and Influence**, Oxford: Oneworld Publications 2002, s. 8-10.

[801] Samanî emiri Nuh b. Saman Farabi'yi Buhara'ya çağırarak ansiklopedi yazma görevi verdi. O da "*et-Talim üs-sani*" adlı ilk Türk felsefesi ansiklopedisini oluşturdu. Bu sebepten kendisine "*muallim-i sanî*" lakabı takılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: Hilmi Ziya Ülken, 53; İbrahim Hakkı Aydın, 528.

[802] Fahrettin Olguner, 18; Sadri Maksudi Arsal, "*Farabi'nin Kültür Tarihindeki Rolü*", **III. TTK** (15–20 Mayıs 1943), Ankara 1948, s. 354.

[803] İbnü'l-Kesir, XI, 368; Harun Han Şirvani, 90; Henry Laoust, 172; Marius Canard, **Recueil De Textes Relatifs A L'émir Sayf Al Daula Le Hamdanide Avec Annonations**, Alger 1934, s. 288.

çalmaya başlar. Etrafındakiler gülmeye başlar. Ardından tekrar çalar, bu defa etrafındakiler ağlar. Ardından tekrar çalar ve oradakiler uyurlar, sonra onları uyur halde bırakır ve çıkar". Kanun denilen aleti onun bulduğu söylenir[804]. Musikiye dair bilgisinin herkesten çok olduğu ifade edilmektedir[805]. Seyfüddevle'nin, *Farabî*'ye günde bir dirhem verdiği söylenmekle beraber,[806] kendisine dört dirhem aylık bağladığı da ifade edilmektedir[807].

Farabî'nin yaptığı, siyasî bünyedeki zaaf sebeplerini tahlil etmek, ideal hükümdarın vasıflarını bildirmek, bu suretle ideal ile hakikat arasındaki göze çarpan tezadı ortaya koymaktı. *Farabî*'nin Seyfüddevle'nin sarayına sığınmasının sebebi de O'nda bu özellikleri görmesi, olduğu söylenebilir[808].

Farabî, burada bir nevi inziva hayatı yaşamıştır. Halep'te ilim meclislerinde bulunup, sadece ilim ile iştigal etmekteydi. Ancak *Farabî* 950'de, 80 yaşında iken, vefat etti. Naaşı Şam'da, o dönemlerde Babü's-sağîr denilen, bir kabristana defnedildi. Cenaze namazını da Seyfüddevle'nin kıldırdığı ifade edilen hususlardandır[809].

Hamdanî sarayına intisap eden ve buradaki ilim meclislerinde bulunan âlimlerden biri de, Şiî akideyi benimseyen *Ebu'l-Ferec el-İsfehanî*'dir[810]. Öğrenimini Bağdat'ta tamamladıktan sonra, Seyfüddevle'nin sarayında birçok ilim adamı ve şairin olduğunu öğrendiği zaman, O'nun sarayına intisap etti. Daha sonra Büveyhîler'in yıldızı parlamaya başlayınca da onların yanına gitmiştir[811]. Nitekim *Ebu'l-Ferec*'in, elli yılda topladığı ifade edilen, meşhur eseri olan Kitabu'l-Aganî'yi, Seyfüddevle'ye ithaf etti. Buna mukabil Seyfüddevle'nin, kendisine bin dinar verdiği ifade edilmektedir[812].

---

[804] Marius Canard, **Sayf al Daula**, 289–90; Süleyman Uludağ, "*Din-Musiki İlişkisi Üzerine*", **Köprü**, S. 79, (Yaz 2002), s. 9–18.
[805] İbnü'l-Kesir, XI, 339.
[806] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 220.
[807] Marius Canard, **Sayf Al Daula**, 288; Harun Han Şirvani, 90–91; Abdülhak Adnan, "*Farabî*", **İA**, V, 451; Will Durant, 79.
[808] Bayraktar Bayraklı, **Farabi'de Devlet Felsefesi**, İstanbul 2000, s. 21.
[809] İbnü'l-Esir, VIII, 422; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 290; Sadri Maksudi Arsal, 353–354; T. J. De Boer, 137; Harun Han Şirvani, 90–91.
[810] Ebu'l-Ferec el-İsfehanî 897 yılında İsfehan'da doğmuştur. Ebu'l-Ferec Ali b. El-Hüseyin b. Muhammed Muhammed b. Ahmed b. El-Heysem b. Abdurrrahman b. Mervan b. Abdullah b. Mervan b. Muhammed b. Mervan b. El-Hakim b. Ebi'l-As b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenaf el-Emevî olarak künyesi verilmiştir. Musikide, Edebiyatta, Tarih ve Siyerde zamanın en büyük bir kişiliği olarak yetişmiş olmakla beraber Tıp ve Astronomiden de anlardı. 967 senesinde vefat etti. Daha geniş bilgi için bkz: İbnü'l-Kesir, XI, s. 448; Ebü'l-Fida, I, s. 447; M. Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-** (Haz. Yüksel Kanar), İstanbul 1991, s. 81; Carl Brockelmann, "*Ebülferec*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 77; Henry Laoust, 155; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, 64; Will Durant, 81.
[811] M. Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları,** 81; Carl Brockelmann, "*Ebülferec*", **İA**, IV, 77.
[812] Ebü'l-Fida, I, 447.

Hamdanî sarayında, her türlü ilim erbabı bulunmaktaydı. Seyfüddevle'nin hocalığını yapan büyük lügatçi *İbn Halaveyh*[813] bunlardandır. *İbn Halaveyh*, Seyfüddevle ile birlikte Meyyafarikin, Halep ve Hıms'ta bulunmuş olmakla birlikte, Onun indinde büyük itibar görmüştür. Hamdanî ailesinin, kendisinden ders aldığı ifade edilmektedir[814]. Hatta şiirlerinde büyük oranda Şiî tesiri de görülmektedir. Bu amaçla Seyfüddevle'ye "*el-Âl*" diye adlandırdığı kitabını da takdim etmişti[815].

İbn Halaveyh, uzun süre Seyfüddevle'nin yanında kalmış ve hocalığını yapmış ve aile eğitimcisi olarak tebarüz etmiştir. Bununla beraber *İbn Halaveyh*, Seyfüddevle ile tanışmasını şu şekilde anlatmaktadır: "*Bir gün Seyfüddevle'nin yanına vardım. Beni görünce "uk'ud" (otur) dedi. Yine otur anlamına gelen "iclis" demedi. Ben buradan onun edebî güzelliklere olan alakasını ve Arap dilinin sırlarına vakıf olduğunu anladım. Zira Araplara indinde kabul gören şudur ki: ayakta olana oturması için "uk'ud" kullanılır. Uykuda veya secdede uzanana, otur denmesi için "iclis" kullanılır*"[816].

İlim erbabının toplandığı bu meclislerde, mücadeleler de eksik olmuyordu. Mütenebbî ile aralarında birçok tartışma meydana gelmiştir. Bunlardan birince *İbn Halaveyh* Mütenebbî'nin yüzüne sert bir anahtarla vurmuştur[817]. Bu tür mücadelelerin hemen hemen her alanda kendini yetiştirmiş veya bu meclislerde kendilerini yetiştirmek zorunda kalan şair veya âlimler arasında sıklıkla görüleceği muhakkaktır. İleriki sayfalarda anlatılacağı üzere bunların devamı da gelecektir.

Ünlü gramerci *İbn Cinnî*[818], yaklaşık kırk sene boyunca, kısmen Seyfüddevle'nin ve kısmen de İran'da Adududdevle'nin nezdinde itibar gördü[819]. *İbn Cinnî*, Bağdat, Şam,

---

[813] Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed b. Halaveyh en-Nahvî el-Lugavî asıl ismidir. Aslı Hemdan'dandır. 980 tarihinde Beni Hamdan'ın hizmetinde Halep'te öldüğü ifade edilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Marius Canard, **Sayf al Daula**, 285; İbnü'l-Kesir, XI, 503; C. Van Arendonk, "*İbn Haleveyh*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 744; İbnü'n-Nedim, 130; İbnü'l-Kesir, XI, 503.

[814] es-Se'alibî, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, **Yetimetü'd-Dehr Fi Mehasini Ehli'l-Asr,** c. I, (tahkik ve şerh Müfid Muhammed Kumeyha), Beyrut, 1403/1983, 136; C. Van Arendonk, "*İbn Haleveyh*", **İA**, V/II, 745.

[815] Abdulbakıy Gölpınarlı, **Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik**, İstanbul 2003, s. 648.

[816] Marius Canard, **Sayf al Daula**, 286.

[817] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 281.

[818] Neseb olarak Arap olmayan İbn Cinnî, 934 yılında Musul'da doğdu. Ancak doğum tarihi için 913, 933, 934, 942 gibi farklı tarihler verilmektedir. Babasının adı olan Cinnî, Yunancada "*Gennaius*" kelimesinin bozulmuş şekli olup "*cömert ve saygın kişi*" anlamına gelmektedir. Bilgisine istinaden "*en-Nahvî*", doğduğu yere nisbetle "*el-Mevsilî*", lugat ilmindeki yüksek mevkiinden ötürü "*el-Lugavî*" babasının hizmetinde bulunduğu aileye nisbetle "*el-Ezdî*" nisbelerini almıştır. 16 Ocak 1002 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Mehmet Yavuz, "*İbn Cinni ve Arap Gramerindeki Yeri*", **Şarkiyat Mecmuası**, c. VIII, İstanbul 1998, s. 245; Salih Fişek, **İbn Cinnî Hayatı, Şahsiyeti Eserleri Ve El-Hasa'is'in Metin Tercümesi** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1981, s. 3; J. Pedersen, "*İbn Cinnî*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 720; Mehmet Yavuz, "*İbn Cinnî*", **DİA**, c. XIX, İstanbul 1999, s.

Halep, Vasıt ve Şiraz gibi ilim ve kültür merkezlerini gezdi. Seyfüddevle ile halefinin yanında "*kitabu'l-inşa*" memuriyetinde bulundu. Mücadelelerin eksik olmadığı sarayda, Mütenebbî ile dostluk kurdu. Mütenebbî ile uzun-uzun mülakatlarda bulunmuş ve O'nun sarfa ait meseleleri münakaşa ettiği gibi, Divan'ına da şerh yazmıştır[820].

Sık sık yapılan, gaza ve cihad amaçlı savaşlar sırasında, etkili hutbeleri ile tanınan *İbn Nubate El-Farikî*,[821] dönemin önemli bir siması olarak sivrilmiştir. Uzun bir müddet Halep'te Seyfüddevle'nin sarayında vaizlik yaptı. Bu dönemde irad ettiği hutbeler ile meşhur olmuştur. Söz konusu hutbelerde ilminin genişliğine ve zekâsının keskinliğine işaretler vardır. Seyfüddevle çokça gazve yapardı. Bundan dolayı da Hatip insanları teşvik etmek ve Seyfüddevle'ye yardım etmeye isteklendirmek için cihad hutbelerini çokça yazmıştır. Bu hutbeler sayesinde, camilerin dolup taştığı ve cihada çıkanların arttığı görülmekteydi[822].

2- Hamdanî Şairleri

Hamdanîler döneminde şiir, önemli bir merhaleye ulaşmıştır. Hamdanî ailesinin mensup olduğu Tağlib kabilesinin, cahiliye ve İslamî dönemdeki edebiyat alanındaki meziyetleri onları, kısa zamanda etrafında büyük bir sayı teşkil eden şairler zümresi ile bir araya getirdi. Ancak bunu sadece bu tarihî meziyete bağlamak hata olur. Hamdanîler'in şairleri teşvik noktasındaki, maddî destekleri de çeşitli meslek ve meşrepten olan insanların şiire meyl etmesini netice vermiştir. Şüphesiz bu noktada Hamdanî sarayında yaklaşık dokuz yıl kaldığı ifade edilen *Mütenebbî*[823] önemli bir

---

397; İbnü'l-Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, c. XII, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995, s. 26; es-Se'alibî, I, 137.

819 J. Pedersen, "*İbn Cinnî*", **İA**, V/II, 720.

820 J. Pedersen, "*İbn Cinnî*", **İA**, V/II, 720.

821 Abdurrrahman b. Muhammed b. İsmail el-Huzaki el-Farikî 946 senesinde Meyyafarikin'de doğdu. Kuda'a kabilesinin bir kolu olan Huzaka'ya mensuptur. Ayrıca bazılarında ise Temimî diye de geçer. 984 tarihinde Halep'te vefat etti. Daha geniş bilgi için bkz: Hulusi Kılıç, "*İbn Nübate el-Hatib*", **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 232; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 284; İbnü'l-Kesir, XI, 513; C. Brockelmann, "*İbn Nübate*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 777.

822 Marius Canard, **Sayf al Daula**, 283-285.

823 Ahmed b. El-Hüseyin b. El-Hasan Abdussamed el-Cufi el-Kindi olarak nesebi bilinmektedir. Kûfe'de Kinde diye isimlendirilen mahallede 303/915 tarihinde doğmuş ve Kinde'ye nispet edilmiştir. Ancak bunun dışında Adududdevle'nin yanından ayrıldıktan sonra 354/965 senesinde Bağdat'ın kenar mahallesinin batı tarafında Numaniyye'ye yakın bir yerde Fatik b. Ebu Cehil el-Esedî tarafınadn öldürüldü. Daha geniş bilgi için bkz: es-Se'alibî, I, s. 141; R. Blachere, " *Mütenebbî*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 858; Suud Mahmud Abdülcabir, **eş-Şi'r Fi Rihabi Seyfüddevle el-Hamdanî,** Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1981, s. 62; Muhammed Kemal Hilmi Bek, **Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî: Hayatuhu ve Hulukuhu ve Şi'ruhu ve Üslubuhu,** (Göz. Geç. Ali Ebu Zeyd), Dımeşk: Mektebetu Sadedin, 1986, s. 73; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 336; Ebü'l-Fida, I, 444; 306/918 senesinde

şahsiyet olarak göze çarpmaktadır. *Mütenebbî*, çocukluk yıllarında Irak ve Kufe'de bulundu. Karmatîler, 932 yılında Kufe'ye saldırınca, Şam beldesine geçti. Bu bölgedeyken daha önce Karmatîler ile ilişkiye girdi ve birtakım sapkın inançlardan etkilendi. Nübüvvet iddiasında bulundu. Bunun üzerine Hıms emiri olan Lü'lü tarafından 933 senesinde hapsedildi. Bu hapis süresi, yaklaşık olarak iki yıl kadar sürdü. Bunun neticesinde daha sonra "*nebilik taslayan*" yani "*el-Mütenebbî*" şeklinde anılacak olan lakabını aldı. Ancak iki yıl bittikten sonra tövbesini izhar edip serbest bırakıldı[824]. Hapisten çıktıktan sonra 937 yılında Halep, Antakya, Şam gibi yerlerde geçimini sağlamak için düşük gelirli memurları övmekle iştigal etmiş. *Mütenebbî*, 939 yılına doğru ünü artmaya başladı. Suriye'yi zapt eden İbn Raik adına Şam vilayeti valisi olan Bedr b. Ammar el-Esedî'nin resmi şairi olmuştur. Ancak burada bir buçuk yıl kaldıktan sonra kıskanç insanların desiseleri neticesinde kendini güvende görmeyerek ayrılmak zorunda kaldı. Bunun üzerine 944 tarihinde, Hamdaniler adına Antakya'yı idare eden Ebu'l-Eşa'ir'in yanına gitti. Seyfüddevle ile *Mütenebbî* ancak 948 tarihinde Seyfüddevle'nin Antakya'ya gelmesi ile bir araya gelmiştir. Seyfüddevle Antakya'ya geldiğinde Ebu'l-Eşa'ir, *Mütenebbî*'yi O'na takdim etti. *Mütenebbî,* burada Seyfüddevle'yi överek O'nun sevgisini kazanmaya çalıştı. Bunun neticesinde Seyfüddevle, *Mütenebbî*'ye kendisi için söylediği üç kaside için üç bin dinar vermiştir[825]. Bundan sonra Seyefüddevle, beğendiği *Mütenebbî*'nin kendi yanında kalmasını istedi. Mütenebbî'nin buna karşın Seyfüddevle'den istekte bulunduğu ifade edilir. Buna göre: " *Eğer birini övmek isterse, ayakta övecekti. Yeri öpmekle mükellef olmayacaktı.*" Seyfüddevle, bu şartı kabul ederek O'nu yanına almıştır. Seyfüddevle, ayrıca *Mütenebbî*'ye Maaratunnuman'ı iktâ olarak verdi[826]. *Mütenebbî*, Seyfüddevle'nin yanında 948 ve 956 tarihleri arasında yaklaşık olarak dokuz yıl kaldı[827]. Fakat bu zaman süresince ilişkilerin daima iyi bir seyir takip ettiğini ifade etmek güç olur. Daha önce de ifade edildiği üzere bu ilim ve şiir meclislerinde bulunan âlim ve şairler arasında daimi bir çekişme ve biri birini çekememezlik bulunmaktaydı. Nitekim bu çekişmeler Seyfüddevle ile *Mütenebbî*'nin de aralarının açılmasını netice vermiştir. *Mütenebbî* ile Seyfüddevle'nin

---

doğduğunu ifade edenler de vardır. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 436; Ebü'l-Fida, Ahmed b. el-Hüseyin b. el-Hüseyin b. el-Hasan b. Abdussamed el-Kindî olduğunu yazar. Bkz: Ebü'l-Fida, I, 443.

[824] Marius Canard, **Sayf al Daula**, 336; Ebü'l-Fida, I, 444; İbnü'l-Kesir, XI, 438; Will Durant, 103; R. Blachere, " *Mütenebbî*", **İA**, VIII, 859.

[825] Suud Mahmud Abdülcabir, 66.

[826] Muhammed Kemal Hilmi Bek, 73–74.

[827] R. Blachere, " *Mütenebbî*", **İA**, VIII, 859; Carl Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** 126; Sami el-Keyyali, 184.

arasının açılması, Ebu Firas'ın kışkırtmaları ile olmuştur. Nitekim Ebu Firas'ın şu ifadesi bunu kanıtlar mahiyettedir:

"*Bu adamın senin üzerinde çok nazı var. Sen, her sene O'na üç kasideye karşılık üç bin dinar veriyorsun. Hâlbuki yirmi şaire iki yüz dinar versen, O'nun şiirlerinden daha güzel şiir söylerler.*"[828].

Seyfüddevle'nin bu sözden etkilendiği ifade edilir. Ebu Firas ve şairlerin bir kısmı Seyfüddevle indinde *Mütenebbî* aleyhinde sözler söyleyerek faaliyet gösterirdiler. *Mütenebbî*, Seyfüddevle'nin yanında büyük itibar kazanmıştı. Bu durum saraydaki şairlerin kendisine kin beslemesine sebep oldu. *Mütenebbî*'ye göre hasetçilerin hasedini celbeden en büyük sebep, Seyfüddevle'nin teveccühünün kendisi üzerinde olmasıdır. Bunu *Mütenebbî*'in şu ifadesinden de anlamak mümkündür:

" *Bu hasetçilerin kıskançlıklarını zapt ederek benden uzaklaştır,*

Zira onları bana karşı kıskanç olamaya sevk eden sensin."[829].

Ebu Firas ile *Mütenebbî* arasında bu meclislerde çeşitli münakaşalar olmaktaydı. Bu münakaşalardan sonra Beni Hamdan'ın ileri gelenleri *Mütenebbî*'ye bir suikast tertiplemiş ve onu öldürmek istemişlerdi. Bu tartışmanın ardından *Mütenebbî* meclisten ayrılırken ona bir ok attılar. Bunun amacının O'nu korkutmak olduğu görülmektedir[830]. Bu olaydan sonra *Mütenebbî*'nin, Hamdanî emiri Seyfüddevle'den soğuduğu ve saraydan ayrılmayı düşündüğü görülmektedir. Bebbeğa ise şunu kaydetmektedir: "*Mütenebbi'in bu meclisteki durumundan sonra devamlı olarak Seyfüddevle'nin arkasından konuştuğunu ve bunu kimseye söylememesi için kendisinden söz aldığını*" ifade etmektedir. Seyfüddevle'nin ayrıca *Mütenebbî*'nin kibrinden bıktığı da ifade edilmektedir[831]. *Mütenebbî,* Divan'ının en güzel şiirlerini Seyfüddevle'nin yanında söylemiştir. *Mütenebbî*, Seyfüddevle'yi övülmeye değer bir emir olarak gördüğü gibi Seyfüddevle de *Mütenebbî*'yi lütuflarına layık soylu, ahlaklı bir genç olarak görüyordu. Onu diğer bütün şairlerden üstün tutardı[832]. Seyfüddevle ile *Mütenebbî*'nin Şiîlik noktasında, aynı zamanda yaşıt olmak gibi bazı durumlarda ortak özelliklere sahip oldukları görülmektedir[833].

---

[828] Sami el-Keyyali, 189.
[829] Muhammed Kemal Hilmi Bek, 73.
[830] Muhammed Kemal Hilmi Bek, 76–78.
[831] Muhammed Kemal Hilmi Bek, 79; Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 313; R. Blachere, " *Mütenebbî*", **İA**, VIII, 860; Devletşâh, **Tezkire-i Devletşâh**, c. I, (Çev. Necati Lugal), İstanbul 1994, s. 48.
[832] Suud Mahmud Abdülcabir, 69; R. Blachere, " *Mütenebbî*", **İA**, VIII, 859; Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, (Çev. Yavuz Alagon), İstanbul 1997, s. 77–78.
[833] Suud Mahmud Abdülcabir, 71; *Mütenebbî*'nin İsmailîliğin tesirinde kaldığı da ifade edilmektedir. Bkz: Bernard Lewis, "*İsmaililer*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 1120.

Ebu Firas'tan başka, Hamdanî sarayında, *Mütenebbî*'nin Seyfüddevle nazarında kazandığı bu mevkii kıskananlar ve O'na düşmanlık yapanlar arasında Namî ve İbn Halaveyh de gelmektedir[834]. Namî sadaret makamına bakıyordu. *Mütenebbî*'nin Namî'nin yerine sadaret makamına geçmesi onu çok kızdırmıştı. *Mütenebbî*, İbn Halaveyh ile gramer mevzuunda devamlı münazaralarda bulunurdu. Bu durum da gramer konusunda üstün bir bilgiye malik olan İbn Halaveyh'i kızdırmıştı. Ebu Firas ile İbn Halaveyh'in dostlukları da bu düşmanlığın diğer bir nedenidir. Bütün bunlara *Mütenebbî*'nin gururu ve diğer şairleri küçümseyici tavırları eklenince mücadele kaçınılmaz oluyordu. *Mütenebbî*, saraydaki diğer şairleri şiir bildiğini zanneden insanlar olarak görüyordu[835]. Nitekim *Mütenebbî*'nin şu ifadesi onun kibri ve kendisinin psikolojisi hakkında yeterli derecede bilgi verir. *Mütenebbî* diyor ki:

"*Benim sesimin dışındaki sesleri bir kenara at,*

Çünkü asıl haykıran, hikâye eden, sedası sonsuz olan benim."[836].

Seyfüddevle'nin meclisinde gramer mevzuunun tartışıldığı bir esnada İbn Halaveyh'in elindeki anahtarla *Mütenebbî*'ye vurmasına Seyfüddevle göz yumdu. Bu sebepten *Mütenebbî* 346/957 senesinde Dımeşk'e yöneldi. Seyfüddevle'nin fiili ve kavli yardım etmemesine kızan *Mütenebbî*'nin buradan uzaklaşmasının bir nedeni de budur[837]. Bu durumlar şairin Mısır'a gitmesini netice verdi. Ancak bu düşmanlar karşısında *Mütenebbî*'nin Bebbeğa ve İbn Cinnî gibi dostları da vardı. Fakat bu dahi O'nu komplolara karşı koruyamadı[838].

Bütün bu gelişmeler *Mütenebbî*'nin Seyfüddevle'yi terk etmesi ile netice buldu. Böylece mısır hâkimi Kafur el-İhşidî'nin meclisinde yer almak için buradan ayrıldı. Ancak daha sonra Kâfur ile arasında sorun çıkınca Mısır'ı terk etti. Mısır'dan döndükten sonra Hamdanî emiri *Mütenebbî*'ye dönmesi için mektup gönderdiği fakat *Mütenebbî*'nin bunu kabul etmediği görülmektedir[839]. Fakat yine de aralarındaki bu ilişki son bulmadı. Aralarındaki bu soğukluk *Mütenebbî*'nin Kufe'de bulunduğu yıllarda karşılıklı mektuplaşmalarla son buldu[840].

---

[834] Sami el-Keyyalî, 189.
[835] Suud Mahmud Abdülcabir, 72.
[836] Suud Mahmud Abdülcabir, 73.
[837] İbnü'l-Kesir, XI, 441.
[838] R. Blachere, " *Mütenebbî*", **İA**, VIII, 860.
[839] Suud Mahmud Abdülcabir, 77.
[840] Muhammed Kemal Hilmi Bek, 80.

Seyfüddevle ile birlikte *Mütenebbî*'nin şiirinde büyük bir gelişme meydana geldi. Hatta *Mütenebbî* sayesinde Kâfur ve Seyfüddevle'nin adlarının ölümsüzleştiği ifade edilmektedir[841]. *Mütenebbî*, Seyfüddevle ile kaldığı yıllar esnasında O'nun savaşlarının çok iyi tasvir ederek "*Seyfiyât*"ında bunlara yer vermiştir[842].

Hamdanoğlu ailesine mensup bulunan emir ve aynı zamanda şair, *Ebu Firas el-Hamdanî*[843], Hamdanîler sarayında önemli bir şahsiyet olarak görünmektedir. Nasıruddevle, *Ebu Firas*'ın babası olan amcası Ebu'l-'Ala Sa'id'i 934 senesinde öldürdü. Daha sonra *Ebu Firas*, yetim olarak, amcaoğlu Seyfüddevle'nin himayesinde kaldı. Halep'in 944 tarihinde alınması sonucunda Seyfüddevle ile birlikte Halep'e yerleşti[844]. Bu esnada yaşı küçük olduğundan İbn Halaveyh'den eğitim gördü. Şairliğinin yanında savaş alanlarındaki meziyetleri de terakki buldu. *Ebu Firas* güçlenince Seyfüddevle O'nu Menbic ve Harran'dan sorumlu kıldı[845]. Buradan Rum beldesine karşı birçok kahramanlık örnekleri gösterdi[846]. *Ebu Firas*, Halep'e gittikten sonra Seyfüddevle'ye hizmetlerde bulundu ve Seyfüddevle'ye karşı isyan eden kabilelerle mücadele etti. Bir gün avdan dönerken Tehodor'un Menbic kapısına kurduğu bir tuzağa düştü. Burada bacağına bir okun isabet ettiği ve esir edildiği ifade edilmektedir. Esir olarak ilk etapta Harşene'ye daha sonra İstanbul'a nakledildi. Tam yedi yıl esaret hayatı yaşadı[847].

Ebu Firas, 966 tarihinde fidye mukabilinde kurtarıldı. Bundan sonra Seyfüddevle tarafından Hıms'a vali olarak tayin edildi. Ancak Seyfüddevle'nin halefi Sa'duddevle ile aralarında çıkan anlaşmazlık neticesinde 357/968 tarihinde öldürüldü[848]. Esareti sırasında yazdığı "*Rumiyyât*"ı en önemli şiirlerini teşkil etmekteydi[849]. es-Se'alibî, Sahib İbn Abbad''ın Ebu Firas hakkında şöyle dediğini ifade eder: "*Şiir melik ile başladı, melik ile*

---

[841] Philip K. Hitti, **History of the Syria: Including Lebanon and Paletsine**, London 1951, s. 563.
[842] Suud Mahmud Abdülcabir, 68.
[843] el-Haris b. Ebu'l-'Ala Sa'id b. Hamdan b. Hamdun el-Hamdanî olarak bilinir. Ebu Firas 932'de Musul'da doğdu. Babası Ebu'l-'Ala Sa'id, Beni Hamdan'ın yöneticilerinden biridir. Uzun süre Seyfüddevle ile birlikte Halep'te kaldı. Daha geniş bilgi için Bkz: es-Se'alibî, I, 57; Sami el-Keyyali, 193; Ebü'l-Fida, I, 447; Ömer Tellioğlu, 85; Haris b. Said b. Hamdan Ebu Firas el-Hamdanî, **Divanu Ebi Firas**, Beyrut: Daru Sadır, Tarihsiz, s. 5; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 315; Suud Mahmud Abdülcabir, 79–82.
[844] Suud Mahmud Abdülcabir, 80.
[845] Marius Canard, **Sayf al Daula**, 315; İbnü'l-Kesir, XI, 473.
[846] Suud Mahmud Abdülcabir, 81.
[847] Ebu Firas el-Hamdanî, 6; Ebu Firas'ın esareti hakkında değişik ifadeler bulunmaktadır. İki defa veya bir defa esir düştüğü yönünde çeşitli iddialar bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için Bkz: İbnü'l-Esir, VIII, 469; Se'alibî, I, 57; Suud Mahmud Abdülcabir, 83.
[848] İbnü'l-Esir, VIII, 494; Ebü'l-Fida, I, 447; Ömer Tellioğlu, 85; Ebu Firas el-Hamdanî, 6; İbnü'l-Kesir ölüm tarihini 363 olarak verir ve kırk sekiz yaşında vefat ettiğini söyler. Bkz: İbnü'l-Kesir, XI, 473; C. Brockelmann, "*Ebu Firas*", **İA**, IV, 17.
[849] Sami el-Keyyali, 198.

bitti. Yani İmru'l-Kays ile başladı, Ebu Firas ile bitti."[850] Şiirlerinde ehl-i beyt sevgisi ve Seyfüddevle sevgisi ön plandadır[851].

Hamdanîler devletinde, şairlerin önem kazanması ve aynı zamanda büyük miktarda maddî yardımına mazhar olmaları, değişik meslekten insanların bu işe koyulmalarını sağlamıştır. Bunlardan ilki şüphesiz sarayda, makam cihetinde, Mütenebbî'den sonra geldiği ifade edilen *Namî*'dir[852]. *Namî*'nin asıl mesleği kasaplıktı. Ancak şiirin iyi gelir getirdiğini görmesi onu şiire yöneltti[853]. Böylece kısa sürede kendisini ispatlayarak Seyfüddevle'nin ilim ve şiir meclislerine katıldı. *Namî*, Mütenebbî'nin emirin yanından kızgınlıkla ayrılıp Mısır'a gitmesinden sonra emirin en önde gelen şairi oldu[854].

Hamdanî sarayında ilim ve şiir erbabının çokluğu, kıskançlık ve hased gibi birtakım unsurların da ziyadesi ile ortaya çıktığını göstermektedir. Şair ve âlimler arasında devamlı surette makam-mevki ve emirin gözüne girme hususunda mücadeleler oluyordu. Bu bağlamda birbirlerine komplolar dahi kurmaya çalışmışlardır. Nitekim el-Keyyalî, Mütenebbî'yi kıskananlar ve ona komplo uygulayanlar arasında *Namî*'yi de zikreder[855]. eş-Şek'a, ise *Namî*'nin Mütenebbî'ye kin beslemediğini tam tersine onun yanında olduğunu ifade etmektedir. Diyor ki: " *Bir tarafta Ebu Firas ve onun sağ ve sol taraflarında İbn Halaveyh ve Ebu'l-Eşa'ir vardır. Karşı cephede Mütenebbi ve yanında da İbn Cinnî ve Namî vardır.*"[856]. Bu mücadele sadece *Namî* ile Mütenebbî arasında kalmamış aynı zamanda Sırrî ve *Namî* arasında dahi bir düşmanlık vardı. Sırrî, *Namî*'yi hicvetmiş ve daha ileri giderek *Namî*'yi şiirlerini çalmakla suçlamıştır. Bunun sebebi Seyfüddevle indinde Mütenebbî'nin gitmesi ile birlikte *Namî*'nin sivrilmesi ve diğer şairlerin de bu sebeple ona kin beslemesiydi[857]. *Namî*'nin her ne kadar saraydaki şairlerle arasında düşmanlık varsa da iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu kişiler de vardır. Bebbeğâ bunlardan biridir. Bebbeğâ ile aralarındaki ilişki hoca talebe arasındaki ilişki gibidir.

---

[850] es-Se'alibî, I, s. 57.
[851] Ebu Firas el-Hamdanî, 6.
[852] Ebu'l-Abbas Ahmet b. Muhammed ed-Darımî el-Mıssısî olarak bilinen Namî, 921 senesinde Massısa'da doğdu. Vefatı 399/1008/1009 yılında Halep'tedir. Daha geniş bilgi için Bkz: Suud Mahmud Abdülcabir, 87; İbnü'n-Nedim, 246; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 298; es-Se'alibî, I, 279; İbnü'l-Esir, IX, 178.
[853] Suud Mahmud Abdülcabir, 87; es-Se'alibî, I, 279.
[854] Suud Mahmud Abdülcabir, 91.
[855] Sami el-Keyyali, 189.
[856] eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 761.
[857] Suud Mahmud Abdülcabir, 93.

Bebbeğâ, O'nun yanında talebelik yapmış ve *Namî*'nin eseri olan "*el-Amal*"in bazı kısımlarını rivayet etmiştir[858]

Hamdanî sarayındaki yerini alan *İbn Nubate es-Sa'dî*,[859] Bağdat'ın ilimî ve edebî çevresinde yetiştikten sonra, ünü Hamdanî toprakları dışına yayılan Seyfüddevle'nin ilim meclisine doğru yola koyuldu. Bu amaçla Seyfüddevle'nin meclisinde bulunmak istediğini belirten bir kaside yazdı. Şair Irak'tan ayrılarak Halep'e yöneldi. Halep'e vardığında Seyfüddevle'yi öven "*kaside-i asma*"sını söyledi. Bu kasidesinde, Seyfüddevle'nin Maraş'ta Rumlara karşı göstermiş olduğu kahramanlıktan bahseder[860]. *İbn Nübate*, mütekebbir, mağrur, çokça övünen, çokça kuvvetiyle yükselmeye çalışan biriydi. Bu sebepten şairi kıskananlar ve onun hakkında kovuculuk yapanlar onu emrin yanındaki kıymetinden düşürmeye uğraşmışlardır. Amaçlarına vasıl olmuşlar ve şairin emirle arası bozulmuş hatta Seyfüddevle'den korktuğu için Halep'ten kaçmaya bile çalışmıştır[861]. *İbn Nübate*, 966 senesinde Seyfüddevle'ye karşı ayaklanan Ebu'l-Hasan Ali el-Ahvazî'ye ağıt yakması, onunla Seyfüddevle'nin arasını açmıştı. Halep'ten kaçarak Şam'a geldi ve burada gizlendi. Böylece Hamdanî sarayındaki bu macerası son buluyordu[862].

Arap edebiyatında ilk naturalist şair olarak bilinen *Sanavberî*[863] Seyfüddevle'nin ilim ve şiir meclisinde bulundu. Ayrıca Seyfüddevle'nin kitap hazinedarlığını[864] yaptığı gibi O'nun muhasebecisi olarak da anılmıştır[865]. Küşacim ile dostane ilişkileri bulunmaktaydı. Şiirlerini bilhassa Seyfüddevle'nin oturduğu Halep ve Rakka'da yazdı. Fakat Urfa'da da bulundu. Halep'de değişik meyve ağaçlarından ve çiçeklerden müteşekkil bir bahçesi vardı[866].

---

[858] Suud Mahmud Abdülcabir, 94.

[859] Ebu Nasr Abdulaziz b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. Nubate b. Hamid b. Nübate b. Teym b. Mürre et-Temimî es-Sa'dî olarak bilinir. Şair cahiliye döneminde güç ve kuvvetle bilinen Temim kabilesindendir. 938 yılında Bağdat'ta doğdu. Bağdat'ın ilmi ve edebi çevresinde yetişmiştir. Ebu Nasr b. Nübate 1014–15(405) senesinde vefat etti. Daha geniş bilgi için Bkz: Suud Mahmud Abdülcabir, 95; İbnü'l-Kesir, XII, 65; İbnü'l-Esir, IX, 200; es-Se'alibî, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, **Yetimetü'd-Dehr fi Mehasini Ehli'l-Asr**, c. II, (tahkik ve şerh Müfid Muhammed Kumeyha), Beyrut, 1983/1403, s. 447.

[860] Suud Mahmud Abdülcabir, 96.

[861] es-Se'alibî, II, , 447.

[862] Suud Mahmud Abdülcabir, 98.

[863] Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. El-Hasan b. Furat ed-Dabbî olarak bilinir. 897 yılında Antakya'da doğdu. 945 yılında vefat etti. Daha geniş bilgi için Bkz: Suud Mahmud Abdülcabir, 101; Mustafa Çınar, **Arap Şiirinde Ravdiyat ve es-Sanavberi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1997, s. 49; İbnü'l-Kesir, XI, 213; Adam Mez, **İslam Medeniyeti**, 306.

[864] Suud Mahmud Abdülcabir, 102.

[865] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 304

[866] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 304; Mustafa Çınar, 54.

Sanavberî'nin, şiirlerinde Seyfüddevle ile ilişkisinin Halep'ten önce başladığını gösteren işaretler vardır. Seyfüddevle'nin yanında bulunmuş ve O'nun nedîmi olmuştur. Ayrıca o ehl-i beyt'e kasideler düzmüş ve birçok kasidesinde Hz. Hüseyin'e ağıtlar yakmıştır[867]. Bu kasideler O'nun Şiî olduğunu göstermektedir[868]. Zamanının çoğunu dönemin şairlerinin uğrak yeri olan "*Dîr Zekî*" adı verilen manastırda geçirirdi[869].

Hamdanî sarayına intisap edip de Seyfüddevle'nin kitap hazinedarlığını yapanlardan biri de *Küşâcim*'dir[870]. Asıl mesleği olan aşçılığı bırakıp şiirin maddî anlamda fazla gelir getirmesinden ötürü şiire yönelmiştir. Seyfüddevle'nin babası Ebu'l-Heyca Abdullah b. Hamdan'ın şairlerindendi[871]. Küşacim hayatının büyük bir bölümünü İslam coğrafyasında dolaşarak geçirdi. Gittiği ve kaldığı memleketler Dımeşk, Musul, Bağdat, Kudüs ve Mısır'dır[872]. Musul'da "*Aydınların çiçeği*" olarak anılırdı[873]. Halep'te bulunduğu esnada, Seyfüddevle'nin mümtaz bir katibi olarak tebarüz etti[874]. Şiirlerinde Şiî olduğu temayüllerini uyandıracak emareler bulunmaktadır. En önemlisi şüphesiz ehl-ı beyt'i öven kasideler düzmesidir[875].

Halidîler[876]diye ün kazanan şair ve edip Ebu Bekir Muhammed b. Haşim b. Vale b. Uram b. Yezid b. Abdullah b. Yesribi b. Abdusselam b. Halid El-Abdi ve Ebu Osman Said b. Haşim… Kardeşler sarayda önemli bir mevkie geldiler[877]. Sarayda önemli bir mevkii kazanarak Seyfüdevle'nin kitap hazinedarlığını dahi yapmışlardı[878].

Şair, edip ve âlimlerin bakışlarının kıblesi olan Halep'e yönelmişlerdir. Halidîler, Hamdanî emiri ile Şam'a olan yolculuklarından daha önce görüşmüşlerdi[879]. Emirin sarayında Halidîler ile Sırrî er-Ref'â arasında konumları itibariyle büyük mücadeleler olmuştur. Sırrî er-Ref'â, O'nları şiirini ve başkalarının şiirlerini çalmakla suçlamış. Bu münazaralar esnasında *Halidîler*, Sırrî'ye çokça eziyet ettiler. Ayrıca

---

[867] Suud Mahmud Abdülcabir, 103
[868] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 306; Mustafa Çınar, 51.
[869] Mustafa Çınar, 54.
[870] Asıl adı Ebu'l-Feth Mahmut b. Muhammed b El-Hüseyin b. Es-Sindi b. Şahek'tir. Doğum tarihi bilinmemektedir. Ölüm tarihi hakkında da tam bir ittifak bulunmamaktadır. Ebü'l-Feth Filistin yakınlarındaki Remle'dendir. Daha geniş bilgi için Bkz: Suud Mahmud Abdülcabir, 107; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 291–292; İbnü'n-Nedim, 206.
[871] Suud Mahmud Abdülcabir, 107; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 291.
[872] Suud Mahmud Abdülcabir, 110.
[873] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 307.
[874] Suud Mahmud Abdülcabir, 111.
[875] Suud Mahmud Abdülcabir, 113.
[876] İbn Nedim'e göre Musul yakınlarındaki Halidiye köyüne mensupturlar. Bu sebepten Halidîler diye anılmışlardır. Bkz: İbnü'n-Nedim, 246–247.
[877] Suud Mahmud Abdülcabir, 115.
[878] Marius Canard, **Sayf al Daula**, 294.
[879] Suud Mahmud Abdülcabir, 117.

Seyfüddevle'nin yanında Sırrî'nin itibarını düşürdüler[880]. Ancak *Halidîler* ile Seyfüddevle arasına soğukluk girdiği zaman, sarayı terk ederek Bağdat'a vezir Mühellebî'ye gittiler[881].

Musul'da terzilik yapan ve daha sonra şiir alanında kendini ispatlayarak Seyfüddevle'nin sarayına intisap eden *Sırrî er-Ref'â*,[882] ilk olarak Nasıruddevle ve Hamdanî yöneticileri ile buluştu. Terziler çarşısında fazla para kazanamayınca bu işi bırakarak balıkçılıkla ilgilendi[883]. Seyfüddevle *Sırrî*'ye aylık bir ücret bağladı. Böylece darlıktan kurtuldu. *Sırrî*, Halep'te on seneye yakın bir süre kalmış[884]. Ancak Halidîler'in kendisine eziyet etmesi ve Seyfüddevle indinde itibarını düşürmesi sonucunda 960'ta Bağdat'a gitti[885]. Kur'an, nahiv, lügat, edebiyat, hadis ve şiir alanında tebarüz etti.[886]. Halidîler ile devamlı mücadelelerde bulundu ve onların şiirlerini kendi şiirlerine kattı[887]. Bu dönemde şairlerin şiirinin gelişmesini sağlayan unsurlardan olan manastırların Sırrî üzerinde de büyük tesir icra ettiği görülmektedir. Nitekim bu amaçla "*ed-Dir*" adlı eserini yazmıştır[888]

Nusaybin ehlinden olan *Bebbeğâ,*[889] Seyfüddevle'nin nimetlerine dâhil olan ediplerden biridir. Hükümdarlığı boyunca, Seyfüddevle'nin yanında bulundu[890]. Şiirle tebarüz etmesinin yanında meşhur yöneticilerin kâtipliğini de yapmıştır. *Bebbeğâ*, Emir'in kâtibi olarak çalıştığını, ülkelere ve halklara yazı yazdığını ifade eder. Hamdanî Emiri ile Rumlar arasında 946 senesindeki fidye olayını memlekete ve raiyeye yazdı[891]. Zamanın en parlak zekâsı olarak görülürdü[892]. Seyf'üddevle'nin ölümünden sonrada bir müddet daha Halep'te kaldı. Seyfüddevle'nin halefi Sa'duddevle'yi övdü. *Bebbeğâ*, 960 senesinde Nasırüddevle'nin oğlu Ebu Tağlib'in hüküm sürdüğü Musul'a göçtü. Ebu

---

[880] es-Se'alibî, II, 137; İbnü'n-Nedim, 247.
[881] Suud Mahmud Abdülcabir, 119.
[882] Ebu'l-Hasan es-Sırrî b. Ahmed b. Sırrî el-Kindi er-Ref'a el-Mevsılî, Sırrî er-Ref'a olarak bilinir. Ref'a lakabını almasının sebebi onun yamalı elbiseler giymesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. 973 senesinde Bağdat'ta muhtaç bir durumda vefat etti. Daha geniş bilgi için bkz: Suud Mahmud Abdülcabir, 123; es-Se'alibî, II, 137; Marius Canard, **Sayf al Daula**, 298.
[883] Suud Mahmud Abdülcabir, 126.
[884] Suud Mahmud Abdülcabir, 128.
[885] Suud Mahmud Abdülcabir, 125.
[886] Suud Mahmud Abdülcabir, 125.
[887] İbnü'l-Kesir, XI, 466; Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 307.
[888] Suud Mahmud Abdülcabir, 131.
[889] Abdulvahid b. Nasr b. Muhammed Ebu'l Ferec El-Mahzumi El-Hınbıtî. Bebbeğâ diye bilinir. 925 senesinde Nusaybin'de doğdu. Bebbeğâ diye lakaplanması onun dilinin peltekliğinden veya fesahatinin güzelliğinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. 1007 senesinde vefat etti. Daha geniş bilgi için bkz: es-Se'alibî, I, 293; J. Hell, "*Debbegâ*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 431; Suud Mahmud Abdülcabir, 132.
[890] Suud Mahmud Abdülcabir, 134.
[891] Suud Mahmud Abdülcabir, 135.
[892] J. Hell, "*Debbegâ*", **İA**, II, 431.

Tağlib onu iyi bir şekilde karşıladı. Ancak daha sonra Bağdat'a vezir el-Mühellebî'ye intisap etti[893].

Hamdanî sarayına intisap eden ediplerin çoğu muhakkak ki maddî anlamda şiirin getirdiği faydalardan nasiplenmeyi düşünüyorlardı. Nitekim Dımeşk'te meyve çarşısında tellal olan *Va'va ed-Dımeşkî*[894] de şüphesiz bu amacı güdüyordu. *Va'va,* fakirlik ve muhtaçlık günlerine Şerif el-Akikî'ye intisap ederek son verdi[895]. el-Akikî'nin Seyfüddevle ile ilişkisi olduğu ifade edilmektedir. Seyfüddevle yanında önemli bir yer alan Akikî bu mecliste saygı ile karşılaşmıştır[896]. *Va'va*'nın şiirlerinde mutedil bir Şiilik temayülü sezildiği ifade edilmektedir[897].

Va'va, Hamdanî emiri Seyfüddevle ile 945 senesinde Dımeşk'i İhşidîlerden aldığı zaman, bu şehirde karşılaşmıştır. *Va'va*, burada emiri över ve ona kasideler düzer. Hamdanî emiri, İhşidiler ile anlaşma yaparak Halep'e dönmesi üzerine, *Va'va* da Seyfüddevle'ye intisap ederek O'nunla ayrılır. Seyfüddevle'nin meclisinde bulunur ve beyitleri yüze varan üç kaside ile onu övmüştür. Uzun zaman Halep'te kalmış ve Dımeşk'i özlemiştir[898]. Bunun neticesinde emirin verdiği hediyeler ile Dımeşk'e döner ve bu hediyeleri zevk ve sefaya harcar yaşlanıncaya kadar da ömrünü bu tür şeylerle geçirir. Yaklaşık 961 senesinde öldüğü rivayet edilir[899].

---

[893] İbnü'l-Kesir, XII, 41; J. Hell, "*Debbegâ*", **İA**, II, 431.

[894] Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ahmed el-Gassanî ed-Dımeşkî diye bilinen şair el-Va'va diye lakaplandırılmıştır. Ebu'l-Ferec Gassani sülalesinden olup İslam'dan önce Şam beldesine yerleşen Gassaniler sülalesindendir. Kaynaklar büyümesi ve doğum yerinden bahsetmezler. Daha geniş bilgi için bkz: es-Se'alibî, I, 334; Suud Mahmud Abdülcabir, 139; Ahmet Suphi Furat, "*Ve'va*", **İA**, c. XIII, Eskişehir 1997, s. 307.

[895] Ahmet Suphi Furat, "*Ve'va*", **İA**, XIII, 307; Suud Mahmud Abdülcabir, 140.

[896] Suud Mahmud Abdülcabir**,** 141.

[897] Ahmet Suphi Furat, "*Ve'va*", **İA**, XIII, 308.

[898] Suud Mahmud Abdülcabir, 141; Ahmet Suphi Furat, "*Ve'va*"**, İA**, XIII, 307.

[899] Suud Mahmud Abdülcabir, 142.

III- KÜLTÜREL HAYAT

Hamdanîler belki de tarih sahnesindeki yerlerini, kültürel ve ilmî çalışmalara borçludurlar. Yaklaşık bir asır boyunca önemli atılımlarda bulundular. Aslında bu çağ, genel anlamda bir Rönesans mahiyeti taşımaktadır. Gerek Bizans, gerek Fatımîler ve gerekse Büveyhîler gibi devletlerin saraylarında, alimler itibar görmekle birlikte, bizzat hükümdarlar da ilim ile meşgul olmaktaydılar. Hamdanîler ile birlikte Musul ve Halep birer kültür merkezi oldu. Seyfüddevle, bu kültürel kalkınmanın yükselmesinde sarayındaki ilmî faaliyetlerle en önemli katkıyı yaptı[900]. Kültürel gelişmenin topluma yayılmasında, şüphesiz ilmî faaliyetlerin artması en önemli etken olarak göze çarpmaktadır. Musul'da, 950 yılında hayırseverler tarafından kurulan ve öğrencilerin kitap ve kağıt temin edebildikleri bir kütüphane dahi kurulmuştu[901].

Seyfüddevle, evvela Musul'da sonra, 944'de Halep'te muhteşem bir saray kurdu. Bu saray, filozoflar, âlimler, şairler, ediplerle dolu idi[902]. Bu faaliyetler Hamdanîler'in kültürel gelişiminde önemli etkiler bıraktı. Hamdanîler'in mensubu bulundukları Beni Tağlib, Cahiliye döneminde de bu özellikleri ile tebarüz etmişti. Yönetici tabaka, ilmî ve kültürel faaliyetleri destekledikleri gibi kendileri de bu işle iştigal etmekteydiler. Toplumun savaşlar ve buna benzer ekonomik sorunlardan dolayı sıkıntıya düşmesi, maddî refaha sahip bulunan âlimlere karşı teveccüh uyandırdı. Bu dönemde, şairlerin hayat şartları çok iyi bir durumdaydı. Bu şartlardan ötürü bakır işlemecisi en-Naşî, pamuk tüccarı ez-Zahî ve fırıncı olan Habbaz el-Beledî mesleklerini bırakarak şiire yöneldiler[903]. Musul eşrafından olan şair ve âlim İbn Hemdan (öl.935), Musul'da her sahadan kitap ihtiva eden bir kütüphane ile beraber bir "Darü'l-ilm" yaptırıp vakfetti. Bu kütüphane aynı zamanda fakir öğrencilere kağıt temini hususunda kolaylık sağlamaktaydı[904].

Seyfüddevle'nin harp sahasındaki başarısı ve Bizanslılarla yaptığı savaşlardaki başarılarının yanında, O'nun büyüklüğünü gösteren diğer husus da edebiyat ve sanatı gözetmedeki kabiliyetiydi. Barış zamanlarında, sarayında oluşturduğu meclisinde birçok

---

[900] Will Durant, 21.
[901] Will Durant, 61.
[902] Harun Han Şirvani, 86.
[903] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 178.
[904] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 213.

âlim, filozof, edip ve şair bir araya gelirdi. Hatta bu konuda es-Se'alibî şöyle demektedir: "*Halifelerden sonra hiçbir melikin kapısında, O'nun kapısındaki kadar şiirin önde gelenleri ve zamanın parlak isimleri yoktu.*"[905]

Seyfüddevle'nin meclisinde birçok ulema meşhur oldu. Şiir, bu meclisler ve ekonomik şartlar sonucunda revaç buldu. Bu meclislerden mezun olan ediplerin başında, Nişabur ediplerinden Ebu Bekir el-Havarizmî gelir. Yine bu meclislerden mezun olup da meşhur olanlardan biri de Ebu'l-Hasan b. Abdulaziz el-Curcanî'dir. Ünlü gramerci Ebu'l-Feth İbn Cinnî de bu ilim meclislerinde bulundu[906]. Emir'in meclisi, meclise girme şansına sahip olanların sadece mezun oldukları bir medrese hüviyetinde değildi. Bir yönüyle de ediplerin, oradan çıkan güzellikleri, incelikleri aldıkları ve bu yönüyle öğrencilik yaptıkları bir yerdi. Hatta büyük bir meclis sahibi olan edip Sahib b. Abbad dahi, Seyfüddevle'nin meclisindeki şairlerin ortaya koyduğu yeni şiirleri elde etmeye çalışırdı. Yine bu meclisin parlayan yıldızlarından biri de Ebu Nasr el-Farabî'dir[907].

Seyfüddevle'nin sarayında, şiirin yükselmesi emirin kerem ve nadir hoşgörüsünün bir mahsulüdür. Şairler, işlerini ne kadar iyi yaparlarsa, verilen hediyeler de o oranda artıyordu. Hatta İbn Nübate es-Sa'dî'nin bu çokça ikramlardan sıkıldığı ifade edilmektedir. Seyfüddevle, sarayında bulunan bu âlimlerin tartışmalarını dinler ve şiir isteğinde bulunurdu[908]. İlmî seviye artınca kitaplara duyulan ihtiyaç da artıyordu. Aydın insanların sayısı oldukça çoktu. 1175 tarihinde Halep'teki kütüphanelerin yalnızca birisinde 1470 adet el yazması eser bulunuyordu[909].

Seyfüddevle'nin övücüleri es-Sülamî, el-Hali eş-Şamî[910], Mansur ve Ahmed b. Keygalak[911], Halep kadısı Ebu'l-Husayn Ali b. Abdulmelik er-Rakkî[912], Seyfüddevle'nin kâtibi ve nedimi Ebu Muhammed Abdullah b. Amr b. Muhammed el-Feyyadî idi. el-Feyyadî, dış ilişkilerde ifadesi güçlü ve maksadını iyi dile getirdiği için, Seyfüddevle tarafından tercih edilen önemli bir şahsiyetti.[913] Yine Ebu'l-Kasım eş-Şeyzemî ve Seyf'in hocası Ebu Zer[914], Ebu'l-Feth el-Hasan b. Ali b. Muhammed eş-

---

[905] es-Se'alibî, I, 37.
[906] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 182.
[907] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 182.
[908] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 183.
[909] Ali Mazaherî, 184.
[910] Mustafa eş-Şek'a, **Fünunü'ş-şi'r**, 156.
[911] es-Se'alibî, I, 119.
[912] es-Se'alibî, I, 126.
[913] es-Se'alibî, I, 130.
[914] es-Se'alibî, I, 132.

Şimşatî[915], Ebu'l-Hüseyin en-Naşî el-Asğar[916], Ebu'l-Kasım ez-Zahî[917], Ebu Muhammed Ca'fer ve Ebu Ahmed Abdullah b. Verka' eş-Şeybanî[918], el-Heykerî[919] gibi şair ve devlet adamları Seyfüddevle'yi öven şiirler yazmışlardı. es-Se'alibî, eş-Şimşatî ve el-Feyyadî'nin Seyfüddevle'yi metheden şiirlerden, on bin tanesini şeçtiğini ifade etmektedir[920].

Hamdanîler döneminde yaşayıp da Seyfüddevle'den sonra Halep'te bulunan şairler de bulunmaktaydı. Abdulmuhsin es-Surî, el-Vasanî, el-Habbaz el-Beledî bunlardandır[921]. Şii olduğu söylenen ve 955'te öldüğü iddia edilen İbn Cıbaî de Seyfüddevle'nin sarayında bulunarak lütuflara mazhar olmuştur[922]. İbn Cinnî'nin talebesi ve Şii temayülleri bulunan er-Rıza'nın da bu sarayda kendine yer tuttuğunu görmekteyiz[923]. Şairlerin, Seyfüddevle döneminde Halep'e akın etmesi ve Seyfüddevle'den sonra da Halep'ten çıkmaları önemli bir hadisedir. Bu durum da kültür ve ilmin gelişmesinde hamilerin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Seyfüddevle, güzel şiir okumayanları dahi cesaretlendirmek amacıyla, onlara ihsanlarda bulunurdu. Bununla birlikte Halep'te olmayıp da Bağdat'ta bulunan Ebu İshak İbrahim es-Sabî'nin Seyfüddevle'ye üç beyti ulaştırılınca Seyfüddevle elçisi vasıtasıyla, üzerinde mührü bulunan üç yüz dinarlık bir kese gönderdi[924]. Yine bu dönemde yaşayan Büveyhî veziri Mühellebî'nin Hanefi fıkhı hocası olan Ali b. Muhammed b. Ebi'l-Fehm de Seyfüddevle'nin bu hususiyeti üzerine, Seyfüddevle'yi ziyaret etmiş ve Seyfüddevle, O'na bol ihsanlarda ve ikramlarda bulunmuştur[925]. Seyfüddevle'nin bu cesaretlendirmesi, şair ve ediplere mahsus olmayıp müelliflere de ulaşmıştır. Ebu'l-Ferec Isfehanî, Kitabu'l-Aganî'yi yazarak Seyfüddevle'ye hediye edince Seyfüddevle, O'na bunun mukabilinde bin dinar verdi. Ancak Ebu'l-Ferec'in asıl nüshayı Endülüslü el-Mustansır'a gönderdiği ifade edilmektedir[926].

Seyfüddevle aynı zamanda güzel hattı sever ve hünerli hattatlara bol ihsanlarda bulunurdu. Seyfüddevle'nin kendine has Bağdat'ta güzel yazı ile meşhur olan Beni

---

[915] es-Se'alibî, I, 138.
[916] es-Se'alibî, I, 288.
[917] es-Se'alibî, I, 289.
[918] es-Se'alibî, I, 122.
[919] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 312.
[920] es-Se'alibî, I, 38.
[921] Mustafa eş-Şek'a**, Fünunü'ş-şi'r**, 156.
[922] Abdülbakıy Gölpınarlı, 638.
[923] Adam Mez, **İslâm Medeniyeti**, 315.
[924] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 186–187.
[925] İbnü'l-Kesir, XI, 390.
[926] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 187.

Mukle'den hattatları vardı. Bunlardan biri Ebu Abdullah b. Mukle idi. Seyfüddevle'nin, İbn Mukle'nin hattını beğendiğini ve savaşa çıktığı zaman dahi onları yanında bulundurduğu ifade edilmektedir. Seyfüddevle, 339/951 senesinde Rumlara karşı giriştiği savaşta İbn Mukle hattı ile yazılmış beş bin varak kaybetti[927]. Sadece bunlarla sınırlı olduğunu düşünmek zordur. Nitekim Seyfüddevle'nin ilmi teşvik ve himaye noktasında ileri bir noktada olduğunu gösteren birçok belirti vardır. 260/871 Bağdat doğumlu olan meşhur Hanefi imamlarından Ebu'l-Hasan el-Kerhî hakkında ifade edilen şu bilgi de şayan-ı dikkattir. Ömrünün sonlarına doğru felç olan ve geçim sıkıntısı çeken bu âlime, arkadaşları maddi destekte bulunsun diye Seyfüddevle'ye mektupla bildirirler. Nitekim bu durum üzerine Seyfüddevle, kendisine on bin dirhem gönderdi. Bu para âlimin ölümünden sonra arkadaşlarına ulaştı, onlar da 340/951 Şabanında sadaka olarak dağıttılar[928].

Seyfüddevle, İbn Halaveyh'in eğitimi altında yetişti. Sarayı çeşitli ilmî araç ve gereçlerle dolu büyük bir kütüphaneye sahipti. Bu kütüphaneye bakan büyük şair Sanavberî ve Halidîler'di. Emir, savaştayken dahi okumaya ve öğrenmeye çalışırdı. Savaş aralarında çadırına çekilip, okuma ile iştigal ederdi[929]. Seyfüddevle âlimleri desteklemesi yanında bizzat kendisi de şiirle uğraşmaktaydı. es-Se'alibî, Emir'in tatlı ve güzel şiirlerinin varlığından bahseder[930]. Bu şiirlerin çoğunu, esir edilen Bizanslı kızlarından biri olan güzel bir Rum cariyesi hakkında söylemiştir. Bunun yanında kardeşlik temasını işleyen şiirleri de üstün bir meziyettedir. Şiir söyleme yanında o aynı zamanda iyi bir şiir tenkitçisiydi. Hamdanî devletinde şiiri sadece Seyfüddevle'ye münhasır bir olgu olarak görmemiz hata olur. Nitekim bu alanda birçok Hamdanî ileri geleni tebarüz etmiştir. Hamdanî ailesi birçok seçkin şairi bünyesinde barındırmaktaydı. Bunların başında da kahraman şair Ebu Firas gelmekteydi. Aslında Hamdan oğullarının mensup oldukları Tağlib kabilesi de şiirde üstün bir konumdaydı. Yine Emir şairlerden birisi de Ebu Va'il Tağlib b. Hamdan'dır. Seyfüddevle'nin amcaoğlu Antakya valisi Ebu'l-Eşa'ir edip ve şair emirlerdendir. Ayrıca Hamdanîler'de şiir noktasında Ebu Firas'tan sonra gelen isim, emir Ebu Züheyr Mühelhel b. Nasr b. Hamdan'dır[931].

Dikkat edildiği üzere Hamdanîler'in ilmî ve kültürel alandaki faaliyetleri, kaynakların verdiği bilgilere bakılırsa Seyfüddevle ile sınırlı görülmektedir. Hamdanîler

---

[927] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 187.
[928] İbnü'l-Kesir, XI, 386.
[929] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 188.
[930] es-Se'alibî, I, 37.
[931] Mustafa eş-Şek'a, **Seyfüddevle**, 194–196.

ilim hamiliği noktasında Seyfüddevle'nin çalışmaları ile ün yaptılar. Saray muhitinde bir Rönesans devri yaşatan Seyfüddevle'nin ölümü de bu devrin kapandığını göstermektedir. Artık Halep, karmaşık bir durum içerisinde mücadelelere sahne olmaya başladı. Kısa zaman önce âlimlerin uğrak yeri olan Halep, artık bu durumundan çok uzaklaştı. Hamdanîler'in ilmî ve kültürel faaliyetleri ile ilgili şüphesiz en büyük sıkıntı, kaynakların bu konularda yeterli bilgi vermemesidir. Verilen bilgiler de Halep ve Seyfüddevle ekseninde gerçekleşmektedir. Dönemin diğer devletlerinde de aynı durumu görmek mümkündür. Bizans, Fatımî ve Büveyhî sarayında da, bu dönemde bu tür faaliyetlerin varlığının görülmesi dikkat çekicidir.

SONUÇ

Tağlib kabilesi, Diyar-ı Rebi'a, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr havalisine yayılıp daha sonra 929 yılında Musul'da, 944 yılında da Halep'te, kurulacak olan Hamdanîler devletinin temelini atmıştır. Kuruldukları yerler ve bölgenin ehemmiyeti bakımından, Bizans ve Abbasîler ile devamlı müspet ve menfi ilişkiler halinde bulunmuşlardır. Bölgenin ekonomik getirisi, mücadeleleri de teşvik etmekteydi. Yani bu bölgenin yakınında olsun, uzağında olsun, kurulan devletler, bu bölgedeki bu zenginliklerden kendileri lehine her türlü siyasî faaliyetlere girişiyorlardı.

Musul Hamdanîler'i, devamlı surette Abbasî ve Abbasî üzerinde hakimiyet mücadelesinde bulunan komutanlarla mücadele halinde bulundu. Özellikle, Halife Razî döneminden itibaren, Abbasî halifeleri tamamen siyasetten uzaklaştırıldığı gibi kendilerine ancak cüzi bir maaş bağlanmıştır. Bu tarihte ihdas edilen "Emirü'l-ümeralık" müessesesi, Halifeleri komutanların elinde oyuncak durumuna soktu. Bu mücadeleler sırasında bir takım yeni bağımsız devletler de vücuda gelmiştir. Emirü'l-ümeralık vazifesini, 942 yılında İbn Raik'i ortadan kaldırarak elde eden Nasıruddevle el-Hasan, şüphesiz bölgenin siyasî ve iktisadî durumuna etki edecek bir siyaset güttü. Fakat her halükarda Hamdanîler'in, Bağdat hâkimiyeti şehre huzur getirmedi. Özellikle yeni yeni vergiler halka yüklendiği gibi, halife de çok zor durumda bırakılmıştı.

Hamdanîler, bedevî bir karakter arz etmekteydiler. Nasıruddevle, bir toprak ağası aynı zamanda da idareci olarak vazife görüyordu. Toprak müsadereleri, bu dönemde olağan ve sıklıkla görülen bir olgudur. Ancak yine de Hamdanîler, kendilerini Bağdat'ta emniyette görmüyorlardı. Bağdat, güçlü komutanlar tarafından devamlı surette yağma edilmekte ve sık sık hâkimiyet mücadelelerine sahne olmaktaydı. Hamdanîler'i en fazla uğraştıran da Türk gulamlardı. Beridîleri, 943 yılında mağlup eden Hamdanîler, bu sırada Tüzün gibi güçlü komutanların isyanı ile karşı karşıya kaldı. Bu durumda Nasıruddevle, Bağdat'a hâkim olmasına rağmen, buradan çıkıp Musul'a gitmek zorunda kaldı. Halife'nin orduları çoğunlukla Türklerden oluşması O'nu endişelendiren temel hususu. Bağdat hâkimiyeti sırasında, halka birçok vergi yüklemesine rağmen görevini ciddiyetle yapmaya da çalıştığı görülmektedir. Burada, aynı zamanda emniyet amiri görevi de ifa ettiği gibi, para bastırmış ve bu paralar üzerine Hz. Peygamber'i öven ifadeler yazmıştır. Hz. Peygamberi öven bu ifadelerin

paraya nakşedilmesinin altın paranın tekrar değer kazanmasında tesirinin olduğu düşünülerek, bu anlamda "vefa"nın paranın değerini artırdığı düşünülmüştü.

Musul ve Halep mıntıkası, gerek ticarî ve gerekse de yeraltı ve yer üstü zenginlikleri bakımından oldukça zengin durumdaydı. Hamdanîler, tarihçiler tarafından sıklıkla eleştirilirler. Her ne kadar Hamdanîler için ağaç düşmanları ifadesi kullanılıyorsa da bu çelişkili bir ifadedir. Ancak İbn Havkal, Musul'a gelen Hamdanîler'in buraları ağaçlandırdıklarını ifade etmektedir. Siyasî cihette bunlar olurken, dinî cihette ise, Hamdanîler tam bir muamma olarak görülmektedir. Gerek İbnü'l-Esir'in gerek Ebu Fida'nın gerekse de İbn Havkal ve İbnü'l-Kesir'in ifadelerine bakılırsa Şii oldukları görülmektedir. Ancak bunu Bağdat üzerinde icra etmemeleri, ılımlı bir politika güttüklerini göstermektedir.

Hamdanîler Şiilik hususunda ifrat etmedikleri gibi, bu dönemde ortaya çıkan ve Rafizî olarak adlandırılan çoğu şahsı da himaye ettiler. Ancak bu dönemde Rafizî ifadesinin ölçüsünün tam olarak bilinmemesi daha farklı düşündürebilir. Bu dönemde birçok kişinin Rafizilikle itham edildiği görülmektedir. Bu, şüphesiz mevcut idarenin düşüncesinde olmamak anlamına geliyordu. Hatta Hallac-ı Mansur'un dahi onlar tarafından himaye edildiği bunun yanında Nusayrî piri olan Hüseyin b. Hamdan el-Hasibî'nin dahi, Onlar tarafından himaye edildiği tarihçiler tarafından zikredilen ifadelerdir.

Halep ise, bambaşka bir dünya olarak görülmektedir. Halep, suğur bölgesi diye adlandırılan sınır bölgesine yakınlığı hasebiyle, 944 yılında Seyfüddevle tarafından ele geçirilince, artık cihad için merkez durumuna geldi. Seyfüddevle, burayı tam anlamı ile bir ilim ve kültür merkezi yaptı. Halep, bu dönemde birçok âlim ve şair ile dolup taşmaktaydı. Yani Halep, her ilim adamının ilim aramak için çıktığında mutlaka uğramak istediği yerler arasında, başı çekiyordu. Hamdanîler'in Şiiliğini bu ilim ve kültür meclislerinde de görmekteyiz. Saraydaki her şair, Al-ı beyti överek kendine yer bulmaya çalışıyordu. Ancak üst tabakada bunlar olurken ve şiir, en iyi gelir kaynağı durumundayken, elbette alt tabakada bulunan insanlar daha fazla kazanmak için şair olma yoluna girmekteydiler.

Bizans'ın devamlı saldırıları neticede, bölge harap edildi. Hamdanîler, alt tabakadan insanlar ile kendi aralarına, büyük bir uçurum koydular. Gelirlerin fazlalığına rağmen, israf ve lüks hayatı vergi veren ve devamlı savaşan halkta büyük bir hayal kırıklığına sebep oldu. Bölgede, hayal tarzında, kısa bir ilim ve kültür havası estirmekten öteye geçemediler.

BİBLİYOGRAYFA

ABDÜLCABİR, Suud Mahmud; **eş-Şi'r fi Rihabi Seyfüddevle el-Hamdanî,** Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1981.

ABÛ'L FARAC, Gregory; **Ebu'l Farac Tarihi**, c. I, (Çev. Ö. Riza Doğrul), TTK, Ankara 1987.

ADNAN, Abdülhak; "*Farabî*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 451–469.

AĞIRAKÇA, Ahmet; "*Ebû Bekr Muhammed İbn Raik ve Emiru'l-Ümeraliği*", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (İÜEFTD)**, S. 35, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 79–122.

ALASLAN, Hamdi; **İhşidîler Devleti, (Siyasî Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültür Hayatı)**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989.

ARSAL, Sadri Maksudî; "*Farabi'nin Kültür Tarihindeki Rolü*", **III. TTK** (15–20 Mayıs 1943) Ankara 1948 s.352–367.

ARENDONK, C. Van; "*İbn Haleveyh*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 744–745.

ASLANAPA, Oktay; "*İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür Ve Sanat*", **Türkler**, c. VI, Ankara 2002, s. 15–38.

ARTUK, İbrahim; "*Sikke*" **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 621–640.

AVCI, Casım; **İslâm-Bizans İlişkileri**, Klasik Yayıncılık, İstanbul 2003.

AYDIN, İbrahim Hakkı; "*Bir Türk Düşünür Farabî (870–950)",* **Türkle**r, c. V, Ankara 2002, s. 527–534.

"*Bahtiyar*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 240–241.

BAKIR, Abdulhalık; **Ortaçağ İslâm Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000.

_____; **Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001.

_____, **Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2002.

BARTHOLD, W. ; "*Tâhirîler*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 636–637.

BAYKARA, Tuncer; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

BAYRAKLI, Bayraktar; **Farabî'de Devlet Felsefesi**, Şehir Yayınları, İstanbul 2000.

el-BATAYİNE, Muhammed Dayfallah; "*Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleriyle Olan İlişkileri*", (Çev. Abdulhalık Bakır), **Belleten**, c. LXIII, S. 238, (Aralık 1999), Ankara 2000, s. 869–934.

BECKER, C.H. ; "*İhşidiler*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 945.

BEK, Muhammed Kemal Hilmi; **Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî: Hayatuhu Ve Hulukuhu Ve Şi'ruhu Ve Üslubuhu**, (Haz. Ali Ebu Zeyd), Dımeşk: Mektebetu Sadedin, 1986.

el-BELÂZURÎ; **Fütûhu'l-Büldan**, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

BEYAZIDOF, Ataullah; **İslâm ve Medeniyet**, (Sad. İbrahim Ural), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

BEYSANOĞLU, Şevket; **Anıtları Ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)** c. I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları,
Ankara 2003.

BLACHERE, R. ; "*Mütenebbî*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 858–862.

BRAUDEL, Fernard; **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, c. I, (Haz. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1989.

BOSWORTH, C. E. ; **İslâm Devletleri Tarihi**, (Çev E. Merçil-M. İpşirli), Oğuz Yayınları, İstanbul 1980.

BROCKELMANN, Carl; **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Çev. Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992.

_____; "*Ebu Firas*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 17.

_____; "*İbn Nübate*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 777.

_____; "*Ebülferec*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 77.

BOWEN, Harold; "*Nasırüddevle*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 97.

BÜCHNER, V. F. ;"*Sâmânîler*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 140–143.

CANARD, Marius; **Recueil De Textes Relatifs A L'émir Sayf Al Daula Le Hamdanide Avec Annonations**, Alger 1934.

_____; **Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie**, Presses Universıtaires de France, Paris 1953.

CAHEN, Claude; **Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet**, (Çev. Esat Mermi Erendor), Bilgi Yayınevi, İstanbul 2000.

_____; "*XIII. Asır Ortalarında Cezîre (İzzeddîn b. Şeddâd'a Göre)",* (Çev. Neşet Çağatay), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)**, IV, Ankara 1953, s. 93–106.

CEVİZCİ, Ahmet; **Ortaçağ Felsefesi Tarihi**, ASA, İstanbul 2001.

"*Cezire*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 152.

CORBİN, Henry; **İslâm Felsefesi Tarihi**, c. I, (Çev. Hüseyin Hatemi) İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

ÇAKAR, Enver; **XVI. Yüzyıllarda Haleb Sancağı (1516–1566)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2003.

ÇELİK, Aydın; *"Fatımiler Devrinde Türkler*", **Türkler**, c. IV, Ankara 2002, s. 381–387.

ÇINAR, Mustafa; **Arap Şiirinde Ravdiyat ve es-Sanavberi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum 1997.

DANIK, Ertuğrul; **Ortaçağ'da Harput**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

DANİŞMEND, İsmail Hami; **Garp Menba'larına Göre İslâm Medeniyeti**, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1974.

DARKOT, Besim; "*Tarsus*", **İA**, c. XII/I, Eskişehir 1997, s. 18–24.

DE BOER, T. J. ; **İslâm'da Felsefe Tarihi** (Çev. Yaşar Kutluay), Anka Yayınları, İstanbul 2001.

DEMİRCAN, Adnan; **Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

DEMİRKENT, Işın; "*Sümeysat*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 234–235.

DEMOMBYNES, G. ; "*Ağlebîler*", **İA**, c. I, Eskişehir 1997, s. 149–151.

DEVLETŞÂH; **Tezkire-i Devletşâh**, c. I, (Çev. Necati Lugal), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.

"*Diyâr Mudar*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 601.

"*Diyâr Rebi'a*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 601.

DURANT, Will; **İslam Medeniyeti**, (Çev. Orhan Bahaeddin), Elips Kitap, Ankara 2004.

ed-DİVECİ, Said; **Tarihu'l-Mevsıl**, Musul 1402/1982.

ed-DURİ, Abdülaziz; **Tarihü'l-Irak El-İktisadi Fi'l-Karni'r-Rabi' El-Hicri**, Darü'l-Maşrık, Beyrut 1974.

EBU FİRAS EL-HAMDANÎ, Haris b. Said b. Hamdan; **Divanu Ebi Firas,** Beyrut: Daru Sadır, Tarihsiz.

EBÜ'L-FİDA, İmamüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, **Tarihu Ebi'l-Fida**, c. I, (thk. Mahmud Deyyub), Beyrut 1417/1997.

EKİNCİ, Abdullah; **Ortadoğu'da Mrjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)**, Odak Yayınevi, Ankara 2005.

"*Emirü'l-ümera*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 264.

ETHEM, Halil; **Düvel-i İslâmiye**, Milli Matbaa, İstanbul 1345/1927.

FAKHRY, Majid; al-Farabî, **Founder of Islamic Neoplatonism; His Life, Works and Influence**, Oxford: Oneworld Publications 2002.

FARABİ; **İlimlerin Sayımı (İhsau'l-Ulum)**, (Çev. Ahmet Arslan), Vadi Yayınları, Ankara 1999.

FURAT, Ahmet Suphi; "*Ve'va*", **İA**, c. XIII, Eskişehir 1997 s. 307–308.

FİŞEK, Salih; **İbn Cinnî Hayatı, Şahsiyeti Eserleri Ve el-Hasa'is'in Metin Tercümesi** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1981.

"*Gazanfer*", **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 730

GÖLPINARLI, Abdulbakıy; **Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik**, Der Yayınları, İstanbul 2003.

GÖYÜNÇ, Nejat; "*Diyarbakır*", **DİA**, c. IX, İstanbul 1994, s. 464–469.

GRAEFE, E. ; *"Fatımiler"*, **İA**, c. IV, Eskişehir 1997, s. 521–526.

GUEST, R. ; "*Muhammed*", **İA**, c. VIII. Eskişehir 1997, s. 484–487.

GÜL, Muammer; **XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

GÜNALTAY, M. Şemsettin; **İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-** (Haz. Yüksel Kanar), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

_____; **İslâm Tarihi**, I, İstanbul, 1919.

"*Hades*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 42.

HAİG, T. W. ; "*Safârîler*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 59–60.

HASAN, Hasan İbrahim; **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, c. III/IV, (Çev. Heyet), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1988.

HELL, J. ; "*Bebbegâ*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 431.

HEYD, W. ; **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK, Ankara 2000.

HİTTİ, Philip K. ; **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, c. II, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 1995.

_____; **History of the Syria: Including Lebanon and Paletsine**, London; Macmillan Co. Ltd, 1951.

HODGSON, M. G. S. ; **İslâm'ın Serüveni**, c. I, (Çev. İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

HOURANİ, Albert; **Arap Halkları Tarihi**, (Çev. Yavuz Alagon), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

HOUTSMA, M. TH. ; " *Abdullah*", **İA**, c. I, Eskişehir 1997, s. 32

HONİGMANN, Ernst; **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı,** (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

_____; "*Menbic*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 704–708.

_____; "*Misis*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 366.

_____;"*Rahbe*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 601–604

_____;"*Nasibin*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s.101

_____; "*Kınnesrin*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 711–713.

_____; "*Musul*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 738–741.

_____; " *Maraş*", **İA**, c. VII, Eskişehir 1997, s. 312–315.

_____; "*Şeyzer*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 409–502.

_____;"*Sugûr*", **İA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 2.

IŞILTAN, Fikret; **Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210=m. 825'e Kadar)**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1960.

_____;"*Seyfüddevle*", **İA**, c. X, Eskişehir 1997, s. 536.

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî; **Kitabu Sûretü'l-Arz**, Leiden; E.J. Brill 1938.

İBN HURDAZBİH, Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah; **el-Mesalik Ve'l-Memalik** (yay. Michael Jan De Goeje), Leiden: E. J. Brill, 1989.

İBNÜ'L-ADİM; **Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb**, (thk. Halil Mansur) Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/ 1996.

İBNÜ'L-ESİR; **el-Kâmil fi't-Tarih**, c. VII-VIII, (Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-ESİR; **el-Kâmil fi't-Tarih**, c. IX, (Çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-EZRAK; **Mervanî Kürtleri Tarihi**, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1975.

İBNÜ'L-FAKİH, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî; **Muhtasaru Kitabi'l-Büldân**, (yay. Michael Jan De Goeje), Leiden: E. J. Brill 1967.

İBNÜ'L-KESİR; **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, c. XI-XII, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995.

İBNÜ'N-NEDİM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak; **el-Fihrist**, Kahire: Matba'atü'l-İstikame, tarihsiz.

İBN RÜSTEH, Ebu Ali Ahmed b. Ömer; **el-A'lakü'n-Nefise**, (yay. Martin Theodor Houstma), Leiden: E. J. Brill, 1967.

KAEGİ, Walter E. ; **Bizans ve İlk İslâm Fetihleri,** (Çev. Mehmet Özay), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

KAFALI, Mustafa; "*Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*", **Türkler**, c. VI, Ankara 2002, s.177–193.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal; "*Hamdaniler*", **DİA**, c. XV, İstanbul 1997, s. 446–447.

el-KEYYALİ, Sami; **Seyfüddevle ve Asrü'l-Hamdaniyyin**, Halep; Matbaatü'l-Hadise 1939.

KILIÇ, Hulusi; "*İbn Nübate el-Hatib*", **DİA**, c. XX, İstanbul 1999, s. 232–233.

KİNDERMANN, H. ; "*Tağlib*", **IA**, c. XI, Eskişehir 1997, s. 620–627.

KOMİSYON; **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, c. I, (Çev. Hamdi Aktaş), Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.

LAOUST, Henry; **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, (Çev. E.Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli), Pınar Yayınları, İstanbul 1999.

LEWİS, Bernard; **İslâm'da Radikal Bir Tarikat Haşişiler**, (Çev. Kemal Sarısözen), Kapı Yayınları, İstanbul 2004.

_____; **Tarihte Araplar**, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), Anka Yayınları, İstanbul 2000.

_____; **Ortadoğu**, (Çev. Mehmet Harmancı), Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul 1996.

_____; "*İsmailîler*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 1120–1127.

LEVTCHENKO M. V. ; **Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi**, (Çev. Maide Selen), Özne Yayınları, İstanbul 1999.

LOMBARD, Maurice; **İlk Zafer Yıllarında İslâm**, (Çev. Nezih Uzel), Pınar Yayınları, İstanbul 1983.

MANTRAN, Robert; **İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar),** (Çev. İsmet Kayaoğlu),

MASSİGNON, Louis; "*Nusayriler*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 365–370.

MAZAHERÎ, Ali; **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, (Çev. Bahriye Üçok), Varlık Yayınları, İstanbul 1972.

MERÇİL, Erdoğan; **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, T.T.K, Ankara 2000.

MESUDÎ; **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar),** (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MEZ, Adam; **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul 2000

_____; "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Deniz Nakliyatı*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XI, S. 61, (Mart 1938), s. 10–20.

_____; "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Bayramlar*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XI, S. 62, (Nisan 1938), s. 102–111.

_____; "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Saray*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XI, S. 63, (Mayıs 1938), s. 311–322.

_____; "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Vezirlere Dair*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XII, S. 67, (Eylül 1938), s. 3–10.

_____; "*Orta zaman Türk-İslam Dünyasında Adetler*", (Çev. Cemal Köprülü),**Ülkü Halk Evleri Dergisi**, c. XII, S. 71, (1939), s. 435–442.

_____; "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XIII, S. 74, (Nisan 1939), s. 114–121.

_____; "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XIII, S. 75, (Mayıs 1939), s. 257–264.

_____; "*Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Yaşanan Hayata Dair*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XIII, S. 77, (Temmuz 1939), s. 433–444.

_____; *"Orta Zaman Türk-İslam Dünyasında Hükümdarlar*", (Çev. Cemal Köprülü), **Ülkü Halkevleri Dergisi**, c. XIII, S. 78, (Ağustos 1939), s. 487–496.

MİNORSKY, V. ; "*Müsâfirîler*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 817–819.

_____; "*Meyyafarikin*", **İA**, c.VIII, Eskişehir 1997, s. 196–201.

_____; "*Kürtler*", **İA**, c.VI, Eskişehir 1997, s.1089–1114.

_____;"*Mardin*", **İA**, c.VIII, Eskişehir 1997, s. 317–322.

NASR-I HÜSREV; **Sefernâme**, (Çev. Abdülvahhap Tarzi), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.

OLGUNER, Fahrettin; **Fârâbî**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.

OSTROGORSKY, Georg; **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1999.

ÖZÇELİK, Nazmi; **İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Yayınları, Ankara 2004.

ÖZKUYUMCU, Nadir; "*İhşidiler*", **Genel Türk Tarihi**, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 349–385.

ÖZTUNA, Yılmaz,; **Büyük Türkiye Tarihi,** c. I, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977.

ÖZTÜRK, Levent; **Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

PEDERSEN, J. ; "*İbn Cinni*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 720.

PİRENE, Henri; **Ortaçağ Kentleri**, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

RHODOKANAKİS, N. ; "*Besûs*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 572.

RONA, İrfan Mahmud; **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, (Çev. Ahmet Kot), Bir Yayıncılık, İstanbul 1985.

RUNCIMAN, Steven; **Haçlı Seferleri Tarihi**, c. I, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1998.

SAUVATEG, J. ;"*Halep*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 117–122.

SEGAL, Judah Benzion; **Edessa (Urfa) Kutsal Şehir**, (Çev. Ahmet Arslan), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

SEİDLER, G. L.; Bizans **Siyasal Düşüncesi**, (Çev. Mete Tuncay), Göçebe Yayınları, İstanbul 1997

es-SE'ALİBÎ, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail; **Yetimetü'd-Dehr Fi Mehasini Ehli'l-Asr,** c. I-II, (tahkik ve şerh Müfid Muhammed Kumeyha), Beyrut, 1403/1983

SOBERNHEİM, M. ; "*Humus*", **İA,** c. V/I, Eskişehir 1997, s. 589.

_____; "*Hamdaniler*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 179–182.

STRANGE, Guy Le; **The Lands of the Eastern Caliphate**, London; Frank Cass 1966.

STRECK; "*Antakya*", **İA**, c. I, Eskişehir 1997, s. 456–459.

_____;"*Avasım*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 19–20.

es-SULİ, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatranci; **Ahbarü'r-Razi-Billâh Ve'l-Müttaki-Lillah Ev; Tarihü'd-Devleti'l-Abbasiyye Min Sene 322 İla 333 Min Kitabi'l-Evrak**, (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut: Darü'l-Mesire, 1403/1983

STEWART, Desmond; **Batılı Gözü İle İslâm Kültür ve Medeniyeti**, (Çev. Müjdat Kayayerli-Murat Özyiğit), Esra Yayınları, Konya 1994.

SÜMER, Faruk; **Oğuzlar (Türkmenler),** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

_____; **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, TTK, Ankara 1998.

ŞAKİR, Mahmut; **Hz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi**, c. V, (Çev. Ferit Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul 1995

ŞEŞEN, Ramazan; **Harran Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

_____; **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR, İstanbul 1998.

_____; "*Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü*", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** S. 65, (Nisan 1990), s. 139–148.

ŞİRVANİ, Harun Han; **İslâm da Siyasî Düşünce ve İdare**, (Trc. Kemal Kuşku), Nur Yayınları, Ankara 1965.

eş-ŞEK'A, Mustafa; **Seyfüddevle el-Hamdanî: Memleketü's-Seyf Ve Devletü'l-Eklam**, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, Tarihsiz.

_____; **Fünûnü'ş-Şi'r Fi Müctemai'l-Hamdaniyyin**, Beyrut; Alemü'l-Kütüb, 1981.

et-TAVİL, Muhammed Emin Galib; **Arap Alevilerinin Tarihi 'Nusayriler'**, (Çev. İsmail Özdemir), Çiviyazıları, İstanbul 2000.

TEKİNDAĞ, Şihabettin; "*Dürzîler*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 665–672.

TELLİOĞLU, Ömer; **Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'-Düvel'inden Hamdaniler Kısmının Metin Neşri ve Tercümesi,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

TORİ; **Kürtlerin Ortaçağ ve Yeniçağ Tarihi**, Berfin Yayınları, İstanbul 2000.

TURAN, Osman; **Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

TUĞ, Salih; **İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994.

TUFANTOZ, Abdurrahim; **Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları 990–1085**, Açа Yayınları, Ankara 2005.

ULUDAĞ, Süleyman; "*Din-Musiki İlişkisi Üzerine*", **Köprü**, S. 79, Yaz 2002, s. 9–18.

ULUÇAY, Ömer; **Nusayrilik (İnanç Esasları-Tenasüh)**, Karahan, Adana 2002.

ULUÇAM, Abdüsselam; "*Van Gölü Havzası'ndaki Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları*", **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 218–226.

UNAT, Faik Reşit; **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974.

URFALI MATEOS; **Vekayi-nâme (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)** (Çev. Hrant D.Andreasyan), TTK. Ankara 1987.

ÜÇOK, Bahriye; **İslâm Tarihi (Emeviler-Abbasîler)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; **İslâm Felsefesi**, Ülken Yayınları, İstanbul 2004

VASİLİEV, A. A. ; **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (Çev. Arif Müfid Mansel), Maarif Vekâleti, Ankara 1943.

WEİR, T.H. ; "*Haruniye*", **İA,** c. V/I, Eskişehir 1997, s. 303.

_____; "*Hüseyin*", **İA**, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 641.

YAVUZ, Mehmet; "*İbn Cinni ve Arap Gramerindeki Yeri*", **Şarkiyat Mecmuası**, c. VIII, İstanbul 1998, s. 245–265.

_____; "*İbn Cinni*", **DİA**, c. XIX, İstanbul 1999, s. 397–400.

YILDIZ, Hakkı Dursun; "*Sacoğulları*", **Türkler**, c. IV, Ankara 2002, s. 417–442.

_____; "*Abdullah b. Hamdan*", **DİA**, c. I, İstanbul 1988, s. 103.

YINANÇ, Mükrimin Halil; "*Anadolu'nun Fethi*", **Türkler**, c. VI, Ankara 2002, s.194–202.

_____; "*Bitlis*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 662.

_____; "*Diyarbekir*", **İA**, c. III, Eskişehir 1997, s. 605–626.

Yurt Ansiklopedisi; "*Diyarbakır*", c. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 2228–2254.

YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.

ZETTERSTEEN, K.V. ; "*Beckęm*", **İA**, c. II, Eskişehir 1997, s. 432–433.

_____; "*İbn Raik*", **İA**, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 777–778.

_____; "*Mervaniler*", **İA,** c. V/II, Eskişehir 1997, s. 780–781.

_____; "*Ukaylîler*", **İA**, c. XIII, Eskişehir 1997, s.17–18.

_____; "*Müttakî*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 865.

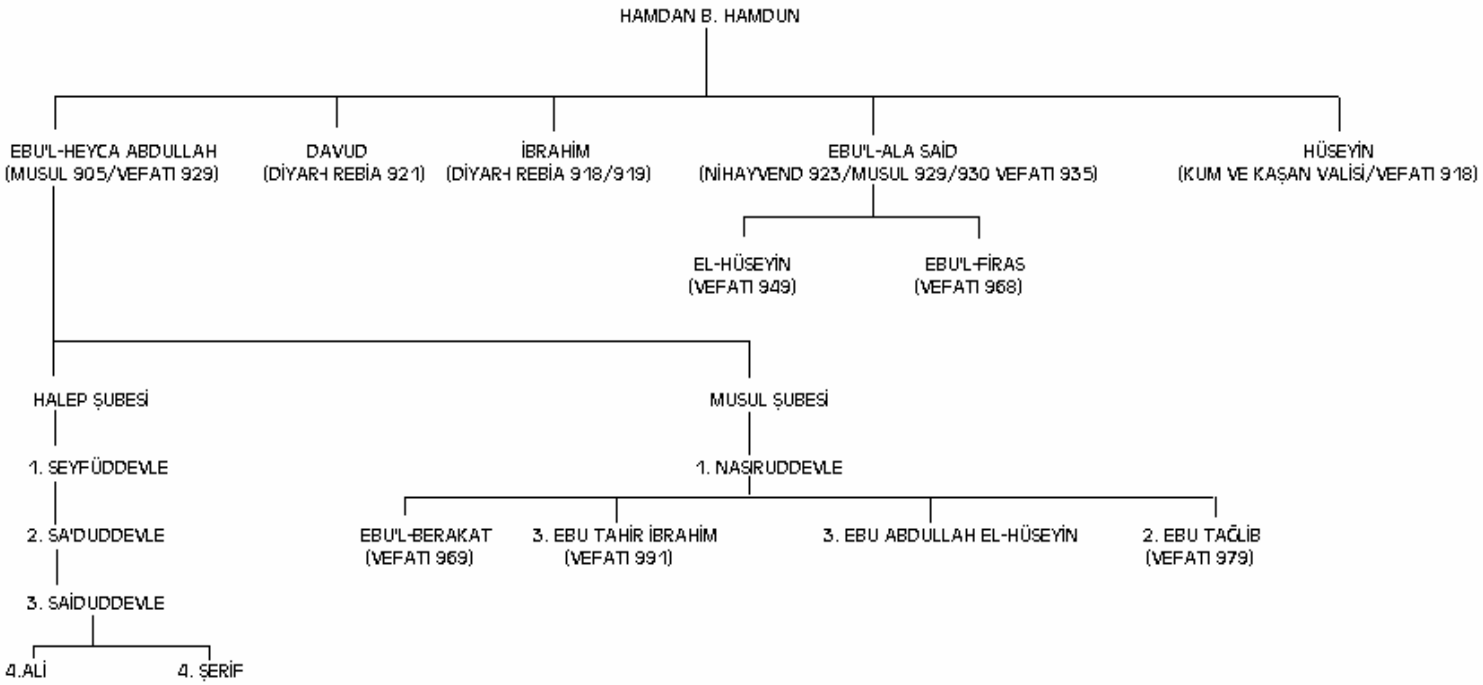
_____; "*Mutazıd*", **İA**, c. VIII, Eskişehir 1997, s.750–751.

_____; "*Razi Billâh*", **İA**, c. IX, Eskişehir 1997, s. 647.

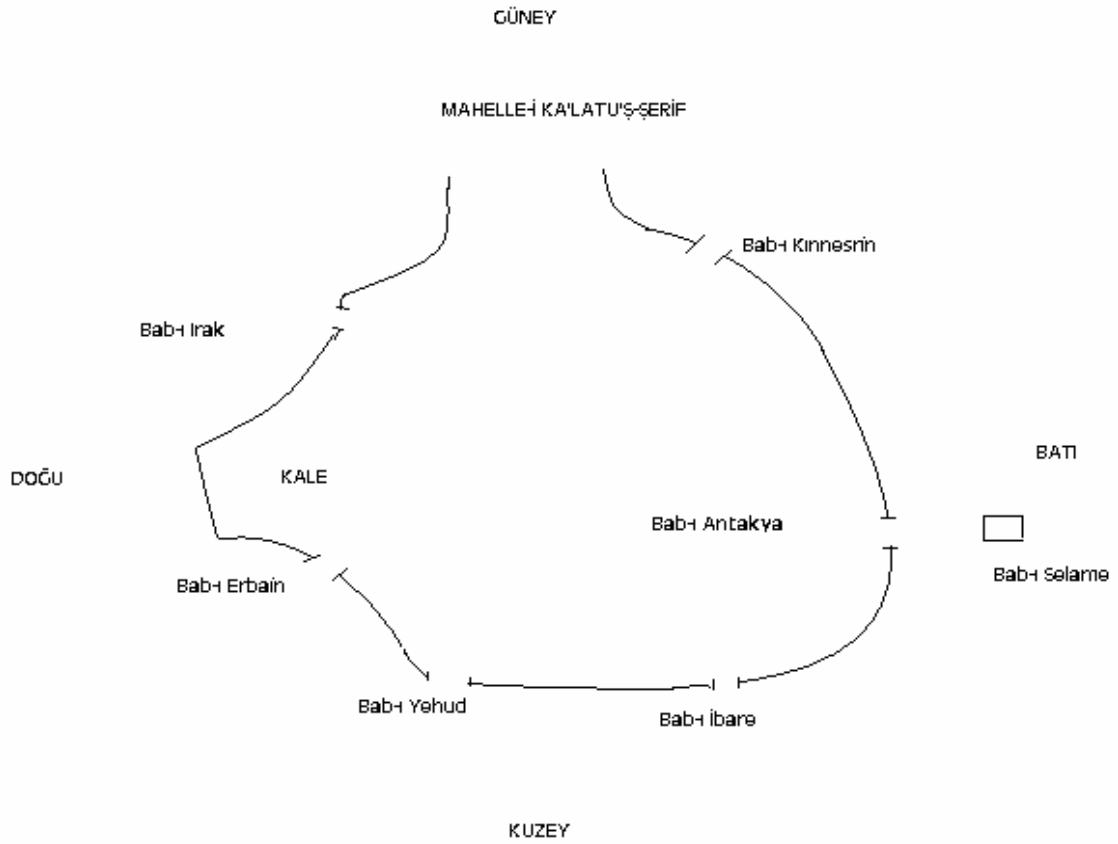
ZEYDAN, Corci; **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, c. I, (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yayıncılık İstanbul 2004.

EKLER

BENİ HAMDAN

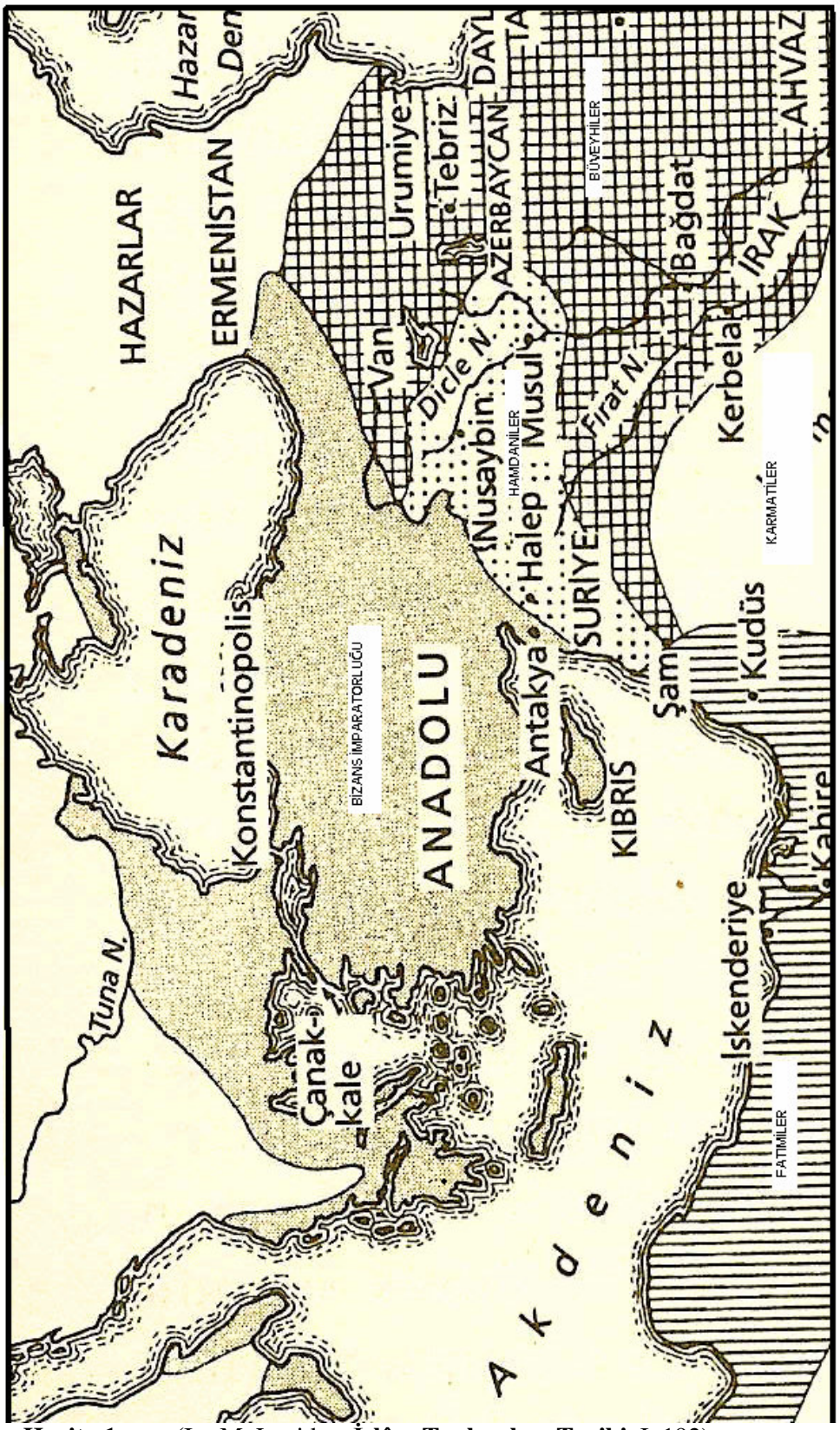

BENİ HAMDAN AİLESİ

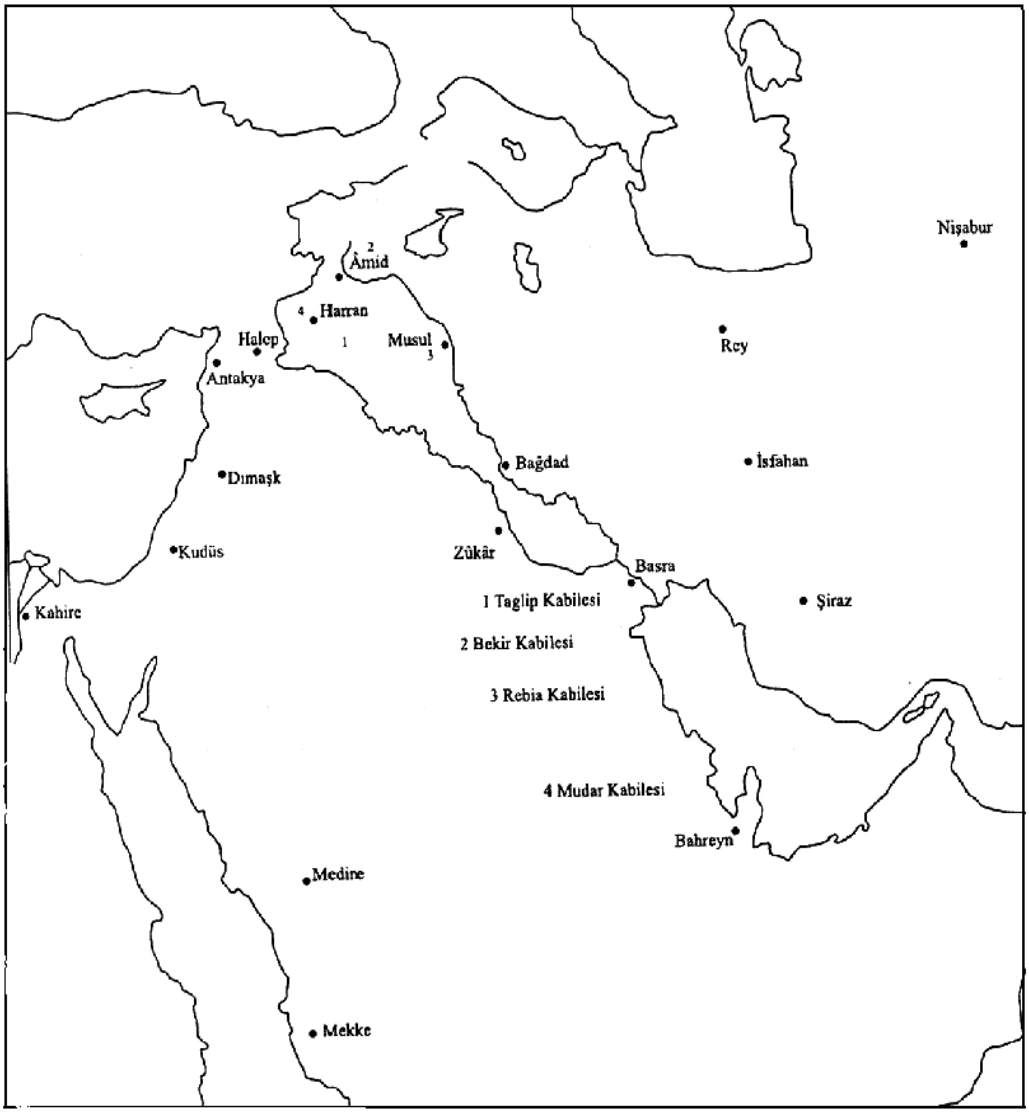

HAMDANİLER DÖNEMİNDE HALEP

Mustafa eş-Şek'a, Seyfüddevle el-Hamdani, s. 86.

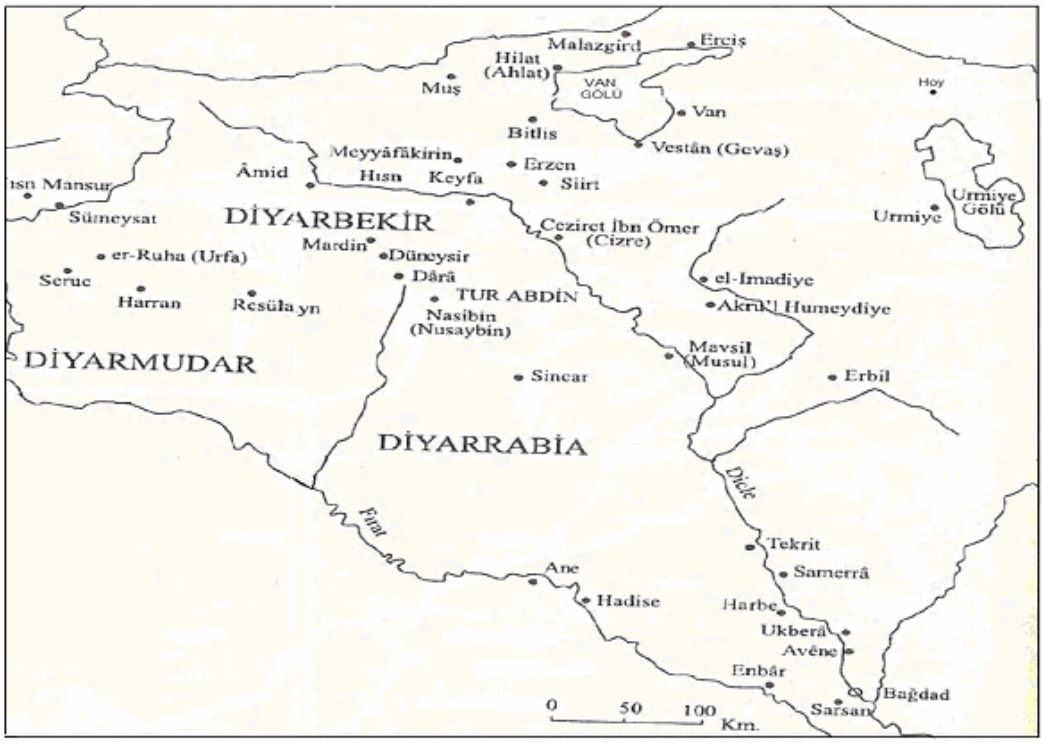

Harita 1 (Ira M. Lapidus**, İslâm Toplumları Tarihi,** I, 192)

Harita 2

Arap Kabilelerinin el-Cezîre'ye Dağılmaları
(Abdurrahim Tufantoz, **Mervanîler**, s. 181)

Harita 3

el-Cezîre'nin Coğrafî Konumu
(Abdurrahim Tufantoz, **Mervanîler**, s. 180)

Resim 1
Seyfüddevle ve Nasırduddevle adına 350/961'de bastırılan Dirhem

Resim 2
Nasıruddevle adına 330/941'de bastırılan Dirhem

Resim 3
Seyfüddevle ve Nasıruddevle adına 331/942'de bastırılan Dinar